

fhn

FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA MOSTAR

UNIVERZITET “DŽEMAL BIJEDIĆ” U MOSTARU
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA

ČASOPIS FAKULTETA HUMANISTIČKIH NAUKA
9/2014

Mostar, 2014.

Izdavač	Fakultet humanističkih nauka u Mostaru
Redakcija	dr. Elvira Dilberović; dr. Dijana Hadžizukić; dr. Selma Raljević; dr. Mirjana Popović; dr. Adnan Velagić; dr. Ivan Balta, dr. Adi Fejzić; Belma Šator; mr. Faruk Taslidža; mr. Anisa Trbonja-Omanić
Urednik	dr. Adnan Velagić
Sekretar	dr. Belma Šator
Za izdavača	dr. Adnan Velagić
Lektor	Edis Kuko
Korektor	Edis Kuko
DTP	
Štamparija	“Sabah-Print” d.o.o. Sarajevo
Za štampariju	Anel Elezović
Tiraž	200

Časopis izlazi jednom godišnje.

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke finansijski je potpomoglo izdavanje ove publikacije.

**DŽEMAL BIJEDIĆ UNIVERSITY OF MOSTAR
FACULTY OF HUMANITIES**

**“RESEARCHING” – JOURNAL OF FACULTY OF
HUMANITIES
9/2014**

Mostar, 2014.

Publisher	Faculty of Humanities of Mostar
Editorial board	dr. Elvira Dilberović; dr. Dijana Hadžizukić; dr. Selma Raljević; dr. Mirjana Popović; dr. Adnan Velagić; dr. Ivan Balta, dr. Adi Fejzić; Belma Šator; mr. Faruk Taslidža; mr. Anisa Trbonja-Omanić
Editor	dr. Adnan Velagić
Secretary	dr. Belma Šator
For the publisher	dr. Adnan Velagić
Proofreading	Edis Kuko
Revision	Edis Kuko
DTP	
Printing office	“Sabah-Print” d.o.o. Sarajevo
For the printing office	Anel Elezović
Circulation	200

The journal is published once a year.

The Federal Ministry of Education and Science has financially aided the publication of this journal.

SADRŽAJ

HISTORIJA – Rasprave i članci 9

Dr. Adnan VELAGIĆ

Misija Ahmed Dževdet-efendije u Bosanskom ejaletu 1863. i 1864.
godine 11

LINGVISTIKA - Rasprave i članci 35

Dr. Memnuna HASANICA

Rektion der Verben in der deutschen und ihre Entsprechungen in der
bosnischen Sprache37

Dr. Belma ŠATOR.

Koncept žene u frazeologiji 49

Dr. Selma ĐULIMAN

Humor u lingvistici: Teorije prinudne reinterpetacije 55

Dr. Adi FEJZIĆ

TV-humor kao vid komunikacije sa gledaocem 71

Mr. Alisa TRBONJA-KAHRIMAN

Stilistička funkcija stranih posuđenica u djelu *Na rubu
pustinje* autora Dževada Karahasana i njeni prijevodni ekvivalenti na
njemačkom jeziku 81

LINGVISTIKA – Prikazi i osvrti 97

Ivana TOMIĆ

Prikaz *Pravopisnog priručnika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika sa
osnovama gramatike*, Institut za jezik, Sarajevo, 2013 99

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI - Rasprave i članci 103

Mr. Lejla ŽUJO-MARIĆ

Smrt ima svjedoka. Fantastični okvir svjedočenja o ratu na primjeru pripovijetke *Čovjek s broja tri* Muhameda Kondžića 105

Fatima TRBONJA

Kolektivni i individualni identitet u odabranim romanima bosanskohercegovačke književnosti u egzilu 123

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI - Prikazi i osvrti 135

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

Komparativna analiza Faulknerovih i Selimovićevih romana 137

Dr. Selma RALJEVIĆ

U traganju za neotkrivenim: *Književna Hercegovina – ogledi o piscima i književnim pojavama* Dijane Hadžizukić 145

KOMUNIKOLOGIJA - Rasprave i članci 151

Sanela KUKO

Uloga novih medija u izgradnji imidža turističke destinacije Bosne i Hercegovine 153

Dr. Adnan VELAGIĆ

Stipendija “Amir Humo” 175

UPUTA AUTORIMA 177

PODACI O AUTORIMA 179

HISTORIJA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Dr. Adnan VELAGIĆ

MISIJA AHMED DŽEVDET-EFENDIJE U BOSANSKOM EJALETU 1863. i 1864. GODINE

I. UVODNE NAPOMENE

1.1 Osmanlijsko carstvo u prvoj polovini XIX stoljeća

Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća Osmanlijsko carstvo bilo je opterećeno mnogim unutrašnjim i vanjskim problemima. Na unutrašnjem planu bilo je više destabilizirajućih izvora. Janjičari su se od zaštitnika prijestolja pretvorili u osnovni izvor nestabilnosti. Oni su smjenjivali i ubijali reformski opredijeljene sultane te destabilizirali esnaf baveći se nezakonitom trgovinom i zanatstvom. Vojnu nemoć janjičara koristile su bande krdžalija, koje su često napadale i pljačkale stanovništvo u varošima.¹ Također, i spahije su bile retrogradni elementi. Svaki pokušaj reformi oni su odbijali nastojeći zadržati privilegije. Ovaj društveni sloj bio je toliko ojačao da su sultani morali voditi pravi rat protiv pobunjenih spahija u pojedinim provincijama. Na vanjskom planu Osmanlijsko carstvo bilo je opterećeno teškim ratom protiv Habsburške monarhije i Rusije (1788–1791).

U ovakvom stanju na prijestolje je došao sultan Selim III (1789–1807). Za vrijeme njegove vladavine započeo je temeljitiji i energičniji pristup reformiranju državne i vojne uprave.² On se najprije 1791. izmirio

¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Banjaluka, 1992, 220 i 221 (dalje: G. Šljivo, *BiH 1788–1812*) “Kad uzmeš od Vize kod Carigrada i od Crnog mora pa do Strume i Vardara i od Slivna u Balkan i preko Balkana do Dunava i do Vidina i Niša, krdžalije nisu ostavile gotovo nijednog grada da ga nisu opkolile ili napale, ucijenile, opljačkale ili popalile”.

² Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XI, Sarajevo 1983, 13 (dalje: A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*). Obračajući se podanicima, Selim III je rekao: “Ko god iznevjeri vjeru i državu odsjeći ću mu glavu i na njegovo mjesto naći drugog čovjeka. Neću imati milosti da mi je rođeno dijete”.

sa Habsburškom monarhijom, a sljedeće godine i s Rusijom, da bi onda izvršio administrativno-upravne promjene u Carstvu. U tom periodu usvojen je *Zakon o vezirima i ejaletima*, prema kojem je država podijeljena na 28 ejaleta.³ Nakon toga je izvršio reformu državne uprave. Svi okružni načelnici (mutesarifi) i guverneri u provincijama bili su smijenjeni, a izbor ajana dozvoljen je jedino narodu u kazama. Prema korupciji i kriminalu sultan je bio nemilosrdan. Međutim, za potpuni izlazak iz krize presudne su bile vojne reforme kojima je, između ostalog, trebalo ukinuti janjičare i obrazovati *nizami džedid*. Treba naglasiti da se vojne reforme Selima III nisu odnosile na Bosanski ejalet jer su bosanski janjičari bili tzv. *jerlu-kulu* janjičari i da kao takvi nisu pravili probleme te i zbog činjenice da se sultan plašio vojničkog otpora i destabilizacije pokrajine koja je bila najizloženija Habsburškoj carevini. Pred sam kraj XVIII stoljeća situacija se dodatno zakomplicirala. Problemi u Smederevskom sandžaku, uzrokovani pobunom pravoslavnog stanovništva, i upad Napoleonove vojske u Egipat 1799. neposredno su se odrazili na sprovođenje reformi. Svjesni da 12.000 nizami-džedida ne mogu ni izdaleka podmiriti potrebe Carstva, janjičari su došli u poziciju da mogu ucjenjivati sultana. Da bi suzbio ustanike i odbranio Egipat, sultan se morao izmiriti s janjičarima. Nakon toga svaki pokušaj vojnih reformi bio je uzaludan. Ubistvom Selima III 1807. i dolaskom Mustafe IV na vlast samo su kratkotrajno zaustavljeni reformski procesi u državi.

Novi sultan Mahmud II (1808–1839) bio je pristalica reformi. Iako je u početku nastupao vrlo oprezno, njegova odlučnost da riješi pitanje krize u državi bila je nepokolebljiva. Nakon što je 1808. s ajanima potpisao *Sened-ittifak (Povelju o slozi)*⁴, on je 1826. izdao naredbu o ukidanju janjičara i njihovu zamjenu novim vojnim snagama – *sekban-i džedid* (Novi sejmeni, Novi pješaci). Odluke iz Povelje nisu se odnosile na Bosnu jer u njoj nije bilo ajana – derebegova, ali je naredba o ukidanju janjičara morala biti

3 Isto.

4 Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996, 106 (dalje: A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju*). Ova povelja sadržavala je sljedeće:

- ajani se obavezuju sultanu na vjernost;
- obavezuju se da će pomagati mobilizaciju vojske;
- neće ugrožavati poreze i ubirat će ih prema zakonu;
- u slučaju neprilika ajani se obavezuju da će spriječiti svakoga ko bude pokušavao kazniti ajane, ministre, ulemu ili nekoga iz dvorske svite;
- novopostavljeni veliki vezir i šejhul-islam dužni su, odmah, potpisati Povelju i nje se strogo pridržavati itd.

provedena na cijelom prostoru Carstva. Revolt janjičara u Carigradu riješen je njihovom likvidacijom 1826.⁵ Ukidanje janjičarskog reda objavljeno je fermandom od 17. juna 1826.⁶ Međutim, bosanski jerlu-kulu janjičari smatrali su da je sultan prema njima postupio nepravedno zbog toga što su oni stoljećima branili najosjetljiviju granicu na zapadu i nikad dotad nisu stvarali probleme Porti. Njihov pokušaj da se vojno suprotstave sultanovoj naredbi slomljen je u februaru 1827. Osim janjičara, bio je ukinut i red njihovih duhovnih ideologa, bektašija.⁷ Uporedo s vojnim reformama Mahmud II jačao je centralnu vlast. Zemlja je podijeljena u pet kategorija, a država na 32 ejaleta.⁸ Ukinuo je stari divan i obrazovao vladu s ministarstvima. Veliki vezir postao je predsjednik vlade, odnosno bašvekil. Državni službenici su, umjesto dotadašnjeg lena, za svoj rad dobijali plaću u vidu novca.

Njegov nasljednik, sultan Abdul-Medžid (1839–1861), na početku svoje vladavine donio je jedan od najznačajnijih reformskih akata – *Hatišerif od Gulhane* (3. 3.1839), kojim su bile proklamovane *tanzimat-i hayriye*, odnosno blagoslovljene reforme. Iako su bile sveobuhvatnog karaktera, one su se velikim dijelom odnosile na reguliranje temeljnih ljudskih prava svih pripadnika Osmanlijskog carstva, osiguravajući im zaštitu života, imetka i časti, bez obzira na vjeru i klasu.⁹

5 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998, 334. Ovaj događaj nazvan je *Vaka-i-Hayiriye*, odnosno *Sretan ili Povoljan početak*.

6 Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banja Luka, 1988, 26 (dalje: G. Šljivo, *BiH 1827–1849*).

7 Mustafa Imamović, navedeno djelo, 107.

8 G. Šljivo, *BiH 1827–1849*, 225 i 226. Tih pet kategorija bili su:

- a) državna zemlja mirija: has, zeamet i timar;
- b) vakufske zemlje;
- c) mulk – zemlja koju je država ustupala zaslužnim ljudima koji nisu vršili ni vojnu ni administrativnu službu;
- d) metruk – zemlja za opću namjenu;
- e) mevat – neplodna zemlja.

Reformom iz 1834. Osmanlijsko carstvo u Evropi je imalo 12 ejaleta: Čirmen (Jedrene), Silistriju, Vidin, Niš, Janinu, Solun, Uskup (Skoplje), Rumeliju, Bosnu, Džezair, Kandiju (Krit) i Beograd, u Aziji 17, a u Africi 3.

9 A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 32.

2.1. Bosanski ejalet u prvoj polovini XIX stoljeća

Početak XIX stoljeća Bosanski ejalet predstavljao je najzapadniju pokrajinu Osmanlijskog carstva. U njegovom sastavu bilo je šest sandžaka: Bosanski, Banjalučki, Bihaćki, Hercegovački, Travnički i Zvornički, a od 1850. i Novopazarski. Sve do 1851. sjedište bosanskih valija bilo je u Travniku, a nakon toga je premješteno u Sarajevo.

Štiteći zapadne granice Osmanlijskog carstva, Bosanski ejalet nalazio se u vrlo teškoj situaciji. Rat protiv Habsburške monarhije i Rusije od 1789. do 1792. uzrokovao je manje gubitke na teritoriji Bosanskog ejaleta. Mirovnim ugovorom Austrija je Porti morala vratiti Berbir, Dubicu i Novi, ali je zauzvrat dobila Cetingrad i krajeve oko Rakovice, Drežnik-Grada i Lapca. Nakon toga su uslijedile migracije pravoslavnog stanovništva, koje se s osmanlijskih teritorija povuklo u pravcu Austrije.¹⁰

Prodor Napoleonove Francuske u srednju i jugoistočnu Evropu neposredno se odrazio na stanje u Bosanskom ejaletu. Francuski agenti su na teritoriji Bosanskog ejaleta aktivirali propagandnu djelatnost. Preko svog predstavnika na Porti, Derkoša, Francuska je predstavila svoj plan. On je podrazumijevao, između ostalog, da Osmanlijsko carstvo povрати dio sjeverozapadne Bosne, koji je izgubljen nakon mira u Svištovu. Da bi osujetila ove namjere, bečka vlada ubrzala je pregovore oko implementacije odluka Svištovskog mira. Francuzi su nakon propasti Mletačke republike 1796. bili sve prisutniji i na Jadranskom moru. U nastojanju da ugroze Englesku u Indiji napali su na Egipat i time došli u sukob s Osmanlijskim carstvom. Namjera Francuza je bila da s Krfa izazovu ustanak u Bosni te da u to uključe Pazvanoğlu, odmetnika od sultana. Međutim, nakon poraza kod Akke morali su odustati od prodora na istok.¹¹

U ovim nestabilnim vremenima bosanski namjesnici nastojali su umiriti pogranične neredе koje su izazivale hajdučke čete na granici prema Habsburškoj monarhiji. Otpor provođenju reformi u Bosanskom ejaletu pružali su i gornji slojevi društva. Kao rezultat toga izbila je pobuna 1802.

10 G. Šljivo, *BiH 1788–1812*, 177. “Tada se iselilo 818 pravoslavnih porodica iz Turske jer nisu smjele da se zadrže u Turskoj protiv koje su se borile. S njima se iselilo i sveštenstvo, i to 29 svjetovnih sveštenika i 27 kaluđera (...) Kada je cetingradski kraj ustupljen Austriji, mnogi njegovi žitelji naselili su se u Todorovu i okolini”.

11 A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 92.

u bihaćkom kraju.¹² Stanje se nije promijenilo ni za vrijeme valije Ebu Bekir-paše, koji je iste godine došao u Bosnu. U njegovo vrijeme izbila je velika pobuna hercegovačkog plemstva, koja je ugušena 1804. Pobuna pravoslavnog stanovništva u Smederevskom sandžaku 1804. dodatno je destabilizirala stanje u Bosanskom ejaletu. Vojska iz Bosne bila je direktno uključena u smirivanje ove pobune i doprinijela ulasku osmanlijske vojske u Beograd. Značajnu ulogu u gušenju ove pobune imao je bosanski valija Seidi Mustafa-paša Smailpašić, koji je bio zabranio svađe bosanskih prvaka i izvršio mobilizaciju 40.000 vojnika. Od tog broja njih 30.000 krenulo je protiv Karađorđa, a 10.000 prema Nikšiću i Albaniji, gdje su izbili nemiri.¹³ U vrijeme namjesništva Mehmed Husrev-paše u Bosnu je prodro veliki utjecaj Francuske. Valija je naredio da se prema francuskim građanima svako mora lijepo ophoditi i rekao da njegova milost prema "Turcima" zavisi od njihovog odnosa prema Francuzima.¹⁴ U pogledu reformi Husrev-paša bio je pristalica sultana Selima III. Svoju politiku prema Francuzima i reformama morao je napustiti kad je na vlast došao Mustafa IV. Tada su francuski izaslanici i građani protjerani iz Bosanskog ejaleta.

Vojne reforme sultana Mahmuda II bile su sveobuhvatnog karaktera. Ukidanje janjičara i njihova zamjena novim vojnim snagama (*sekban-i džedidom*) morali su biti sprovedeni na prostoru cijelog Carstva. Prema tome, ova naredba se odnosila i na Bosanski ejalet. Ko su to bili bosanski janjičari? Značajne snage odbrane Bosanskog ejaleta, pored kapetanija, regrutirale su se iz redova esnafske organizacije, tj. iz redova domaćih zanatlija i trgovaca. Od njih su obrazovane vojne formacije, tzv. jerlu-kulu janjičari. Zbog ovakve strukture janjičarskog korpusa, u Bosni se tokom krize u Carstvu postepeno počela gubiti razlika između vojne i privredne sfere jer su se janjičari sve više bavili privrednim umjesto vojnim poslovima. Ovakvi janjičari bili su manje ekonomski ovisni o centralnoj vlasti. Međutim, ovakvim ponašanjem janjičari nisu samo slabili odbrambenu sposobnost Bosanskog ejaleta nego i njegovu esnafsku organizaciju. Naime, bilo je sve više janjičara koji su se bavili trgovinom i zanatstvom, a kad su se počeli baviti nelegalnim poslovima, stvarajući neloyalnu konkurenciju drugim trgovcima i zanatlijama, esnaf se

12 G. Šljivo, *BiH 1788–1812*, 232. "Valija Muhamed-paša je pisao Generalkomandi u Zagrebu 23. ramazana 1214. da već godinu dana vladaju nemiri u kapetanijama Bihać, Ostrožac i Stara Ostrovica".

13 Isto, 248.

14 Isto, 277.

počeo raspadati. Upravo je u tome ležao glavni razlog donošenja odluke o njihovom ukidanju.

S vremenom je ovaj problem kulminirao, pa je Omer-paša Latas 1851. ukinuo esnafsku organizaciju u Bosanskom ejaletu.¹⁵ Odluka o ukidanju janjičara u Bosni nije sprovedena bez problema. Kad je sultanov ferman pročitao u Sarajevu 15. aprila 1826, došlo je do pobune. Sarajevski janjičari uspjeli su pobuniti i ostale janjičarske odžake u Bosni, pa se pobuna pretvorila u oružani otpor širih razmjera. Međutim, snažna osmanlijska vojska, predvođena Abdurahim-pašom, slomila je janjičarski otpor u februaru 1827. Nakon toga sultan je naredio da se svi oni koji su na bilo koji način učestvovali u pobuni kazne smrtnom kaznom.¹⁶ U ovim događajima bio je uhvaćen i ubijen vođa bosanskih janjičara, Ali-aga Ruščuklija.¹⁷

Svoje otvoreno protivljenje reformama, ali i politici Porte, koja je obećala dati Srbiji autonomiju i šest bosanskohercegovačkih nahija, Bošnjaci su iskazali 1831. i 1832. u pokretu za autonomiju Bosne i Hercegovine. Pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića oni su smijenili sultanovog namjesnika Namik-pašu i u sukobima sa sultanovom vojskom odnijeli pobjede na području Kosova. Nakon toga Bošnjaci su 12. septembra 1831. proglasili Gradašćevića valijom Bosne.¹⁸ Međutim, to nije potvrdila Porta. Događaji vezani za ovaj pokret ujedno predstavljaju i vrhunac vojno-političke borbe bosanskohercegovačkih muslimana da, u okvirima Osmanlijskog carstva, obnove barem dio državnosti Bosne i Hercegovine. U tome nisu uspjeli. Odsustvo šire vanjskopolitičke podrške i nesuglasice unutar pokreta olakšali su osmanlijskoj vojsci da u proljeće 1832. slomi ustanak. Nakon toga nastupile su krupne društveno-političke promjene unutar Bosanskog ejaleta. Sjedište valije preneseno je 1833. iz Travnika u Sarajevo, gdje je ostalo sve do 1939. Kao nagradu za podršku prilikom gušenja ovog pokreta,

15 Hamdija Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851)*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina I, Sarajevo 1949, 14. "Već je bilo govora o popuštanju discipline u pojedinim esnafima, u kojima pojedinci teže i polagano uspijevaju, da sa što manje truda što više zarađuju. Zbog toga oni dolaze u sukob sa statutima esnafa (...) I sve se dalo snositi, dok je vlast štitila londžu odnosno stara esnafska prava. Ali i tome je došao kraj. Kad je 1851. godine odgovorio Omer-paša Latas na pritužbu sarajevskih zlatara da neki njihovi drugovi postupaju pri radu protiv starih esnafskih običaja: 'Sada se zavodi tanzimat, pa ako možete, prodajte kalaj pod srebro?'"

16 A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 159.

17 *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 184.

18 A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 268.

sultan je Ali-agu Rizvanbegovića promovirao u titulu paše. Hercegovina je izdvojena u poseban mutesarifluk i data njemu na upravu. Takvo stanje ostalo je sve do 1853. kad je ova oblast ponovo postala sandžak Bosanskog ejaleta. Dvije godine nakon slamanja ovog pokreta Porta je donijela odluku o ukidanju spahijskog reda u Carstvu. Bosanskim spahijama bilo je dozvoljeno da se upišu u *suvari redifu* (konjičku rezervu), ali je samo manji dio njih to prihvatio. Međutim, ni u narednom periodu nije bilo mira u Bosanskom ejaletu. Bošnjaci su se i dalje protivili reformama i dizali pobune u Bosanskoj krajini, Hercegovini, Sarajevu itd.

Dolazak Tahir-paše za valiju u Bosanski ejalet u jesen 1847. bio je obilježen revolucionarnim pokretima na prostorima susjedne Habsburške monarhije. Zbog toga je odmah po dolasku, kao preventivu eventualnom prenošenju revolucije u Bosanski ejalet, izvršio mobilizaciju bosanskih muslimana. Tahir-paša bio je izuzetno strog i odan sultanu.¹⁹ Tokom njegovog namjesništva desila se, u julu 1849, velika pobuna na području Bosanske krajine. Ustanici su se žalili na teške namete i raskalašeno ponašanje arbanaskih trupa. Tahir-paša je oklijevao upotrijebiti vojsku jer se i on “slagao da se po želji sultanovoj formalno olakšanje poreza u Bosni poduzeti mora”.²⁰ Ipak je u septembru 1849. poveo vojsku, sastavljenu uglavnom od bosanskih muslimana, koja je kod Bihaća bila teško poražena. Nakon toga ustanici su zauzeli Bihać i Bužim. Nemoćan da sredi stanje u Bosni i iscrpljen od teške bolesti, Tahir-paša je umro u maju 1850. Na njegovo mjesto Porta je imenovala Mehmeda Hafiz-pašu, koji je imao čin mušira. Njegov glavni zadatak bio je da pripremi dolazak seraskera rumelijske vojske i komesara za sprovođenje reformi u Bosanskom ejaletu, Omer-paše Latasa.²¹ Njegov glavni zadatak bio je da milom ili silom slomi svaki

19 Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banja Luka, 1990, 9. “Tahir paša je imao raspusnog sina koji se nije dao obuzdati. Kad je sultan saznao za to, pozvao je Tahir-pašu i upitao ga: ‘Čuješ, pašo, zašto ti onog sina ne uljudiš?’ Paša je odgovorio da ga ne može lako dotjerati u red. Sultan se nije zadovoljio tim odgovorom, nego mu je još jednom ponovio: ‘Ali ja hoću da ga terbije učiniš (uljudiš).’ Tahir-paša se poklonio, otišao kući i odsjekao glavu svom sinu. Kad je sultan saznao za to, upitao ga je zašto je ubio dijete, a on mu je odgovorio: ‘Drugog u mene nema, ovako sam ga pripitomio’.”

20 Isto, 13.

21 Isto, 53-58. “Omer-paša Latas je rođen 25. oktobra 1806. u Ogulinu, gdje mu je otac Sofronije služio kao podoficir, podčasnik, a majka Manda bila domaćica. Kršten je u pravoslavnoj crkvi u otoci, filijali parohije u munjavi (sada Josipdol), i dobio ime Mihajlo (...) Mihajlo je, navodno, udario pukovnika, pa je plašeći se posljedica takvog postupka, u jesen 1827. prešao u Bosnu kod tvrđave Graba (...) Biće najvjerojatnije da je promijenio

otpor provođenju tanzimata u Bosanskom ejaletu. Energičnim mjerama i uz velike žrtve on je 1850. i 1851. ugušio pobunu bosanskohercegovačkog plemstva na prostorima Posavine, Bosanske krajine i Hercegovine. U tom periodu stradao je i Ali-paša Rizvanbegović, koga je Latas optužio za podsticanje nemira u Hercegovini. Nakon zavodenja mira Latas je sproveo administrativno-upravne promjene u Bosanskom ejaletu. Sandžaci su postali kajmekamluci, a osnovao je i Novopazarski sandžak. Sjedište ejaleta preneseno je iz Travnika (gdje je bilo od 1839. do 1851) u Sarajevo. Tu je i ostalo do kraja osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini. Latas je održavao dobre odnose s kršćanima, a pogotovo s Ivanom Franjom Jukićem. Njemu je povjerio isplatu novca kršćanskoj raji, kao odštetu u spomenutim sukobima između osmanlijske vojske i bosanskohercegovačkog plemstva. Pošto je taj novac Jukić pronevjerio, Latas ga je uhapsio i sproveo u Carigrad, gdje je i umro. Iako su se kršćani nadali da će ih Latas osloboditi harača, to se nije desilo. Jedino im je dozvolio, krajem 1850, da harač kupe njihove duhovne starješine. Akcija Omer-paše Latasa ostavila je dubok trag na bosanskohercegovačkom plemstvu, koje se nakon toga više nikad nije oporavilo.

Međutim, to nije bio kraj protivreformskog otpora. Bosanskohercegovačko plemstvo još se dugo protivilo njihovom provođenju i otkazivalo poslušnost mnogim namjesnicima. Razlozi nisu ležali samo u odbojnom stavu bosanskih muslimana prema “novotarijama”, nego i u nesposobnosti sultanovih namjesnika da ih privole na reforme. Kao što je rekao Dževdet-efendija, “bili su kao onaj koji je kamilu vodio za rep, a ne za ular”.²² Osim muslimanskog stanovništva, čije su pobune ipak bile mnogo blaže i rjeđe nego ranije, protiv osmanlijske vlasti u Bosanskom ejaletu ustaju i kršćani. Njihove pobune u početku su imale socijalni karakter, da bi kasnije, pod utjecajem susjedne Srbije, ove pobune u sebi nosile i snažan nacionalni naboj. U cilju reguliranja prilika u Bosanskom ejaletu na Porti je održano vijećanje i donesen zaključak:²³

1. da se prizna pravo vlasništva kršćanima u Bosni
2. da se smanji tretina

vjeru zato što je shvatio da mu je samo na taj način obezbijeđena sigurnost boravka na osmanlijskoj teritoriji, ali i uzlet u vrhove Turske (...) Promijenivši vjeru, Mihajlo je promijenio i ime. Od Mihajla zvanog Mića postao je Omer Lutfi-efendija.”

22 A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 153.

23 Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, Landshut, 1998, 387 i 388.

3. da se ponište ili djelomično smanje mnogobrojni manji nameti koji se plaćaju na domaće životinje i povrtnarske proizvode
4. ubiranje desetine bit će ubuduće određivano u sporazumu sa stanovništvom sela, a na osnovu jednakih modaliteta i svjedočanstava
5. kršćanima će se, novim zakonom, dati na volju da li će davati vojni porez ili će ići u vojsku
6. komisija koja je pripremila zakon o posjedovanju i prenosu vlasništva, tzv. *mulka*, ovlaštena je da, u skladu s izvještajima o bosanskim prilikama, što prije donese detaljno razrađene odredbe kojima će ovo pitanje biti riješeno u Bosni.

II. MISIJA DŽEVDET-EFENDIJE U BOSANSKOM EJALETU (1863. i 1864)

2.1. Prilike u Bosanskom ejaletu uoči Dževdet-pašine misije

Od početka druge polovine XIX stoljeća Osmanlijsko carstvo krenulo je u nove reformske procese. Odredbama *Hatti-humajuna*, iz 1856. proširena su prava nemuslimana u pogledu vjerskog života, imetka i učešća u radu državnih organa. Kršćanima je data mogućnost da služe u vojnim sagama, ali je njihov broj i nakon toga bio vrlo mali. Zbog toga je ostao harač, koji je bio manji čak i od vojnice za 4 groša po glavi.²⁴ Dvije godine kasnije donesen je *Ramazanski zakon*, a 1859. i *Zakon o čiflucima*, poznat kao *Saferska naredba*. Prema njegovim odredbama bila je ostavljena mogućnost dogovora između čifluk-sahibije i čifčije oko uvjeta obrade čifluka. S druge strane, vojne reforme sporo su se provodile. Sva nastojanja Porte da regrutira bosanske mladiće u nizamsku vojsku ostala su uzaludna i u narednom periodu jer ni nakon Gradaševićevog sloma (1832) i propasti bosanskohercegovačkog begovata uzrokovane Latasovom akcijom (1850. i 1851) u Bosanskom ejaletu nije bilo potpunog reda niti su bosanski muslimani pristajali na reforme.

Takvo stanje ostalo je sve do dolaska beogradskog muhafiza, Šerifa Osman-paše, za namjesnika u Bosni 18. decembra 1861. Odmah po dolasku

²⁴ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 52.

on se suočio s pobunom kršćana u Hercegovini, kojima je susjedna Crna Gora pružala podršku. Da bi spriječio njeno širenje, valija je poduzeo obimnu vojnu akciju, u kojoj je osmanlijska vojska, predvođena Lovčeli Derviš-pašom, zauzela Ostrog, Spuž i došla pred Cetinje. Međutim, pod pritiskom evropskih sila on je morao zaustaviti vojne operacije. Crnogorci su tada priznali protektorat Osmanlijskog carstva i prihvatili da na svim važnijim mjestima izgrade karaule i dovedu puteve u red.²⁵ Krajem 1862. došlo je do nereda u Bosanskoj krajini. Do valije je stigao glas kako se pobunilo muslimansko stanovništvo Cazina, Bužima i Tršića zbog navodne pljačke državnog novca od strane vladajućih ljudi. Ipak, on je postupio vrlo oprezno i s manjim odredom vojske stigao u Bihać. Tu je uvidio da pobune uopće nema, nego da je narod nezadovoljan zloupotrebom položaja nekih upravnika kasaba. Zbog toga je valija smijenio upravnika kasabe Cazin, Selim-agu, a na njegovo mjesto postavio Aksakli-efendiju. U vrijeme Šerifa Osman-paše Bosanski ejalet suočio se s imigracionim valom muslimanskog stanovništva iz Beogradskog ejaleta. Na njih je pravoslavno stanovništvo, podstaknuto od aktualne vlasti, predvođene Milošem Obrenovićem, vršilo snažan pritisak da se isele.²⁶ Iako je Šerif Osman-paša podigao vojsku i bio spreman intervenirati protiv nasilnika, Porta ga nije podržala. Naime, sultan je pod pritiskom Rusije prihvatio da se muslimani isele s prostora Beogradskog pašaluka. U tom cilju odlučeno je da se Ada Kale priključi Vidinskom sandžaku, a da ostala mjesta muslimani napuste uz novčano obeštećenje za svoje imetke.²⁷

U ovom periodu i odnosi sa susjednom Crnom Gorom bili su vrlo napeti. Crnogorske čete su na pograničnoj liniji, koja je išla od Gusinja i Vasojevića do Sutorine, vršile česte upade i pljačkale muslimansko stanovništvo. To je naročito izražajno bilo kod Klobuka i Lipova, gdje su Crnogorci nastojali protjerati muslimane iz ovih mjesta. Dodatne tenzije izazivali su špijuni ubačeni iz Srbije, koji su izazivanjem konfesionalne netrpeljivosti nastojali stvoriti nestabilnu političku klimu na prostoru Bosanskog ejaleta. Zbog kompleksne situacije, na zasjedanju Velikog vijeća 26. februara 1864. donesena je odluka da se 50.000 bašibozuka drži u pripravnosti jer Srbija

25 Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, dio drugi, Sarajevo 1999, 1113.

26 Isto, 1106. Ovi događaji bili su primjetni u sljedećim tvrđavama: Beograd, Smederevo, Šabac, Fethul islam (?), Golubac, Ada Kale, Užice i Soko.

27 Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, Tešanj 2003, 42 (dalje: G. Šljivo, *BiH u XIX st.*).

“svojim prijetećim držanjem predstavlja opasnost za mir u Bosni”.²⁸ Austrija je bila vrlo zabrinuta ovakvim razvojem događaja na prostoru Bosanskog ejaleta, pa je Šerif Osman-paša obavijestio austrijskog konzula da Srbijanci “samo čekaju napad Pijemonta na Austriju, nadajući se da će oni, kad Austrija bude zauzeta u Italiji i kad ne bude mogla pružiti pomoć Uzvišenoj Porti, moći tada, uz pomoć Crne Gore, da nasrnu na osmanlijske pokrajine naseljene slavenskim stanovništvom i da tako ostvare svoje stare planove”.²⁹

Visoka Porta je 1865. donijela Vilajetski zakon, koji predstavlja “krunu” sveukupnih administrativno-upravnih promjena na prostoru Osmanlijskog carstva. Primjenom ovog zakona nastupile su krupne organizacijske promjene u svim pokrajinama države. Tako je Bosanski ejalet postao vilajet, a Portin namjesnik u njemu valija. Njegove ovlasti bile su dosta široke, ali ipak nešto manje u odnosu na prethodni period. Valija, za razliku od paše (beglerbega), nije imao neposrednu vojnu vlast nad oružanim snagama vilajeta. Pomoćnik valije bio je kajmekam (od 1867. mutesarif) centralnog kajmekamluka (od 1867. mutesarifluka), tj. kajmekamluka Sarajevo. Finansije vilajeta vodio je muhasebedžija (od 1867. defterdar). Njega je lično postavljao sultan na prijedlog ministarstva finansija. U vilajetu Bosna postojala su dva vilajetska vijeća:

- a) Upravno vijeće (*Idare meclis*)
- b) Opće vilajetsko vijeće (*Meclisi umumii vilayet*).

On se sastojao od 7 kajmekamluka (mutesarifluka), čije su administrativno-upravne granice u potpunosti odgovarale ranijim sandžacima. To su: Sarajevo, Travnik, Bihać, Banja Luka, Hercegovina, Zvornik i Novi Pazar. Kajmekamluci su se dijelili na kaze (srezove), na čijem su čelu bili mudiri (od 1867. kajmekami). Na čelu nahija nalazili su se zabitici (od 1867. mudiri). U svim selima bila je uspostavljena seoska samouprava na čelu s muhtarom. Reformama u oblasti sudstva osnovan je Vrhovni vilajetski sud, na čijem se čelu nalazio mufetiš. Njega je na tu funkciju postavljao sultan po preporuci šejhul-islama. Kasnije je ovim sudom predsjedavao sarajevski kadija. Vrhovni vilajetski sud imao je 6 članova – 3 muslimana i 3 nemuslimana.

28 Isto, 43.

29 A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 55

Šerif Osman-paša spadao je u red vrlo sposobnih i mudrih osmanlijskih dužnosnika.³⁰ Razdoblje njegovog namjesništva ostalo je upamćeno kao vrijeme prosperiteta i provođenja reformi u Bosanskom ejaletu. Djelomične predispozicije za to stvorene su još ranije, kad je ukidanjem esnafa dat podstrek razvoju privrede, a pogotovo trgovine. Glavni trgovački pravci išli su od Sarajeva prema dolinama Neretve (od Sarajeva preko Mostara do Metkovića) i Bosne (od Sarajeva do Broda). Posebno je bio značajan trgovački put od Sarajeva preko Višegrada do Carigrada, preko kojeg je u Bosanski ejalet stizala roba s Istoka. Godine 1865. započeta je izgradnja puta od Travnika do Livna, koji je austrijska vlast namjeravala povezati sa Splitom. U vrijeme Šerifa Osman-paše osjetio se brži razvoj rudarstva, telegrafskog sistema i željezničkog saobraćaja. Ruda željeza vadila se iz rudnika u Kreševu, Osoju, Fojnici, Busovači, Varešu, Starom Majdanu itd. Olovo se eksploatiralo u Olovu, Kladnju i Kreševu, dok se ruda bakra vadila kod Kreševa i Fojnice.

Broj stanovnika u Bosanskom ejaletu sporo se povećavao. Razloge za to treba tražiti u čestim ratovima i epidemijama, koji su odnosili veliki broj života. Prema podacima iz 1851, na prostoru Bosanskog ejaleta živjelo je 44,4% pravoslavnih, 37,3% muslimana i 18,5% katolika.³¹ Iz naredne tabele vidi se brojčano i procentualno stanje bosanskohercegovačkog stanovništva krajem 1864.³²

KONFESIJA	BROJNO STANJE	PROCENTUALNO STANJE (%)
Grci (pravoslavci)	449.479	50,95
Turci (muslimani)	286.708	32,58
Katolici	132.743	14,80
Cigani	10.026	1,25
Židovi	2.438	0,27
Stranci	1.228	0,15
UKUPNO	882.722	

30 G. Šljivo, *BiH u XIX st.*, 12. Generalkonzul Jovanović je izvijestio austrijsku vladu da je "Osman-paša za turskog guvernera neobično inteligentan i pravičan starješina".

31 *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 173. (dalje: *BiH od najstarijih vremena*)

32 G. Šljivo, *BiH u XIX st.*, 18 i 19.

Nijedna kajmekamija nije bila naseljena isključivo jednom konfesijom, ali nije bilo ni procentualnog ujednačenja među njima. Prema podacima iz 1871, konfesionalna slika u Bosanskom vilajetu izgledala je ovako:³³

MUTESARIFLUK	MUSLIMANI (%)	PRAVOSLAVCI (%)	KATOLICI (%)
Banja Luka	21,00	59,00	20,00
Bihać	50,00	47,00	3,00
Hercegovina	41,50	33,50	25,00
Novi Pazar	51,50	48,50	0
Sarajevo	56,00	30,00	14,00
Travnik	33,00	35,00	32,00
Zvornik	47,00	42,00	11,00
U K U P N O	42,85	42,14	15,00

Formiranjem Bosanskog vilajeta povećao se obim poslova, a provođenjem reformi bio je otvoren put razvoju naučne misli u ovoj pokrajini. Zbog toga je bilo nužno otvaranje štamparije, koja bi mogla zadovoljiti obim poslova i misaone kreacije. Šerif Osman-paša lično se angažirao na realizaciji ove ideje. On je u Sarajevo pozvao iskusnog njemačkog štampara iz Zemuna, Ignaza Sopprona, da pokrene tzv. Vilajetsku pečatnju, koja je kasnije nazvana Vilajetska štamparija.³⁴ U njenom izdanju je 7. aprila 1866. izašao prvi broj sedmičnika *Bosanski vjesnik*. Ovaj list izlazio je do 24. septembra iste godine. Također, 1866. pokrenuta je *Bosna*, list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi. Tokom 13-ogodišnjeg djelovanja *Bosnu* su uređivali Mustafa Refet Imanović, Salih Biogradlija, Nurudin Kurtćehajić i Kadri Carigradlija. Od 15. novembra 1868. u izdanju Vilajetske štamparije počeo je izlaziti dvojezični sedmičnik *Sarajevski cvjetnik – Gülşen-i Saray*. Urednik i izdavač ovog lista Mehmed Šaćir Kurtćehajić često je negativno kritikovao prosrpske listove *Zastavu*, *Vidovdan*, *Narodne novine*, *Srbiju*, *Narodni list* i druge zbog svojatanja i ponižavanja muslimana.³⁵ Kad je

33 *BiH od najstarijih vremena*, 174.

34 *Enciklopedija Jugoslavije (separat za Bosnu i Hercegovinu)*, Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1984, 241.

35 Mustafa Imamović, navedeno djelo, 341.

Hercegovina 1876. izdvojena u poseban mutesarifluk, u Mostaru je počeo izlaziti list *Neretva*.

Za vrijeme Šerifa Osman-paše u Bosni i Hercegovini, a naročito u Sarajevu, podignuti su značajni i moderni objekti, kao što su konak, merkez, upravna zgrada mutesarifluka na Bistriku, vojna bolnica na Hisetima itd. Također, s radom su otpočele i prve muslimanske svjetovne škole – ruždije. Nakon osmogodišnjeg namjesništva u Bosni Šerif Osman-paša je smijenjen i postavljen za valiju Dunavskog vilajeta.³⁶ 21. januara 1869. otišao je na novu dužnost, ali se već sljedećeg mjeseca vratio u Bosnu (17. februara 1869) i tu ostao do maja iste godine, kad je smijenjen.³⁷ Nakon toga povukao se u svoj konak u Kura-Češme, gdje je umro 24. jula 1874. Tokom svog namjesništva u Bosanskom vilajetu Šerif Osman-paša stekao je ugled i priznanje ne samo kod domaćih uglednika nego i kod stranih dužnosnika, koji su po dužnosti boravili u Bosni ili su bili u inozemstvu. Period njegovog upravljanja Bosanskim vilajetom dr. Kečet nazvao je “sjajnim dobom bosanske historije”.³⁸

Poseban uspjeh ovog sposobnog i mudrog valije predstavlja dogovor sa Bošnjacima, koji su pristali da svoje sinove daju u nizamsku vojsku. Najviše zasluga u tome svakako je imao Dževdet-efendija, koga je sultan imenovao kadiaskerom (vrhovnim vojnim sudijom) i u svojstvu mufetiša (inspektora) poslao u Bosanski vilajet. Njegova misija je prvi put, na zadovoljstvo Porte i Bošnjaka, rezultirala potpunim uspjehom. Bošnjaci su pristali obući nizamsku uniformu te su unutrašnje i vanjske prilike u Bosanskom vilajetu postale mnogo sigurnije.

2.2. Ahmed Dževdet-efendija (1822–1895) – biografski podaci

Ahmed Dževdet-efendija rođen je 1822. u Lovči (Bugarska). Poslije završene škole 1839. otišao je u Carigrad, gdje je studirao i završio vjerske nauke. Već u 25. godini poznao je pet jezika: turski, arapski, perzijski, francuski i bugarski. Godine 1845. položio je rusi-intihan, najstrožiji sudski ispit, i postao carigradski kadija. Ubrzo je imenovan za ministra prosvjete i u tom periodu izvršio reformu školskog sistema u Osmanlijskom carstvu.

36 Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, n. dj., 1132.

37 Isto, 1137.

38 G. Šljivo, *BiH u XIX st.*, 13.

Tada su u škole bili uvedeni i svjetovni predmeti, predavanja obavljana prema najsavremenijim metodama, a otvorene su i ženske škole.³⁹

U Bosnu je došao 1863. kao specijalni izaslanik Porte da u Bosanskom ejaletu obrazuje nizamsku vojsku. Postupajući mudro i razborito, uspio je u jednoj godini, za razliku od prethodnika, bez ijedne posječene glave provesti vojne reforme u Bosni. Nakon povratka u Carigrad 1864. učestvovao je u izradi građanskog zakona.

Tokom života triput je bio ministar prosvjete, dvaput ministar pravde i po jednom ministar unutrašnjih poslova i ministar trgovine. Pored toga, istakao se i u naučnom radu. Poznata su mu djela *Povijest Osmanlijskog carstva* (od Kučuk-Kajnardžijskog mira 1774. do ukidanja janjičara 1826) te *Gramatika turskog jezika*, po kojoj je ostao upamćen kao preporoditelj turske književnosti i otac turskog jezika. Umro je 25. maja 1895. na svom imanju u Bebeku, na Bosforu. O stanju u Bosanskom ejaletu, kao i o načinu provođenja vojnih reformi u ovoj pokrajini svjedoče Dževdet-efendijina pisma o Bosni, koja je pisao dok je obavljao dužnost sultanovog specijalnog izaslanika za ovu pokrajinu.

2.3. Dževdet-efendija u Bosni 1863. i 1864.

Boravak Ahmed Dževdet-efendije u Bosni najbolje se opisuje u njegovih sedam pisama, koja je adresirao Visokoj Porti. Ova pisma objavljena su u djelima Hafiz-Omera i Mustafe Rešida. Hamdija Kreševljaković u *Izabranim djelima IV* (Sarajevo, 1991), u poglavlju *Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine*, objavljuje prijevod pet njegovih pisama. Prvo i drugo pismo odslikavaju društvena kretanja u Bosni i Hercegovini. U prvom pismu se upoznajemo s *neobičnim* načinom trgovačkog poslovanja u Bosanskom ejaletu, a u drugom se govori o ašikovanju u Sarajevu i ljepoti sarajevskih djevojaka. Ostala tri pisma, pored toga što sadrže način regrutiranja Bošnjaka i formiranja nizamske vojske u Bosanskom ejaletu, govore i o ljepoti pojedinih bosanskohercegovačkih gradova kroz koje je prošao Dževdet-efendija. Prema tome, njegova pisma ne pružaju samo podatke koji svjedoče o uspješnosti jedne vrlo važne reformske aktivnosti na teritoriji Bosanskog ejaleta nego dobrim dijelom odslikavaju i društvenu i privrednu situaciju u

39 Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, knjiga IV, Sarajevo 1991, 53.

Bosni i Hercegovini tog doba.

Tako u njegovom pismu o trgovini, s početka februara 1864, upoznajemo prilike u trgovačkom poslovanju u Bosanskom ejaletu. U ovom pismu Dževdet-efendija daje podatak da u Bosni živi oko 1.270.000 stanovnika, a da je Sarajevo centar pokrajine. On navodi da se u ovoj pokrajini ne trguje kao u drugim dijelovima Carstva, nego se “posluje bez svjedoka, bez žiga i bez potpisa”.⁴⁰ Naime, kako je Dževdet-efendija primijetio, prodavač mušteriji vjeruje i jedini dokaz da je mušterija preuzeo robu od prodavača jeste jedna cedulja i knjiga. One sadrže podatke o preuzetoj robi, trgovcu i mušteriji dužniku. Ako se desi neki spor između između njih, to se riješi uz posredovanje drugih trgovaca. Zbog ovakvog poslovanja, prihodi Trgovačkog suda su, kako navodi Dževdet-efendija, bili vrlo mali. Uzimajući u obzir i ove okolnosti, Dževdet-efendija je uvidio da su Bosanci neiskvaren i pošten narod te da za uspjeh svoje misije treba zauzeti samo pravi pristup prema problemu.

U svom pismu Porti od 2. maja 1864, koje govori o ašikovanju u Sarajevu, Dževdet-efendija na najljepši način opisuje bosanskohercegovački sevdah i kroz autentično svjedočanstvo, govorom običnog čovjeka, oživljava čuvenu sevdalinku. On piše da se u Sarajevu ne ašikuje kao u Carigradu i da bosanske djevojke šetaju bez feredže s momcima. Svadba je iziskivala i velike troškove, pa su pojedine djevojke, da bi izbjegle ove izdatke, navodno, bile “ukradene” ili bi “pobjegle” od kuće.⁴¹ Ljepota Sarajeva i njegovih djevojaka nije ostavljala ravnodušnim ni mnoge osmanlijske valije ili činovnike, koji su tu, kako navodi Dževdet-efendija, našli svoju sreću i ostali živjeti.

Glavni razlog njegovog dolaska u Bosnu i Hercegovinu bio je da nađe načina da Bošnjake mobilizira u nizamsku vojsku. Način na koji je taj proces tekao Dževdet-efendija je opisao u svom pismu Porti od 11. maja 1864, u kojem priznaje da je provođenje regrutacije u Bosni velika hrabrost i da su za uspjeh potrebne pribranost i mudrost. Kao vrlo sposoban čovjek, on je odmah uvidio značaj *erkijani ajaleta* (prvaka pokrajine) i zaključio da će, ako oni pristanu na reforme, to prihvatiti i ostatak ove pokrajine. Zbog toga je on u Sarajevo na dogovor pozvao 20-ak bosanskih prvaka. Prema izvještaju ruskog konzula, na taj je sastanak došlo “osamnaest begova”.⁴²

40 Isto, 55.

41 Isto, 57.

42 Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima od 1856. do 1878. godine*,

Prema saopćenjima Dževdet-efendije, stvari nisu išle tako teško i samo je trebalo pronaći pravi pristup da se dođe do cilja. Poznajući mentalitet Bošnjaka, on je uvidio “da Bosanci mnogo vole zelenu boju”⁴³ i da djevojke imaju veliki utjecaj na bosanske mladiće. Koristeći se ovim saznanjem, on je jedan bataljon nizamskih vojnika u vrijeme Bajrama obukao u nova zelena odijela. To je utjecalo na sarajevske djevojke, koje su počele pjevati pjesme o toj vojsci, što je stvorilo pozitivnu atmosferu kod mladića da se počnu masovno prijavljivati u nju. Pridobivši na svoju stranu ugledne prvake i narod, Dževdet-efendija konačno je mogao pristupiti poslovima oko formiranja bosanskih jedinica u sastavu osmanlijske vojske.

Na sjednici Dževdet-efendije sa bosanskohercegovačkim uglednicima, koja je održana 7. aprila 1864, dogovoreno je da se u Bosanskom ejaletu uvede obavezna regularna vojska. Uvjeti pod kojima su Bošnjaci pristali na donošenje ovakve odluke bili su:

- a) da vojni rok traje tri godine⁴⁴
- b) da se ove bosanskohercegovačke jedinice mogu upotrebljavati i u drugim dijelovima Carstva⁴⁵
- c) da polovina oficira bude iz reda domaćih ljudi
- d) da višak regruta bude upisan u domaće policijske snage.

Na kraju je utvrđen zaključak da će svako ko se bude protivio ovim zaključcima biti smaknut. Nakon postignutog dogovora Dževdet-efendija obavijestio je Portu o svemu i zatražio da mu se pošalje ferman. Veliki vezir odmah mu je javio da je sve spremno i da mu je poslao novoizumljene duge puške šišane i odijela sa zelenim širitima kako bi mogao opremiti bosansku vojsku.

U pismu od 23. augusta 1864. Dževdet-efendija opisuje neka bosanskohercegovačka mjesta koja je obilazio dok je čekao sultanov ferman.

Sarajevo, 1988, 223.

43 Hamdija Kreševljaković, navedeno djelo, 63. Dževdet-efendija je zapisao kako je “zelena boja silno obljubljena kod Bosanaca”.

44 Isto, 61. U ostalim dijelovima Carstva vojni rok je trajao 5 godina, ali je Dževdet-efendija ovaj kompromis sa Bošnjacima obrazložio riječima: “U raznim mjestima može se rok službe skratiti i produžiti, pa, prema tome, bosanski vojnici mogu biti iznimka”.

45 Isto. Glavni zahtjev Bošnjaka bio je da bosanskohercegovački vojnici ne ratuju izvan Bosanskog ejaleta, ali ih je Dževdet-efendija *edebi ve manevi* (na uljudan način) uvjerio da odustanu od toga.

U tom pismu on hvali ljepotu Bosne i Sarajeva, čistoću bosanskog zraka i ljepotu rijeke Bosne. Putujući, on obilazi Sjenicu, Višegrad, Srebrenicu, Donju Tuzlu i druga mjesta. Poseban utisak na njega je ostavio Kiseljak, u koji dolaze ne samo domaći ljudi nego i stranci, da piju ljekovitu vodu. Kašnjenje fermana nastojali su iskoristiti austrijski špijuni, koji su počeli širiti lažne glasine o navodnom spremanju velike pobune u Bosni. Kad je ferman stigao, augusta 1864, u Sarajevu je formiran bataljon bosanske vojske, koji je brojao 800 vojnika. Tom prilikom Dževdet-efendija održao je govor u kojem je pohvalio stoljetnu odanost Bošnjaka i izrazio uvjerenje da će “buduće generacije blagosiljati sve one koji su sudjelovali u ovom poslu”.⁴⁶ Nakon postrojavanja bosanske vojske zavladao je oduševljenje i masovno prijavljivanje u vojsku, ne samo u Sarajevu nego i širom Bosanskog ejaleta.

O formiranju bosanskih bataljona i razvoju Prve bosanske pukovnije pisao je Dževdet-efendija Porti u svom pismu od 6. oktobra 1864. Kad je vojna zastava stigla u Sarajevo 21. septembra iste godine, bili su stvoreni svi potrebni uvjeti da bude formirana Prva pukovnija bosanske vojske u sastavu cjelokupnih osmanlijskih snaga. Vojnu zastavu je istog dana od konaka do carske kasarne na Atmejdanu nosio Salih-paša. Tu je i zvanično proglašena ova vojna formacija. Za vrlo kratko vrijeme Prvi bataljon dostigao je broj od preko 700 vojnika. 24. septembra iste godine u Travniku je formiran Drugi bataljon bosanske vojske. U Bihaću je bilo problema jer je izbio sukob između majora i Krajišnika zbog odbijanja spomenutog oficira da primi višak regruta u vojsku. Spor je riješio Dževdet-efendija, koji je naredio majoru da višak regruta primi. Ubrzo su mladići s prostora sandžaka Hercegovine i Novog Pazara regrutirani u Treći bataljon.

2.4. Izvještaji stranih konzula o prilikama u Bosanskom ejaletu

Od druge polovine XIX stoljeća Bosanski ejalet našao se u fokusu pažnje velikih evropskih država. S ciljem što veće uključenosti u problematiku, velike evropske države su u Bosni i Hercegovini započele s osnivanjem svojih konzularnih predstavništava. Prva zemlja koja je uspostavila konzularno predstavništvo u Travniku (1850) bila je Austro-Ugarska monarhija. Nakon nje to su učinile Francuska 1852, Engleska i Rusija 1857, Italija 1863. te Pruska 1864. Zadatak ovih konzulata uglavnom

46 Isto, 68.

je bio protokolarno-špijunske prirode, s ciljem praćenja svih važnijih dešavanja, ne samo u Bosanskom ejaletu nego i u Osmanlijskom carstvu.

Vanjska politika Austro-Ugarske monarhije bila je još odranije vrlo naglašeno usmjerena prema Balkanskom poluotoku. U teoretskoj razradi ove politike, koju su još u XVII st. utvrdili austro-ugarski car i grof Ludvig Badenski, bila je ugrađena misao o prirodnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj monarhiji.⁴⁷ Osim toga ona je, nakon nestanka Mletačke republike (mirom u Campoformiju 1797) i Francuske opasnosti (od 1815), postala jedini susjed Bosanskog ejaleta na zapadu te je bila vrlo zainteresirana za dešavanja u njemu. Zbog toga je njen generalni konzul Jovanović slao svojoj vladi detaljne izvještaje o situaciji u Bosanskom ejaletu, ali i o ponašanju ejaletske dužnosnika. Tako je o valiji Šerifu Osman-paši zapisao da je “Osman-paša za turskog guvernera neobično inteligentan i pravičan starješina”.⁴⁸ Nastojeći biti objektivan, Jovanović je izvještavao svoju vladu o stanju međunacionalnih odnosa u Bosanskom vilajetu i često kritikovao pojedine listove (*Prozor, Nationale, Ostdeutsche Post, Ost und West, Narodne novine*), koji su lažno pisali o navodnim zvjerstvima muslimana protiv kršćanskog stanovništva.⁴⁹

Pruski konzul dr. Otto Blau dobro je poznao prilike u cijelom Osmanlijskom carstvu. On je prije imenovanja na ovaj položaj u Sarajevu boravio u Trabzonu kao konzul.⁵⁰ U svojim izvještajima kancelaru Bismarcku on je upozoravao na povećano prisustvo austrijskih vojnih i civilnih špijuna u Bosanskom ejaletu. Blau je svojoj vladi podnio više izvještaja koji opisuju

47 Galib Šljivo, *BiH u XIX st.*, 69. U korespondenciji, koju su vodili austro-ugarski car i grof Ludvig Badenski 1688/89, stoji sljedeće: “Misao jedne prirodne pripadnosti Bosne i Hercegovine sa pograničnim austrijskim provincijama s vremena na vrijeme oživljava se i sa ove i sa one strane osmanlijsko-austrijske granice da će ranije ili kasnije do toga ipak doći jer je to, bar koliko iz toga proizilazi, jedna historijska realnost”.

48 Isto, 12.

49 Isto, 57. “Još jednom je generalkonzul izvijestio grofa Mendorfa o netačnom izvještavanju o prilikama i ličnostima iz Bosne. ‘Već duže vrijeme’, započeo je izvještaj generalkonzul, ‘u *Narodnim novinama* izlaze različiti članci o prilikama u Bosni, koji, umjesto da događaj opišu i analiziraju na objektivan način, dakle, koji odgovara pravom stanju stvari – ustvari o žalosnom stanju stvari, većinom nisu mogli da čine ništa više do da zajedno povežu pojedine, čas izmišljene, čas barokno-drastične ispričane slučajeve i događaje, koji su najčešće zasnovani na pretjerivanju i izvrtanju činjenica, a još češće na *čistoj izmišljotini*”.

50 Isto, 14.

ne samo politička i nacionalna kretanja nego i vjerske, školske i kulturne prilike u Ejaletu. Tako je zapisao da svi stanovnici Bosanskog ejaleta govore istim jezikom i da se on ne razlikuje od onoga kojim se koriste u Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. U svojim izvještajima on se bavio i demografskim prilikama u Ejaletu. Između ostalog, u njima navodi kako se bosansko stanovništvo u posljednjih 8 godina povećalo za 8,28% i donosi hipotezu u kojoj konstatira da će se broj pravoslavaca u narednom periodu povećavati, a broj muslimana smanjivati.

Italijanski konzul Durando nastojao je saobraćajno povezati Bosanski ejalet s Jadranskim morem te je u tom cilju zagovarao osposobljavanje luke Neum. U komunikaciji sa Dževdet-efendijom on je pokušavao isposlovati sultanovu zainteresiranost oko ispunjavanja svojih političkih ciljeva. Također, Durando je planirao da se osposobi cesta od Sarajeva, preko Travnika, Livna i Prologa do Splita. Međutim, Osmanlije su ovu ideju odmah odbacile jer bi se ova cesta dobrim dijelom nalazila na teritoriji Austro-Ugarske monarhije. U pogledu iseljavanja pravoslavnog stanovništva iz Bosne u Srbiju italijanski konzul, za razliku od pruskog, francuskog i engleskog, nije prihvatao činjenicu da je to perfidna politika Garašaninove vlade, nego je okrivio vlasti Bosanskog ejaleta da podstiču iseljavanje pravoslavaca kako bi se “ti krajevi oslobodili od hrišćana i da se umjesto njih nasele Čerkezi ili drugo muslimansko stanovništvo”.⁵¹

Francuski konzul, baron Rousseau, sumnjao je u umiješanost zvaničnih organa Srbije u vezi s iseljavanjem pravoslavnog stanovništva. Na to ga je upućivao i srpski zakon prema kojem se u Srbiju mogao useljavati samo seoski živalj iz Bosne i Bugarske. Slično mišljenje imali su pruski i engleski konzuli. Ruski konzul u Bosanskom ejaletu, Kudrjavcev, pomno je pratio razvoj situacije na ovim prostorima, posvećujući posebnu pažnju austrijskoj politici. U izvještajima koje je slao svojoj vladi on ukazuje na očita nastojanja Austrije da se proširi na prostor Bosne i Hercegovine.⁵² Aktivnosti stranih ambasada na prostoru Bosne i Hercegovine neposredno su se odražavali i na vanjsku politiku navedenih zemalja prema Osmanlijskom carstvu. U narednom periodu njihovo djelovanje je intenzivirano, što se posebno osjetilo u vrijeme i nakon velikog ustanka kršćana 1875.

51 Isto, 66.

52 Isto, 71. “Krajnji cilj svih ovih austrijskih mjera jeste pridobiti za sebe i to u najkraće vrijeme Bosnu i Hercegovinu”.

III. ZAKLJUČAK

Kraj XVIII i prva polovina XIX stoljeća predstavljaju burno razdoblje u historiji Osmanlijskog carstva, obilježeno mnogim antagonizmima na međunarodnom planu i nastojanjima države da putem provođenja reformi riješi evidentne probleme političkog, ekonomskog i vojnog karaktera. Reforme sultana Selima III nisu do kraja sprovedene jer su predviđale ukidanje janjičara i uvođenje nizami-džedida. Mahmud II je s ajanima potpisao *Povelju o slozi*, a nakon toga ukinuo janjičare. Umjesto njih formiran je sekbani-džedid.

Boravak Dževdet-efendije u Bosanskom ejaletu 1863. i 1864. predstavlja najuspješniju misiju koju je Porta poduzela da bi u svojoj najzapadnijoj pokrajini zavela red i primijenila reforme. Sagledavajući problem regrutacije Bošnjaka kroz prizmu raznih događaja i osobina jednog naroda te u svjetlu potpuno drugačijeg pristupa od svojih prethodnika, Dževdet-efendija uspio je bez ijedne prolivene kapi krvi postići željeni rezultat. Bio je to značajan uspjeh, koji se pozitivno odrazio i na naredne događaje. Zahvaljujući ovom mudrom državniku i uspjehu njegove misije, Porta je u Bosni mnogo lakše primijenila Vilajetski ustav i za izvjesno vrijeme umirila kršćane, čije su pobune u narednom periodu dobijale snažan nacionalni izraz. Sama misija značajna je i s aspekta nacionalne afirmacije bosanskohercegovačkih muslimana. Svjesni geopolitičkog položaja Bosne i Hercegovine i aktualnog momenta međunarodnih odnosa na Balkanskom poluotoku, ali i šire, oni su potisnuli sve predrasude i kao prioritet postavili interes svoje zemlje. Retrogradni elementi bosanskohercegovačkog društva, koji su služili interesima susjednih zemalja, a čiji je interes bio da teritoriju Bosne i Hercegovine djelomično ili u cijelosti priključe, uspjehom Dževdet-efendijine misije bili su znatno udaljeni od svog cilja.

Sama misija predstavlja jedinstven događaj, kako po načinu njenog provođenja, tako i po rezultatima. Njen najvažniji cilj bio je da se Bošnjaci mobiliziraju u nove vojne snage Osmanlijskog carstva, što je u potpunost i ispunjeno. Međutim, dva puka bosanske vojske regrutirana 1864. i 1865. po principu "jedan bataljon iz jednog kajmekamluka" činili su svega 1/4 osmanlijskih snaga u Bosni. Ovi bataljoni bili su raspoređeni u sastavu Druge i Treće armije. Komandant vojske za Bosnu, obično u činu ferika,

imao je sjedište u Sarajevu. Vojne poslove vodilo je Vojno vijeće, u koje su ušli oficiri iz navedenih pukova. Za razliku od vojske, žandarmerija je bila brojna i imala je oko 3.000 ljudi. U sastavu ovih ejaletskih snaga nalazio se i manji broj kršćana. Iako je bosanska vojska nosila posebnu uniformu, bila regrutirana uz posebne uvjete i uglavnom služila potrebama ejaleta; ni u jednom momentu ne možemo je posmatrati izvan cjelokupne osmanlijske armije. Ali ovako oformljena “domaća vojska” ulijevala je puno više sigurnosti narodu nego strane arbanaske trupe. Osim toga, ona je, na određeni način, dokazala da se teritorija Bosanskog ejaleta ne može uspješno braniti bez Bošnjaka.

Kad bismo na kraju zaključili “Pravi čovjek u pogrešno vrijeme”, konstatacija ne bi bila nimalo pogrešna, ali bi bila nedorečena. Istina je da je Dževdet-efendija pronašao pravi pristup situaciji u Bosni, ali je također istina da je situacija nametnula pristup koji je on morao prihvatiti. Problemi u kojima se našlo Osmanlijsko carstvo 60-ih godina XIX stoljeća neminovno su kreirali dalje ponašanje centralne vlasti i njenih namjesnika u provincijama. Pod utjecajem ovih problema Dževdet-efendija se sa Bošnjacima neočekivano brzo dogovorio ili, bolje rečeno, nagodio. Ipak, mora se konstatirati da je Dževdet-efendija, dozvolivši da polovina oficira bude iz reda domaćih ljudi, najveću odgovornost za odbranu zapadnih granica Osmanlijskog carstva prebacio na Bošnjake. Također, formirajući domaću miliciju, Porta je upravo od Bošnjaka očekivala da zavedu i održavaju red i mir u Bosanskom ejaletu. No sve ovo ne umanjuje značaj misije ovog mudrog mufetiša jer je, zahvaljujući njemu i uspjehu njegove misije, došlo do izvjesnog poboljšanja i stabilizacije ukupnih prilika u ejaletu.

Zusammenfassung

Der Aufenthalt des Sultans Abgesandten Dževdet-Effendi im Bosnischen Eyalet, im Jahr 1863 und 1864, ist die erfolgreichste Mission, welche die Hohe Pforte unternommen hat, um in ihrer westlichsten Provinz Ordnung zu schaffen und Reformen durchzuführen. Indem Dževdet-Effendi das Problem der Rekrutierung der Bosniaken durch das Prisma verschiedener Ereignisse und Eigenschaften eines Volkes in Betracht genommen hat, ganz anders als seine Vorgänger, hat er das gewünschte Resultat ohne Blutvergießen erreicht. Das war ein bedeutender Erfolg, welcher eine positive Auswirkung auf die kommenden Ereignisse hatte. Dank dieses weisen Staatsmannes und

des Erfolges seiner Mission hat die Hohe Pforte in Bosnien viel leichter die Verfassung des Wilayas angewendet und für eine gewissen Zeit die Rebellion der Christen unterdrückt, deren Aufständen in der kommenden Zeit ein starker nationaler Ausdruck gegeben war.

Schlüsselwörter: Dževdet-Effendi, Pforte, Reformen, das Bosnische Eyalet

IV. LITERATURA

a) Knjige

1. Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983;
2. Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.
3. Ahmed S. Aličić, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998.
4. *Enciklopedija Jugoslavije* (separat za Bosnu i Hercegovinu), Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 1984.
5. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Banja Luka, 1992.
6. Isti, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banja Luka, 1988.
7. Isti, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banja Luka, 1990.
8. Isti, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, Landshut, 1998.
9. Isti, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, Tešanj, 2003.
10. Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, knjiga IV, Sarajevo, 1991.
11. Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima od 1856. do 1878. godine*, Sarajevo, 1988.
12. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.
13. Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povjest Bosne, dio drugi*, Sarajevo, 1999.

b) Časopisi

14. Hamdija Kreševljaković, "Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851. godine)", *Godišnjak istorijskog društva*, godina I, Sarajevo, 1949, 168–209.

**LINGVISTIKA –
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi**

Dr. Memnuna HASANICA

REKTION DER VERBEN IN DER DEUTSCHEN UND IHRE ENTSPRECHUNGEN IN DER BOSNISCHEN SPRACHE

Theoretische Grundlage der Rektion der Verben in der deutschen Sprache

Diese Arbeit befasst sich mit der Rektion der Verben in der deutschen und in der bosnischen Sprache. Das Ziel ist es, durch eine kontrastive Analyse festzustellen, welche Unterschiede oder Übereinstimmungen es in der deutschen und der bosnischen Sprache bezüglich der Rektion der Verben gibt.

Kontrastiv bedeutet im Bereich der Linguistik oder Grammatik, vergleichend. Der Ausdruck "kontrastiv" basiert auf den Hypothesen der kontrastiven Linguistik. Da diese zwei Sprachen sehr unterschiedlich sind, und aus zwei ganz verschiedenen Sprachgruppen kommen, die deutsche Sprache aus der germanischen Sprachgruppe, während die bosnische Sprache aus dem südslawischen Zweig der slawischen Sprachen kommt, wird sich diese Arbeit hauptsächlich mit den Unterschieden zum Thema befassen. Das sollte das Übersetzen oder das Lehren der deutschen Sprache erleichtern. Außerdem kann man durch diese Arbeit eine bessere Einsicht in diese zwei Sprachen bekommen und somit einen qualitativ hochwertigeren Unterricht vollziehen.

Der Inhalt dieser Arbeit bezieht sich vorwiegend auf die Verwendungsmöglichkeiten der Verben und ihr Erfordern des Kasus. Es soll bewiesen werden, dass die deutsche Sprache, was die Rektion angeht, viel "leichter" als die bosnische Sprache ist, da in der deutschen Sprache nur vier Kasus vorhanden sind und in der bosnischen sieben.

Die Rektion der Verben wird von mehreren Autoren verschieden definiert:

*Die Rektion der Verben ist ihre Fähigkeit, ein
von ihnen abhängiges Substantiv (oder Pronomen) in*

einem bestimmten Kasus (Prädikativ, Kasusobjekt oder Präpositionalobjekt) zu fordern. Manche Verben können auch zwei verschiedene Kasus nebeneinander regieren, andere regieren alternativ zwei (oder mehr) verschiedene Kasus; oftmals ist damit ein Bedeutungsunterschied verbunden. Die Rektion der Verben gibt keine Auskunft darüber, ob Subjekte, Adverbialbestimmungen, Infinitive, Nebensätze usw. stehen können oder müssen, ob die Objekte obligatorisch oder fakultativ auftreten. Diese Eigenschaften werden von der Valenz festgelegt.

(vgl. Helbig/Buscha 2000: 31)

Unter Rektion versteht man nach Engel/Mrazović (1986):

Rektion ist mehr als die traditionelle Grammatik darunter verstand: gemeint ist grundsätzlich die Eigenschaft eines Wortes andere Elemente (Wörter, Wortgruppen oder auch Wortteile) zu regieren, dh. ihr Vorkommen zu fordern oder zuzulassen. Damit haben die meisten Wörter eine vielfältige Rektion. Verben, z.B. können Nomina, Pronomina, Adverbien und Adjektive usw. bzw. die mit diesen Wörtern gebildeten Phrasen regieren.

Die Rektion liegt also vor, wenn ein Wort verlangt, dass eine von ihm abhängige Phrase ein bestimmtes Merkmal aufweist. Das, zumindest, meinen alle Grammatikexperten, aus wessen Büchern ich Informationen entnommen habe, mit einer Ausnahme von Bertelsmann. Bertelsmann stellt eine Frage, die zum Nachdenken anregt. Nämlich ist seiner Meinung nach, die Festlegung falsch bzw. problematisch; zum einen, dass Verben bestimmte Kasus fordern, woraus die umgekehrte Version schlüssig ist, und zwar, dass bestimmte Kasus bestimmte Verben "fordern". Zum anderen, meint Bertelsmann, ist bei der Rektion nichts darüber gesagt, ob Subjekte, Ergänzungen, Adverbialbestimmungen, Infinitive oder Nebensätze beim Verb stehen bzw. ob sie fakultativ oder obligatorisch sind.

Theoretische Grundlage der Rektion der Verben in der bosnischen Sprache

Die grammatische Fähigkeit eines Verbs oder eines Wortes in der Funktion eines Verbs, diesem Wort eine Stelle im Satz zu eröffnen, nennt man Rektion. Es tritt eine Kasusrektion bei Verben oder Präpositionen auf, die zur Festlegung einer bestimmten Präposition, zum Beispiel bei Präpositionalobjekten, dient.

Das Objekt in einem bestimmten Kasus eröffnet dem Verb eine Stelle im Satz und nach der Fähigkeit, Stellen zu eröffnen, werden die Verben in Verben, die Genitiv, Dativ, Akkusativ, Lokativ oder Instrumental regieren, eingeteilt (vgl. Barić 1997: 431).

Wie schon am Anfang erwähnt, besitzt die bosnische Sprache noch drei Kasus, die das Deutsche nicht kennt; wie z.B.s Instrumental. In der bosnischen Sprache antwortet der Kasus Instrumental auf die Fragen (*s*) *kim* und *čim*. Wie das Deutsche diese, so von mir ernannte Lücke löst, wird im nächsten Beispiel erläutert.

Einige von den Verben, die in der bosnischen Sprache Instrumental regieren, sind:

raspolagati, upravljati, odlučiti, vladati, ovladati, zavladati, gospodariti, rukovati, rukovoditi

22a) *Čitava kuća je najednom zamirisala kruhom.* (Barić 1997: 441)

22b) *Das ganze Haus roch plötzlich nach selbstgebacktem Brot.*
(freie Übersetzung)

In diesem Beispiel können wir sehen, dass das Verb *zamirisati* in der bosnischen Sprache Instrumental (*kruhom*) regiert. In der deutschen Sprache regiert das Verb *riechen* erstmals einen Präpositionalkasus (*nach*), gefolgt vom Dativ (*selbstgebacktem Brot*).

Demnach können wir feststellen, dass das Deutsche, die Kasus im Instrumental, Vokativ oder Lokativ meistens durch ein Verb, das ein Dativ oder Akkusativ und einen Präpositionalkasus regiert, ersetzt.

Kasusreaktion bei Verben

Man kann die Rektion auch als Kasuszuweisung definieren. Die Verben regieren verschiedene Kasus, ohne dass man damit deutlich erkennbare Bedeutungsunterschiede verbinden kann. Dabei sticht sich der Unterschied zwischen der bosnischen und der deutschen Sprache hervor, und zwar, dass das Deutsche vier Kasus kennt, die man nach ihrer "Auffälligkeit" oder "Markiertheit" sortieren kann, und das Bosnische sieben. Also, gibt es in der bosnischen Sprache noch Instrumental, Lokativ und Vokativ, von denen das Deutsche, sozusagen, befreit ist. Demnach tritt im Deutschen die sogenannte Kasusreaktion bei Verben, Adjektiven, Nomen und Präpositionen auf. Da ich in dieser Arbeit die Rektion der Verben bearbeite, werde ich, im Kürzesten, nur die Kasusreaktion bei den Verben erwähnen.

Kasusreaktion betrifft bei Verben, die nominalen Aktanten, das heißt diejenigen Aktanten, die die Form einer Nominalphrase haben. Es gibt drei Grundmuster:

- a. Verb → Nominativ [Subjekt]
- b. Verb → Nominativ + Akkusativ [Subjekt] + [Akkusativobjekt]
- c. Verb → Nominativ + Dativ + Akk. [Subjekt] + [Dativobjekt] + [Akk'objekt]

Diese Muster gelten so nur für *finite* Verben im *Aktiv*; (Subjekt) und (Kasuswechsel).

Die konkrete Zuordnung der Kasus zu den einzelnen Aktanten erfolgt über einen Zwischenschritt, nämlich über den sogenannten Rang der Aktanten. Der Rang wiederum hängt von der Semantik ab, genauer von der semantischen Valenz.

Zu beachten ist, dass nur *finite* Verben ein Subjekt bei sich haben können. Man erklärt das damit, dass nur diese den Nominativ vergeben können. Wenn ein Satz ein einteiliges Prädikat mit einem finiten Vollverb enthält, verlaufen semantische Valenz (= Vergabe der semantischen Rolle) und Kasusreaktion (= Vergabe des Kasus) parallel:

(1) Nom. [*Der Hund*] bellt.

In mehrteiligen Prädikaten ist das ranghöchste Hilfsverb finit und daher für die Nominativvergabe verantwortlich. Semantische Valenz und Kasusreaktion divergieren hier:

(2) Nom. [*Der Hund*] hat gebellt.

Entsprechende Beispiele mit einem transitiven Verb:

(3) Nom. Akk. [*Der Hund*] *sucht* [*den Knochen*].

(4) Nom. Akk. [*Der Hund*] *wird* [*den Knochen*] *gesucht haben*.

Transitive und intransitive Verben

Nach Engel/Mrazović gibt es eine bestimmte Art von Rektion, die nicht für alle Elemente einer Wortklasse gilt, sondern nur für einen Teil derselben. So können zwar viele Verben eine Wortgruppe im Akkusativ (Akkusativergänzung, traditionell Akkusativobjekt) regieren; aber Verben wie *blühen*, *vertrauen*, *helfen* können keinen Akkusativ zu sich nehmen.

Wenn man vom Akkusativ und den Verben spricht, ist die Gebrauchsweise der Verben nicht zu überspringen. So können bei den Verben verschiedene Gebrauchsweisen unterschieden werden.

Demnach sind die Gebrauchsweisen der Verben:

- Hilfsverben

- Modal und modifizierende Verben

- Vollverben: transitive und intransitive, reflexive Verben.

Dem Thema entsprechend werde ich auf die transitiven und intransitiven Verben eingehen.

Nach Engel, werden als transitive Verben in der traditionellen und vielen neueren Grammatiken die Verben bezeichnet, die ein Akkusativobjekt zu sich nehmen können.

Wenn Verben ein *Akkusativobjekt* bei sich haben, spricht man von *transitivem* Gebrauch oder von *transitiven Verben*. Das Akkusativobjekt ist ein Satzglied, dessen Kern ein Nomen oder ein Pronomen im Akkusativ bildet. Es kann mit "Wen (oder was)?" erfragt werden:

(5) Nomen als Akkusativobjekt: Sanja *grüßte* den Nachbarn.

Pronomen als Akkusativobjekt: Sanja *grüßte* ihn.

Frage nach dem Akkusativobjekt: Wen *grüßte* Sanja.

Verben, die *kein* Akkusativobjekt bei sich haben, nennt man *intransitiv*. Dazu gehören alle Verben, deren Objekt in einem anderen Kasus als dem Akkusativ steht oder deren Objekt von einer Präposition eingeleitet wird:

Von intransitivem Gebrauch spricht man aber auch, wenn ein Verb *gar kein* Objekt bei sich hat:

(6) Der Igel *zitterte*.

In der bosnischen Sprache wird das Objekt des Verbs mit einer Rektion im Akkusativ als direktes Objekt bezeichnet. Ein solches Verb, das einem solchen Objekt eine Stelle im Satz eröffnet, wird als transitives Verb bezeichnet.

Das Objekt des Verbs mit einer Rektion im Genitiv, Dativ oder Instrumental ist ein indirektes Objekt und Verben, die einem solchen Objekt eine Stelle im Satz eröffnen, heißen intransitive Verben (vgl. Barić 1997: 431).

Manche Verben eröffnen einem direkten und indirekten Objekt eine Stelle, zum Beispiel:

7) <i>Oslobodi nas napasti.</i>	(Barić 1997: 431)
8) <i>Daj djetetu mlijeko.</i>	(Barić 1997: 431)
9) <i>Oblijepili su grad plakatima.</i>	(Barić 1997: 431)

Die Anzahl der transitiven Verben, in der bosnischen Sprache, die einem Nomen oder Pronomen als direktes Objekt im Akkusativ eine Stelle eröffnen, ist groß. Die Regeln, nach welchen transitive Verben einem Objekt im Akkusativ eine Stelle eröffnen, können fakultativ und obligatorisch sein. Obligatorische Objekte kann man nicht aus dem Satz auslassen, sonst verliert dieser seinen Sinn (vgl. Barić 1997: 432). Die Sätze mit einem obligatorischen Objekt und transitiven Verb hätten ohne Objekt keinen Sinn:

10) <i>Susjeda je snašla nevolja.</i>	
<i>*Nevolja je snašla.</i>	(Barić 1997: 432)
11) <i>Onoga dana dogradismo krov.</i>	
<i>*Onog dana dogradismo.</i>	(Barić 1997: 432)

Klassifizierung der Verben nach syntaktischen Kriterien

Nach Helbig/Buscha (2004) werden die Verben nach dem Verhältnis im Prädikat, Verhältnis zum Subjekt und zum Objekt, zu Subjekt und Objekt gemeinsam und zu allen Aktanten eingeteilt. Darauf folgt die Rektion der Verben.

Nach Helbig/Buscha werden die Verben mit Rektion folgend eingeteilt:

1. Verben, die den Nominativ (als Prädikativ regieren)
2. Verben, die den Akkusativ regieren
3. Verben, die den Dativ regieren
4. Verben die einen Präpositionalkasus regieren
5. Verben, die den Genitiv regieren
6. Verben, die einen doppelten Akkusativ regieren
7. Verben, die Akkusativ und Dativ regieren
8. Verben, die Akkusativ und Genitiv regieren
9. Verben, die den Akkusativ und einen Präpositionalkasus regieren
10. Verben, die den Dativ und einen Präpositionalkasus regieren.

Analyse der Beispiele:

12a) *Der Papa hieß Egon.* (Nöstlinger 1981: 11)

12b) *Otac se zvaò Egon.* (Nostlinger 1999: 9)

Dieses Beispiel zeigt, dass die Verben des Nennens, in diesem Fall das Verb *heißen*, in beiden Sprachen einen Nominativ regieren. Demnach ist in diesem Beispiel eine Rektion mit dem Prädikativsnominativ vorhanden.

13a) *Das habe ich ihm versprochen.* (Andrić 1963: 45)

13b) *To sam mu obećala.* (Andrić 1988: 20)

Verben wie *versprechen* regieren immer Kasus im Dativ, sowohl in der deutschen, als auch in der bosnischen Sprache. In diesem Beispiel wird das klar durch das Pronomen *ihm (mu)* dargestellt, welches durch die Frage *wem?* erfragt wurde.

14a) *Uff, wie ich Schulen hasse!* (Nöstlinger 1981: 155)

14b) *Uf, kako mrzim škole!* (Nostlinger 1999: 151)

Das Verb *hassen* kann durch beide Fragen erfragt werden. Entweder Person oder Sache, es deutet auf einen Akkusativ. Dasselbe gilt auch für die bosnischen Sprache.

15a) *Er schämte sich seines Körpers.* (Süßkind 1994: 73)

15b) *Stidjo se svog tijela.* (Süßkind 2000: 80)

Hier haben wir in beiden Fällen eine Überlappung.

“*Sich schämen*” regiert immer Kasus im Genitiv, genau wie in der bosnischen Sprache das Verb “*stidjeti se*” immer den Kasus im Genitiv regiert.

16a) *Sie träumte von Florian Kalb.* (Nöstlinger 1981: 85)

16b) *Sanjala je o Florijanu Kalbu.* (Nostlinger 1999: 82)

Es gibt eine sehr große Anzahl von Verben, die einen Präpositionalkasus regieren und sie sind meistens sehr leicht zu finden. Das Verb *träumen* regiert in der deutschen Sprache die Präposition *von*, und in der bosnischen Sprache die Präposition *o*. Es wird also deutlich, dass dieses Verb in beiden Sprachen einen Präpositionalkasus regiert.

17a) *Sie widmete den Brief Florian.* (Nöstlinger 1981: 70)

17b) *Posvetila je pismo Florianu.* (Nostlinger 1999: 68)

Dieses Beispiel zeigt uns, dass die Verben auch zwei Kasus fordern können, in diesem Fall Akkusativ und Dativ. Es wird, also, auf zwei Fragen geantwortet, *wem?* und *was?*. In beiden Sprachen kommen wir zu gleichen Lösungen. Das Verb *widmen/posvetiti* fordert sowohl in der deutschen Sprache, als auch in der bosnischen Sprache die Kasus im Dativ und Akkusativ.

18a) *“Das Gespenst vom Lande” pflegte er ihn zu nennen.*

(Kafka 2000: 40)

18b) *“Seoska avet”, imao je običaj nazivati ga.*

(Kafka 1977: 85)

Die Beispiele überlappen sich in beiden Sprachen. *“Das Gespenst vom Lande”* und *“ihn”*, als auch *“Seoska avet”* und *“ga”* stehen im Akkusativ, also das Verb *nennen* und in der bosnischen Sprache *nazvati* regiert den doppelten Akkusativ.

19a) *Sie bezichtigte Gretchen der Unehrlichkeit.*

(Nöstlinger 1981: 84)

19b) *Optužila je Gretchen da je neiskrena.*

(Nostlinger 1999: 80)

Die Beispiele überlappen sich nicht. Im Beispiel 19a haben wir die Rektion mit dem Genitiv und Akkusativ, das Substantiv *“Gretchen”* steht im Akkusativ und statt Genitiv haben wir hier einen Objektsatz (*da je neiskrena*). In der Übersetzung könnte man den Genitiv verwenden, aber das ist nicht üblich für die bosnische Sprache, weil man Genitiv meistens in literarischen Werken verwendet. So würde dieser Satz in der bosnischen Sprache lauten:

19c) **Optužila je Gretchen neiskrenosti.*

20a) *Gretchen sagte nichts von seinem Anruf.*

(Nöstlinger 1981: 27)

20b) *Gretchen nije ništa rekla o njegovom pozivu.*

(Nostlinger 1999: 25)

Die Beispiele überlappen sich in beiden Sprachen. In beiden Fällen regiert das Verb *sagen/reći* Akkusativ und einen Präpositionalkasus.

21a) *Sie hat sie nie sehr geliebt, sondern sich immer vor ihr gescheut.* (Andrić 1963: 17)

21b) *Nikad je nije mnogo volela i uvek je zazivala, od nje.* (Andrić 1988: 5)

Dieses Beispiel erläutert einen Unterschied zwischen der deutschen und der bosnischen Sprache. Nämlich, im Beispiel 21a liegt eine Rektion mit Dativ und einem Präpositionalkasus (*vor ihr gescheut*) vor, während im Beispiel 21b eine Rektion mit dem Genitiv (*zazivala od nje*) und einem Präpositionalkasus zu sehen ist.

Schlussfolgerung

Der Schwerpunkt dieser Arbeit lag auf den Unterschieden zwischen der Rektion der Verben in der deutschen und in der bosnischen Sprache. Am Anfang wurden einführende Informationen zum Kasus allgemein geboten, diese sollten eine Vorbereitung auf eine komplexere Untersuchung sein.

Das Ergebnis lautet: Die Verben in der deutschen und in der bosnischen Sprache regieren in den meisten Fällen denselben Kasus und es kommt oft zu Überlappungen. Jedoch gibt es Unterschiede, da in der deutschen Sprache nur vier Kasus verwendet werden und in der bosnischen gibt es sieben. Das bedeutet, dass man in der deutschen Sprache keinen Instrumental, Lokativ oder Vokativ nachweisen kann. Vergleichend kann man auch erkennen, dass es sehr wenige Verben gibt, die den Genitiv regieren. In der bosnischen Sprache verwendet man Genitiv meistens in literarischen Werken.

Rekcija glagola u njemačkom i ekvivalenti u bosanskom jeziku

Sažetak

Rad se bavi **rekcijom** glagola u njemačkom i bosanskom jeziku u smislu kontrastivne analize primjera s ciljem utvrđivanja sličnosti i različitosti dvaju jezika. Veliki broj glagola, sve prepozicije te jedan dio pridjeva zahtijevaju određeni padežni oblik kod imenica ili zamjenica koji od njih zavise. Glagoli koji imaju ulogu predikata u rečenici u njemačkom jeziku mogu zahtijevati objekte u akuzativu, dativu, genitivu ili u nekom drugom padežu s prepozicijom ili, pak, mogu zahtijevati adverbijalnu dopunu.

U bosanskom jeziku pod pojmom **rekcija** podrazumijeva se gramatičko svojstvo glagola ili riječi u funkciji glagola da takvoj riječi otvara mjesto. U osnovno gramatičko ustrojstvo rečenice objekat se uvrštava po **rekciji pojedinog glagola** ili kakve druge riječi u funkciji glagola. **Rekcijom** je objektu predviđena gramatička kategorija padeža ili prijedložnog izraza. Objektu u određenom padežu ili prijedložnom izrazu otvara mjesto sam glagol. Tako se glagoli **po rekaciji** razvrstavaju na glagole **s rekcijom** u genitivu, dativu, akuzativu, lokativu i instrumentalu, što čini razliku između dvaju posmatranih jezika.

Ključne riječi: rekacija, glagol, gramatičko ustrojstvo, zavisne frazne kategorije

Literaturverzeichnis:

1. Bertelsmann (1999): "Grammatik der deutschen Sprache", Bertelsmann Lexikon Verlag, München
2. Duden (1998): "Schülerduden Grammatik"; Bibliographisches Institut, Mannheim
3. Engel, U. (1996): "Deutsche Grammatik"; Julius Groos Verlag, Heidelberg
4. Evgenija Barić, Mijo Lončarić, Dragana Malić, Slavko Pavešić, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), "Hrvatska gramatika", "Školska knjiga", Zagreb

5. Helbig, G./Buscha, J. (1996): "Deutsche Grammatik"; Langenscheidt Verlag, Leipzig, Berlin, München
6. Mrazović, P./Engel, U. (1986): "Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch", Verlag Otto Sagner, München
7. Petrović, V. (2003): "Syntax des zusammengesetzten Satzes im Deutschen", Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Osijek
8. PONS (2009): "Die große Grammatik"; PONS GmbH, Stuttgart

Quellenverzeichnis:

1. Andrić, Ivo (1988): "Gospođica", ČGP DELO, Ljubljana
2. Andrić, Ivo (1963): "Das Fräulein", Carl Hanser Verlag, München
3. Kafka, Franc (1977): "Proces", "Veselin Masleša", Sarajevo
4. Kafka, Franz (2005): "Prozess", Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
5. Nostlinger, Christine (1999): "Gretchen Sackmeier", Svjetlost, Sarajevo
6. Nöstlinger, Christine (1981): "Gretchen Sackmeier", Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
7. <http://www2.uni-jena.de/philosophie/germsprach/syntax/>
8. <http://www.nemcina.org>

Dr. Belma ŠATOR

KONCEPT ŽENE U FRAZELOGIJI

Sažetak

U ovom radu obrađuju se frazemi kojima se opisuje isključivo žena. Frazemi su ekscerpirani iz zbirke *Bosanska sehara* autora Zlatka Lučića. U prvom dijelu rada istražiti će se i razvrstati koncepti unutar nadređenog koncepta ŽENA. U drugom dijelu frazemi će se opisati morfosintaksički. Uslijedit će analiza i komparacija simbola u frazemima kojima se opisuje žena u jeziku i kulturi.

Ključne riječi: frazem, frazeologija, koncept, kognitivna lingvistika, morfosintaksička klasifikacija frazema, antonimija, komponente frazema, simbol.

1. Uvod

Pored toga što komuniciraju povezivanjem riječi u rečenice, ljudi koriste i gotove, već zadane oblike. Tako ćemo u *Bosanskoj sehari* pronaći frazem *aspida od žene* umjesto “svojevoljna, svadljiva žena”. Zajedničko ovakvim i sličnim izrazima, prema Burgeru (1998: 11), jeste da sadrže najmanje dvije riječi te da su to riječi koje su govorniku poznate samo u toj kombinaciji, eventualno s varijantama. Izrazi s ovim osobinama nazivaju se *frazemima*, a njihovi sastavni dijelovi *komponentama*. Lingvistička disciplina koja se bavi proučavanjem frazema naziva se *frazeologija*.

U ovom radu tretirat će se frazemi u bosanskom jeziku kojima je zajednički nadređeni pojam ŽENA. Ciljevi unutar rada su sljedeći:

- a) istražiti i razvrstati podkoncepte unutar nadređenog koncepta ŽENA
- b) opisati frazeme morfosintaksički
- c) ispitati da li simboli u frazemima ukazuju na iste sadržaje kao simboli u drugim semiotičkim sistemima.

2. Žena u frazeologiji

Konceptualnom analizom na najprikladniji način uspijevaju se prikazati značenja, odnosno tematsko-značenjska područja koja frazemi ostvaruju. Kognitivna lingvistika bavi se odnosom jezika i uma i proučava mentalne procese stjecanja i korištenja jezičkog i enciklopedijskog znanja govornika nekog jezika. To se znanje dobrim dijelom zasniva na svakodnevnom iskustvu sa svijetom što nas okružuje i uskladišteno je u jeziku. Kako je direktan pristup umu za sada nemoguć, pokušava mu se, između ostalog, prići preko jezičkih izraza koji su odraz viđenja i konceptualizacije svijeta. Pod konceptom se podrazumijeva nadređeni pojam koji uokviruje značenja frazema bez obzira na kategorijalno značenje i prema tom kriteriju frazemi su razvrstani u određenu skupinu. Zbog toga frazemi obuhvaćeni jednim konceptom međusobno nisu ekvivalentni niti imaju istu strukturu. U ovom radu tretiraju se frazemi koji kao nadređeni pojam podrazumijevaju ŽENU.

Korpus je nastao ekscerpiranjem frazema iz zbirke *Bosanska sehara* i broji 47 frazema koji kao zajedničko tematsko-značenjsko područje imaju koncept ŽENA. Analizom bosanskih frazema istaknute su osobine koje se u okviru konceptata prikazuju imeničkim sintagmama (nemoralna žena, glupa žena itd).

Izdvojeni frazemi, odnosno njihovi koncepti, razvrstani su u sljedeće grupe: NEMORALNA ŽENA; GLUPA ŽENA; NEPREDVIDIVA ŽENA; ŽENA LOŠEG KARAKTERA; ŽENA DOBROG KARAKTERA; SVADLJIVA ŽENA; NEVJERNA ŽENA; VJERNA ŽENA; RADOZNALA ŽENA; UMIŠLJENA ŽENA; RAZMAŽENA ŽENA; VRIJEDNA ŽENA; ŽENA U ŽURBI; USAMLJENA ŽENA; ATRAKTIVNA ŽENA; NEATRAKTIVNA ŽENA; NISKA ŽENA; DEBELA ŽENA; GOLA ŽENA; STARA ŽENA/DJEVOJKA.¹

¹ NEMORALNA ŽENA (*anamo ona; dobra puca; lahka cura; lahka žena; lahka roba; prodavačica ljubavi; žuta knjižica; nevina kao supermint*); GLUPA ŽENA (*glupa kao koza; ptičija pamet*); NEPREDVIDIVA ŽENA (*luda kao struja*); ŽENA LOŠEG KARAKTERA (*anđeo u licu, đavo u srcu; zmija od žene; duševna prostitutka*); ŽENA DOBROG KARAKTERA (*dobra vila; ljuta kao leptir*); SVADLJIVA ŽENA (*aspida od žene; imati jezik kao u krave rep; svadljiva kao Ksantipa*); NEVJERNA ŽENA (*nabiti rogove*); VJERNA ŽENA (*Penelopina vjernost*); RADOZNALA ŽENA (*Lotova žena*); UMIŠLJENA ŽENA (*pokondirena tikva*); RAZMAŽENA ŽENA (*princeza na zrnu graška*); VRIJEDNA ŽENA (*vrijedna kao pčelica*); ŽENA U ŽURBI (*trkaća kokoš*); USAMLJENA ŽENA (*bijela udovica*); ATRAKTIVNA ŽENA (*bujna plavuša; djevičanska ljepota; djevojka iz*

Najbrojniji koncept jest ATRAKTIVNA ŽENA, koji broji 12 frazema. Slijedi koncept NEMORALNA ŽENA s 8 frazema. Na trećem mjestu je koncept ŽENA LOŠEG KARAKTERA sa 4 frazema. Slijede koncepti SVADLJIVA ŽENA i STARA ŽENA/DJEVOJKA sa po 3 frazema. GLUPA ŽENA i ŽENA DOBROG KARAKTERA su koncepti koji broje po 2 frazema. Ostale skupine broje tek po 1 frazem. Ako posmatramo zasupljenost koncepata, dâ se zaključiti da su najbrojniji oni koji su s negativnim predznakom.

Na osnovu dobivenih koncepata može se doći do zaključka da određeni koncepti ulaze u odnos antonimije. To su koncepti: ŽENA LOŠEG KARAKTERA i ŽENA DOBROG KARAKTERA; NEVJERNA ŽENA i VJERNA ŽENA; ATRAKTIVNA ŽENA i NEATRAKTIVNA ŽENA. Također je uvidom u dobijene rezultate vidljivo da se radi o frazemima kojima se opisuju ženine fizičke (ATRAKTIVNA ŽENA) i psihičke osobine (NEMORALNA ŽENA). Preovladavaju one s negativnim predznakom (NEMORALNA ŽENA, NEATRAKTIVNA ŽENA, UMIŠLJENA ŽENA itd).

Kad govorimo o morfosintaksičkoj klasifikaciji frazema, s obzirom na funkciju vrste riječi ili klase riječi, Fleischer (1997: 139), uzimajući u obzir vrstu riječi kojoj pripadaju komponente, moguću ulogu u rečenici i morfološku paradigmu, razlikuje sljedeće klase frazema: imeničke, pridjevske, priloške i glagolske.

Frazeme koji mogu vršiti funkciju subjekta i objekta nazivamo imeničkim frazemima (*anamo ona*). Pridjevskim frazemima smatraju se oni frazemi koji se mogu upotrijebiti predikativno i atributivno, dakle, frazemi koji imaju one funkcije karakteristične za pridjeve (*glupa kao koza*). Frazemi koji vrše funkciju priloške odredbe nazivaju se priloški frazemi (*mirne duše²*), dok su za Burgera (1998: 41) svi frazemi koji sadrže glagol glagolski frazemi (*imati jezik kao u krave rep*).

U morfosintaksičkoj analizi frazema kojima se opisuju psihičke i

snova; gorska vila; lijepa kao slika; lijepa kao upisana; napucana mačka; napucana treba; nesedlana ždrebica; plavi anđeo; zanosna crnka; žena snova); NEATRAKTIVNA ŽENA (*imati spuštenu guzicu*); NISKA ŽENA (*džepno izdanje*); DEBELA ŽENA (*elegantno popunjena*); GOLA ŽENA (*Evin kostim*); STARA ŽENA/DJEVOJKA (*posjela cura; stara frajla; stara koka*)

² Frazem *mirne duše* preuzet je kao primjer priloškog frazema iz *Bosanske sehare* iako se ne odnosi na ženu, s obzirom na to da ekscerpirani korpus ne broji nijedan priloški frazem.

fizičke osobine žene najfrekventniji su imenički s 36 primjera. Na drugom mjestu slijede pridjevski frazemi s 8 primjera, dok su glagolski frazemi na trećem mjestu sa po 3 frazema. Ako posmatramo vrste riječi koje se javljaju kao komponente frazema, primjećujemo da kod imeničkih frazema prevladavaju pridjev + imenica (*stara frajla, plavi anđeo, gorska vila, lahka cura* itd), imenica + imenica u genitivu (*prodavačica ljubavi, žena snova*), imenica + prijedlog + imenica (*princeza na zrnju graška, zmija od žena, djevojka iz snova*). Pridjevski frazemi imaju sljedeći sastav: pridjev + poredbena čestica “kao” + imenica (*lijepa kao slika, vrijedna kao pčelica* itd). Kod glagolskih frazema pronalazimo kod sva tri primjera infinitivni oblik glagola sa dopunom u akuzativu.

Čovjeka ne određuje samo objektivna stvarnost, nego i svijet znakova. Simboli zauzimaju centralno mjesto unutar sistema znakova koji su od kulturne važnosti, bilo da se radi o bajkama, mitovima, narodnim vjerovanjima, slikarstvu, književnosti itd. Sistem znakova u kojem važnu ulogu igraju simboli jeste jezik. Jedan od njegovih podsistema jeste frazeologija.

Prema Dobrovoljski / Piirainen (2002: 13), Sigmund Freud jedan je od prvih koji ukazuje na principijelne sličnosti i mogućnosti poređenja simbola u kulturnim spoznajnim sistemima i u jeziku, posebno u frazemima.

U ovom dijelu rada bavit ćemo se sastavnicama frazema kojima se opisuje žena u bosanskom jeziku i njihovom korelacijom sa simbolima kulturnih spoznajnih sistema. Na ovaj način ukazuje se na sličnosti i razlike između simbola u jeziku i kulturi. Pitanje na koje će se pokušati dati odgovor jeste: da li simboli u frazemima ukazuju na iste sadržaje kao simboli u drugim semiotičkim sistemima?

Posmatramo li sastavnice frazema kojima se opisuje žena, primjetno je da su zoonimi kao komponente frazema vrlo česti, npr. *glupa kao koza, ptičija pamet, zmija od žene, ljuta kao leptir, imati jezik kao u krave rep, vrijedna kao pčelica, trkaća kokoš, napucana mačka, nasedlana ždrebica, stara koka*. Također se kao sastavnice pojavljuju imena, npr. *svadljiva kao Ksantipa, Penelopina vjernost, Lotova žena, Evin kostim*.

Posebno bogata simbolika veže se za životinje. Njima su se u svim kulturnim zajednicama i u svakom periodu pripisivale određene simboličke funkcije. Simbolika životinja manifestira se u raznim epovima o životinjama i basnama još od doba antike, kad su utjecali na kreiranje shvatanja o pojedinim životinjama. Također je prisutna u legendama i narodnim bajkama. Biblija

također zauzima važno mjesto u kreiranju simbolike vezane za pojedine životinje.

Tako se, recimo, u evropskom kulturnom krugu podrazumijeva da zmija simbolizira zlo, opasno biće. Ovakvu sliku o zmiji ljudi ne dobiju susretom s ovom životinjom, nego više na osnovu date simbolike prisutne u različitim semiotičkim sistemima. Međutim, semiotički sistem, kao što je jezik, ima učešće u takvoj simbolici zoonima “zmije”. Uzmimo kao dokaz frazem iz našeg korpusa *zmija od žene*. S obzirom na to da je simboličko značenje zmije s negativnim predznakom prisutno i u frazemu korpusa ovog rada, možemo govoriti o *simbolu par excellence*.³

Frazem *Penelopina vjernost*, kojim se opisuje vjerna žena, veže se za grčki mit u kojem je Odisejeva žena Penelopa na njega čekala 10 godina i time postala simbol ili oličenje vjernosti. I ovdje, s obzirom na simboličko i frazeološko slaganje, govorimo o *simbolu par excellence*.

3. Zaključak

Uvidom u frazeme kojima se opisuje žena u bosanskom jeziku došli smo do zaključka da su daleko brojniji koncepti koji su s negativnim predznakom. Najfrekventniji koncept unutar korpusa jest ATRAKTIVNA ŽENA. Ekscerpirani frazemi opisuju ženine psihičke i fizičke osobine. Pojedini koncepti u ovom radu ulaze i u odnos antonimije, kao npr. ATRAKTIVNA ŽENA – NEATKRAKTIVNA ŽENA.

Rezultati do kojih smo došli opisujući ekscerpirane frazeme morfosintaksički jesu da prevladavaju imenički frazemi. Slijede pridjevski i tek 3 glagolska frazema. Nismo pronašli priloške frazeme unutar rada.

Kad je u pitanju simbolika frazema, primijetili smo, prije svega, da su zoonimi i imena česte sastavnice frazema te se njihovo značenje unutar frazema i njihovo simboličko značenje uglavnom slažu, pa u tom slučaju govorimo o *simbolima par excellence*.

3 Termin *simbol par excellence* preuzet je iz djela *Symbole in Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive* Dmitrija Dobrovoljskija i Elisabeth Piirainen (2002: 186).

Zusammenfassung

Diese Arbeit befasst sich mit Phrasemen, die ausschließlich weibliche Personen beschreiben. Das Korpus wurde aus der Sammlung *Bosanska sehara* von Zlatko Lučić zusammengestellt. Im ersten Teil der Arbeit werden die Phraseme in verschiedene Konzeptfelder eingeteilt. Im folgenden Teil der Arbeit werden die Phraseme morpho-syntaktisch beschrieben. Der letzte Teil der Arbeit vergleicht und analysiert die Symbole innerhalb der Phraseme, die sich mit der Beschreibung von weiblichen Personen beschäftigen.

Schlüsselwörter: Phrasem, Phraseologie, Konzept, kognitive Linguistik, morpho-syntaktische Klassifikation von Phrasemen, Antonymie, Komponente, Symbol.

Literatura:

1. Burger, Harald: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1998.
2. Dobrovolski, Dmitrij / Piirainen, Elisabeth: *Symbole in Sprache und Kultur, Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive*, Bochum, Brockmeyer, 2002.
3. Fleischer, Wolfgang: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1997.
4. Lukić, Zlatko: *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze u BiH*, "Šahinpašić", Sarajevo, 2005.

Dr. Selma ĐULIMAN

HUMOR U LINGVISTICI: *TEORIJA PRINUDNE REINTERPRETACIJE*

Sažetak:

Humor u lingvistici se kao fenomen intenzivno počeo izučavati tek od druge polovine prošlog vijeka. Kao bitna ljudska karakteristika, dio je istraživanja u mnogim naukama i često se izučava interdisciplinarno. U ovom radu prikazat ćemo *Teoriju prinudne reinterpretacije* (eng. *Forced Reinterpretation Theory*) na primjerima korpusa iz popularne britanske TV-serije *Crna Guja*. Pošto je u pitanju korpus na engleskom jeziku, postizanje humorističkog efekta kod recipijenata humora na bosanskom jeziku u velikoj mjeri zavisi od prevoda, a to je, svakako, uvijek prevodilački izazov. U ovom radu osvrnut ćemo se i na takva mjesta.

Ključne riječi: humor, *Teorija Prinudne Reinterpretacije*, *Crna Guja*, prevod

1. Uvodna razmatranja

U knjizi *Linguistic Theories of Humor* (1994) Salvatore Attardo naglašava da je nemoguće ponuditi sveobuhvatnu definiciju humora (Attardo 1994: 3). On je u svojim razmatranjima analizirao brojne definicije humora i istakao da je najpreciznija pragmatička definicija lingvistice Catherine Kerbrat-Orecchioni (1981) da je humor tekst čiji je perlokucijski efekt smijeh (Attardo 1994: 13). Drugim riječima, sve što je namijenjeno da bude smiješno je humor (iako, naravno, sve što je namijenjeno da bude smiješno ljudi ne moraju tako i doživjeti).

Dakle, smijeh se javlja kao rezultat humora (iako ne samo tada – smijati se možemo, npr, čak i kad osjećamo veliki strah); stoga se može reći da je humor mentalni fenomen, dok je smijeh neuropsihološka manifestacija (Attardo 1994: 10).

Treba naglasiti da nas u ovom radu zanima *verbalni humor* (eng. *verbal humor*), a to podrazumijeva da se cijeli humoristički efekt postiže usmenom formom (Palmer 1994: 79). U radu ćemo predstaviti scene iz dijaloških razmjena odabranog korpusa, a to je dramski tekst iz popularne britanske TV-serije *Crna Guja*, i posmatrati na koji se način humor odvija iz ugla *Teorije prinudne reinterpretacije* (eng. *Forced Reinterpretation Theory*), a osvrnut ćemo se i na mogućnost da se humorno mjesto postigne i u prevodu na bosanski jezik. Bitno je istaći da se nećemo osvrutati na humoristički efekt koji se može izazvati kod *kognitivnih agenata*¹ fizičkim izgledom pojedinih likova (npr, karikaturalan izgled Crne Guje).

2. Ukratko o *Teoriji prinudne reinterpretacije*

Teorija prinudne reinterpretacije je semantička teorija i pripada grupi tzv. *teorija nekongruentnosti*. Termin *nekongruentan* (eng. *incongruous*) definiran je u *Rječniku bosanskog jezika* kao “nepodudaran, nesuglasan (...)” (Čedić 2007: 215). Kad se govori o teoriji nekongruentnosti u humoru, misli se na neslaganje (nepodudarnost) u očekivanju slušalaca i *poente šale* (eng. *punchline*) u raznim humorističkim tekstovima. Ta “iznevjerena očekivanja” rezultiraju komičnom situacijom, a reakcija slušalaca ili gledalaca jeste smijeh.

Korijeni teorija nekongruentnosti u savremenoj lingvističkoj i filozofskoj misli leže u razmatranjima Immanuela Kanta i Arthura Schopenhauera. Kant u djelu *Kritika rasudne snage* (1781) kaže da smijeh počiva na apsurdnu, na nedostatku razumijevanja:

“U svemu što izaziva živahan smijeh mora postojati nešto

1 Ovaj termin (eng. *cognitive agent*) nalazimo kod lingviste Tima de Meyea (2005: 69–88), a prihvatamo ga iz razloga što smatramo da je humor kognitivni proces koji podrazumijeva da recipijent šale (ili učesnik u humorističkom razgovoru) shvata humor nakon što interpretira ono što mu se kaže ili ono što čuje / vidi. Dakle, humor je rezultat kognitivnih napora recipijentata te ćemo na svim daljnjim mjestima u ovom radu recipijente humora označavati terminom *kognitivni agenti*.

apsurdno (u čemu, stoga, razumijevanje ne može pronaći zadovoljstvo). Smijeh je uzbuđenje koje se javlja iz iznenadne transformacije napetog iščekivanja u ništa.”² (v. p.)
(Kant 2007: 133)

I Schopenhauer smatra da iznenadno poimanje nekongruentnosti između određenog koncepta i stvarnih objekata izaziva smijeh:

“Uzrok smijeha u svakom je slučaju iznenadna percepcija nekongruentnosti između koncepta i stvarnih objekata o kojima se razmišljalo u nekom odnosu, a sam smijeh je samo odraz ove nekongruentnosti.”³ (v. p.)

(Schopenhauer u: Moreall 1983: 17)

Slijedom ovakvih razumijevanja humora kao posljedice nekongruentnosti iskaza i recepcije kognitivnog agenta, može se reći da je vic

“Muž je gledao nogometnu utakmicu i zaspao.
- Ustaj, već je dvanaest! – počela ga buditi njegova žena.
- U čiju korist? – uzbuđeno zapita muž.” (Šafar 1999: 5)

smiješan zato što su očekivanja slušalaca vica “iznevjerena”: niko nije očekivao da će muževa reakcija na buđenje biti pitanje koji tim vodi u utakmici: većina slušalaca očekuje ili početak svađe ili izvinjavanje s muževe strane.

Teoriju prinudne reinterpretacije razvio je Thomas R. Shultz 1976⁴, a o njoj su pisali mnogi autori, među kojima [uz Dascale (1985), Dolitsky (1992) i Norricka (2001)] posebno treba istaći Greamea Ritchieja.

2 “In everything that is to excite a lively laugh there must be something absurd (in which the understanding, therefore, can find no satisfaction). Laughter is an affection arising from the sudden transformation of a strained expectation into nothing.”

3 “The cause of laughter in every case is simply the sudden perception of the incongruity between a concept and the real objects which have been thought through it in some relation, and laughter itself is just the expression of this incongruity.”

4 <http://libback.uqu.edu.sa/hipres/Indu/indu10473.pdf>

Teorija prinudne reinterpretacije podrazumijeva postojanje dviju interpretacija, ali slušalac nije svjestan toga (za nju / njega postoji samo ona interpretacija koju razvija iz *organizacije šale*). Ritchie je to opisao na sljedeći način:

“Organizacija šale ima dvije različite interpretacije, ali je jedna od njih daleko očitija publici, koja nije ni svjesna onog drugog značenja. Značenje poente šale suprotstavlja se ovoj očitijoj interpretaciji, ali je kompatibilna, čak i evocira drugo, dotad skriveno značenje. Značenje poente šale može se integrirati sa skrivenim značenjem i formirati konzistentnu interpretaciju, koja se razlikuje od prve, očite interpretacije.”⁵ (v. p.)

(Ritchie 2004: 59)

U daljnjem tekstu Ritchie (2004: 61) naveo je ključne elemente teorije (prevod ponuđen u tabeli pored originalnog teksta):

<i>SU</i> ₁ : the first (more obvious) interpretation of the set-up text	<i>SU</i> ₁ : prva (očitija) interpretacija organizacije teksta
<i>SU</i> ₂ : the second (hidden) interpretation of the set-up text	<i>SU</i> ₂ : druga (skrivena) interpretacija organizacije teksta
<i>PL</i> : the meaning of the punchline	<i>PL</i> : značenje poente šale
<i>I</i> : an interpretation formed by integrating the meaning of the punchline with <i>SU</i> ₂ .	<i>I</i> : interpretacija koja se formira integriranjem značenja poente šale sa <i>SU</i> ₂ .

5 “The set-up has two different interpretations, but one is much more obvious to the audience, who does not become aware of the other meaning. The meaning of the punchline conflicts with this obvious interpretation, but is compatible with, and even evokes, the other, hitherto hidden, meaning. The meaning of the punchline can be integrated with the hidden meaning to form a consistent interpretation which differs from the first obvious interpretation.” (Ritchie 2004: 59)

Isti autor (2004: 61) navodi i osnovne odnose između tih elemenata i napominje da su nazivi navedeni *ad hoc*, s obzirom na to da još uvijek nije ustanovljena odgovarajuća terminologija. Također, pošto su u pitanju novi lingvistički pojmovi, citat prenosimo u cijelosti:

“OČITOST: Vjerovatnije je da će čitalac primijetiti SU_1 , a ne SU_2 .

KONFLIKT: *PL* se smisleno ne slaže sa SU_1 .

KOMPATIBILNOST: *PL* se smisleno ne slaže sa SU_2 .

KONTRAST: postoji značajna razlika između SU_1 i SU_2 (ili možda samo između SU_1 i *I*). [Ovo se naziva USPOREDBOM u Ritchie (1999).]

NEPRIKLADNOST: *I* je po prirodi čudna, ekscentrična ili naopaka, ili je tabu, u smislu da se tiče stvari o kojima se otvoreno ne razgovara, poput seksualnih ili tema vezanih za toalet, ili zabranjenih političkih osjećaja. One se razlikuju kada su u pitanju norme koje se krše: norme svakodnevnog logike – što vodi do APSURDNOSTI – ili one norme koje se tiču društveno prihvatljivog diskursa – što dovodi do efekta TABUA.”⁶ (Ritchie 2004: 61; v. p.)

Sljedeći primjer poslužiti će kao ilustracija:

“- Zašto zecu vire uši kad se sakrije?

- (Ne znam.)

- Zato što se nije dobro sakrio.”⁷

U ovom slučaju slušalac vica aktivira svoja očekivanja (interpretacije) – SU_1 – odmah nakon što čuje pitanje. Situacija koja se opisuje je poznata:

6 “OBVIOUSNESS: SU_1 is more likely than SU_2 to be noticed by the reader.

CONFLICT: *PL* does not make sense with SU_1 .

COMPATIBILITY: *PL* does make sense with SU_2 .

CONTRAST: there is some significant difference between SU_1 and SU_2 (or possibly SU_1 and *I*). [This was called COMPARISON in Ritchie (1999).]

INAPPROPRIATENESS: *I* is inherently odd, eccentric or preposterous, or is taboo, in that it deals with matters not conventionally talked of openly, such as sexual or lavatorial matters, or forbidden political sentiments. These differ in terms of which norms are being flouted: those of everyday logic – leading to ABSURDITY – or those of socially acceptable discourse – leading to TABOO effects.” (Ritchie 2004: 61)

7 <http://www.show.hr/vicevi/oznaka/zeko/>

zec je divlja, plašljiva životinja i ima duge uši. Međutim, *poenta šale* – PL – nije u skladu s očekivanjima (jedno od njih, npr, može biti da su mu uši preduge). U tom trenutku dolazi do *kontrasta* među značenjima SU1 i PL. Dolazi do nove interpretacije (SU2) nakon što slušalac *reinterpreтира* značenje PL-a i SU2 (slušaoci vica nisu očekivali da se zec “ne sakrije dobro” te reinterpreтираju vic na način da shvate da zec, iako divlja, plašljiva i snalažljiva životinja, nije baš “najspretniji”). (Ritchie analizira nekoliko primjera ovog modela u tekstu “Reinterpretation and Viewpoints”.⁸)

U gore navedenom primjeru vidi se da je nekongruentnost rezultat “unutrašnje” interpretacije, gdje slušalac uočava da je nešto čudno.⁹ Često se, međutim, nekogruentnost nalazi u lingvističkim odnosima. Smatramo da je nemoguće ponuditi adekvatan prevod za vic koji ćemo navesti iz razloga što je homonimija u engleskom jeziku iskorištena u najvećoj mogućoj mjeri te se vic ne može prevesti na bosanski jezik bez značajnih strukturalnih izmjena u tekstu. Umjesto toga ponudit ćemo tumačenje teksta kroz *Teoriju prinudne reinterpreтacije*, ali bez prevoda izvornika:

“Q: Do you believe in clubs for young people?

A: Only when kindness fails.” (Attardo 1994: 97)

U ovom slučaju slušaoci vica razvijaju očekivanja koja su u skladu s postavljenim pitanjem: prva interpretacija teksta (SU1) podrazumijeva odgovor: da ili ne. Međutim, konflikt nastaje u trenutku kad slušaoci shvate da odgovor nije u skladu s postavljenim pitanjem te su “prisiljeni” reinterpreтирати tekst. Tokom reinterpreтacije oni će postati svjesni homonimije koja se u ovom vicu iskorištava da bi se postigla poenta šale: na engleskom jeziku imenica *club* ima dva značenja (*klub* = “mjesto okupljanja” i *palica* – predmet kojim se može nanijeti fizička bol). Kad se to desi, slušaoci uspostavljaju SU2, odnosno drugu interpretaciju, koja je u skladu s odgovorom, i shvataju poentu vica (PL): jedan od sagovornika iskoristio je homonimiju da bi istakao da smatra da mlade treba tući onda kad se s njima ne može ljubazno komunicirati.

Ritchie (2004) naglašava niz problema koji se javljaju u ovoj teoriji, a ključni je: kakva nekongruentnost izaziva smijeh? Dalje, odnosi između osnovnih elemenata u ovoj teoriji nisu naučno određeni termini, nego se

⁸ <http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/iclc/Papers/Ritchie.pdf>

⁹ <http://www.cs.helsinki.fi/u/htoivone/pubs/aaai-fss-2012.pdf>

najčešće javljaju u literaturi pri opisu ove teorije. Za svaki od njih Ritchie ističe sljedeće probleme:

“OČITOST: Šta je to što čini jednu moguću interpretaciju očitijom od neke druge?

KONFLIKT: Na koji se način neki dio teksta mora odnositi na prethodni diskurs kako bi se podstakla potraga za drugom interpretacijom?

KOMPATIBILNOST: Šta znači da poenta šale mora odgovarati (‘mora se razriješiti’) interpretaciji organizacije šale?

KONTRAST: Šta znači da su dvije interpretacije drugačije na zabavan način (u odnosu na to da se jednostavno razlikuju?)

NEPRIKLADNOST: Koji faktori čine interpretaciju prirodno zabavnijom?”¹⁰ (Ritchie 2004: 63, 64)

Slijedeći Ritchiejevu analogiju, Alessandro Valitutti (et. al.) u tekstu “Decomposition and Distribution of Humorous Effect in Interactive Systems” ističe samo *konflikt*, *kontrast* i *neprikladnost* kao elemente procesuiranja šale u ovoj teoriji:

“KONFLIKT je osnovna percepcija inkompatibilnosti prema početnoj očitijoj interpretaciji, a između poente šale i njene organizacije.

KONTRAST označava percepciju kontrastivne veze između dviju interpretacija;

NEPRIKLADNOST se odnosi na unutrašnje neslaganje koje karakterizira smiješnu interpretaciju.”¹¹ (v. p.)

10 “OBVIOUSNESS: What makes one potential interpretation more obvious than another?
CONFLICT: In what way(s) must a piece of text be related to preceding discourse in order to stimulate a search for another interpretation?

COMPATIBILITY: What does it mean for a punchline to fit in with (‘be resolved with’) a set-up interpretation?

CONTRAST: What does it mean for two interpretations to differ in an amusing way (as opposed to merely being different)?

INAPPROPRIATENESS: What factors make an interpretation inherently more amusing?” (Ritchie 2004: 63, 64)

11 “CONFLICT is the initial perception of incompatibility, according to the initial obvious interpretation, between punchline and setup;

Ritchie (2004: 64) ipak naglašava da je potrebno preciznije definirati ove pojmove, uz mogućnost da se njihov broj i reducira. Za njega su *nekongruentnost* i *kontrast* jedno te isto i od ključne važnosti u humoru. Pored toga, sve moguće kombinacije elemenata potrebno je što preciznije odrediti kako bi se ova teorija mogla primijeniti na širok spektar humorističkih situacija.

2. 1. Primjeri *Teorije prinudne reinterpretacije* na korpusu

(1)

SCENA	<i>The Black Seal</i>	
	TEKST IZVORNIKA	PREVOD
	EDMUND: No, quiet! Quiet!	EDMUND: Ne, tišina! Tišina!
	WILFRED: Who wants quiet? I want chaos!	WILFRED: Ma ko želi tišinu? Ja želim haos!
	JACK: And slaughter!	JACK: I pokolj!
	PETE: And flowers!	PETE: I cvijeće!
	ALL: What?	SVI: Šta?
	PETE: Mercilessly crushed under foot.	PETE: Pregaženo bez milosti.
	ALL: Hurray! (Curtis & Atkin- son 1998: 100)	SVI: Hura!

Kognitivnim agentima (i onima sa bosanskog i s engleskog govornog područja) jasno je da su Edmund, Wilfred, Jack i Pete zlikovci. U tom smislu *prva interpretacija (SUI)* u skladu je s onim što likovi izgovaraju (*haos*,

CONTRAST denotes the perception of the contrastive connection between the two interpretations;

INAPPROPRIATENESS refers to the intrinsic oddness characterising the funny interpretation.” (<http://www.cs.helsinki.fi/u/htoivone/pubs/aaai-fss-2012.pdf>; 26. 12. 2012)

pokolj), pa *cvijeće*, koje semantički nikako ne ulazi u *semantičko polje haosa* i *pokolja* [o semantičkim poljima v. Bugarski (1996)], predstavlja u ovom slučaju *konflikt* koji navodi kognitivne agente na *reinterpretaciju*. *Poenta šale* (*cvijeće pregaženo bez milosti*) navodi na *skrivenu interpretaciju teksta* (*SU2*), u kojem dolazi do izražaja Peteova namjera da ubija (*cvijeće*, u ovom slučaju). *Konačna interpretacija* (*I*) u potpunosti je u skladu s očekivanjima kognitivnih agenata, a odnosi se na zločinačke namjere ove grupe ljudi.

(2)

NAZIV EPIZODE	<i>Money</i>	
	TEKST IZVORNIKA	PREVOD
	BLACKADDER: Madam, you wished to see me... again.	CRNA GUJA: Madam, zvali ste me... opet.
	QUEEN: Yes, Edmund. I wanted to appologize for the silly trick I played on you.	KRALJICA: Da, Edmund. Htjela sam se izviniti za onu glupu prevaru.
	BLACKADDER: Ah.	CRNA GUJA: Aha.
	QUEEN: It was naughty and bad of me.	KRALJICA: To je bilo zločesto od mene.
	NURSIE: It was, my little rosebud, and if you weren't quite so big, it would be time for Mr and Mrs Spank to pay a short sharp trip to the Bootieland. (Curtis & Atkinson, 1998: 183)	DADILJA: Bilo je zločesto, moj ružin pupoljče. Da niste tako veliki, sada bi g. i gđa Šiba došli u kratku i oštru posjetu zemlji Pozadini.

U ovoj se sceni na jako zanimljiv način upotrebljavaju registri. Jedino Crna Guja upotrebljava registar primjeren obraćanju kraljici – formalan. Kraljica se ne suspreže od korištenja vrlo neformalnog registra u obraćanju Crnoj Guji (čak koristi izraze karakteristične za malu djecu: *zločest, glupa prevara...*).

Humorna mjesta u ovoj sceni javljaju se tri puta. Prvi slučaj je kad Crna Guja *sarkazmom* daje do znanja Kraljici da je naporna (da ga često

zove). *Skriveno značenje teksta (SU2)* podrazumijeva sarkazam koji Crna Guja koristi da kraljici dadne do znanja da je dosadna.

Drugo humorno mjesto se nalazi u reakciji Crne Guje na izvinjenje koje mu kraljica upućuje. Interpretacija *SU1* podrazumijeva očekivanje kognitivnih agenata da će Crna Guja prihvatiti izvinjenje. To ima veze s odnosom moći u kojem se očekuje da se kraljicino izvinjenje bespogovorno prihvati. Ipak, reakcija Crne Guje dovodi do *skrivenih interpretacija teksta (SU2)*, u kojoj kognitivni agenti prepoznaju oklijevanje (*aha, hm*), što je *implikatura* u kojoj Crna Guja ne prihvata izvinjenje. *Konačna interpretacija poente šale (I)* jeste neprikladnost situacije u kojoj se podanik na neki način suprotstavlja kraljici.

Međutim, dadiljin način obraćanja kraljici predstavlja pravo iznenađenje za kognitivne agente, pošto je registar kojim se ona obraća sličan roditeljskom. Ne samo da je dadilja nadmoćniji govornik nego se postavlja kao lik koji ima mogućnost da direktno “naudi” kraljici, na način na koji bi to roditelji uradili djetetu. Kognitivni agenti očekuju u *prvoj interpretaciji (SU1)* da dadilja samo iznese svoje mišljenje (iako je i to u dobroj mjeri neprikladan komentar, pošto se od sluga ne očekuje da na bilo koji način komentiraju ono što monarh kaže), nego ona govori o mogućim posljedicama koje bi uslijedile da je kraljica mlađa. To je potpuni nesklad s interpretacijom *SU1*. Kognitivni agenti ponovno interpretiraju tekst i nalaze *skrivenu interpretaciju (SU2)*, u kojoj je dadilja autoritet kraljici i u kojoj može čak kazniti kraljicu zbog lošeg ponašanja. *Konačna interpretacija (I)* jeste *neprikladnost* koja se tiče odnosa monarha i sluga i koja dovodi do potpunog *apsurda*.

Kad je u pitanju prevod na bosanski jezik, bitno je naglasiti da se iste površne i skrivene interpretacije uspostavljaju i kod kognitivnih agenata čiji je ovo maternji jezik. Prevod je uspio prikazati i promjene (i neprikladnost) registara. Kad je u pitanju prevod Dadiljinog obraćanja kraljici, uspješno su prenesene implikacije koje ima *šiba* i *zemlja Pozadina* u bosanskom jeziku (ovim se registrom obično roditelji obraćaju djeci). Treba naglasiti da se humoristički efekt čak i povećava u prevodu zbog mogućnosti da se iskoristi *T-V distinkcija* (eng. *T-V distinction*) (Brown i Gilman 1960) jer se govornici bosanskog i dalje koriste persiranjem kao izrazom poštovanja prema drugom govorniku, kao i u situacijama koje se tiču odnosa moći.

(3)

NAZIV EPI- ZODE	<i>Sense and Senility</i>	
	TEKST IZVORNIKA	PREVOD
	<p>ANARCHIST: Work for weavers! Smash the Spinning Jenny! Burn the Rolling Rosalind! Destroy the Going Up and Down a Bit and then Moving Along Gertrude! And death to the stupid Prince who grows fat on the profits!</p> <p>PRINCE GEORGE: I say, how exciting! This play's getting better and better! Bravo!</p> <p>BLACKADDER: It's not a play any more, sir. Put the bomb down and make your way quietly to the exit.</p> <p>PRINCE GEORGE: Blackadder, your problem is, you can't tell when something's real and when it's not. (Curtis & Atkinson, 1998: 293)</p>	<p>ANARHIST: Posla tkalcima! Razbijte vretena! Spalite spravu što se okreće! Uništite malo dolje-malo-gore-i-hajmo-dalje-spravu! I smrt glupom princu koji se deblja od profita!</p> <p>PRINC GEORGE: Kako uzbudljivo! Predstava je sve bolja! Bravo!</p> <p>CRNA GUJA: To više nije predstava, prinče. Spustite bombu i tiho krenite prema izlazu.</p> <p>PRINC GEORGE: Crna Gujo, tvoj problem je u tome što ne shvataš kad je nešto stvarno, a kad ne!</p>

U ovoj sceni pobunjenik iznosi određene kulturološke reference na engleskom jeziku, koje mogu razumjeti samo bolje obrazovani kognitivni agenti. Naime, *Spinning Jenny* je “rani tip mašine za obradu tekstila sa šest vretena, na kojem je jedna osoba mogla da istovremeno okreće nekoliko konaca; jenny.”¹² (*World Book* 1997: 2016; v. p.)

On se buni protiv tehnološkog napretka, pošto to rezultira gubitkom mnogih radnih mjesta. (Interesantno je da on koristi još dva ženska imena, Rosalind i Gertrude, što su likovi u Shakespeareovim dramama, ali to ne utječe na formiranje humornih mjesta ni na engleskom ni na bosanskom jeziku.) Prevod na bosanski jezik ne može ni u kojem slučaju prenijeti smisao *Spinning Jenny*. Doslovan prevod ove sintagme ugrozio bi suštinu iskaza pobunjenika (on je protiv tehnološkog napretka). Iz tog razloga u prevodu smo koristili opisni termin za *spinning jenny* (*vreteno*), a umjesto *Rosalind* i *Gertrude* koristimo leksem *sprava*.

Prvo humorno mjesto u ovoj sceni formira se kad princ George reagira na pobunjenika. Naime, on misli da je u pitanju glumac i da ne postoji nikakva opasnost. Njegova reakcija predstavlja *kontrast* koji primijete kognitivni agenti, koji onda *reintepretiraju* prinčevu reakciju, i to van doslovnog značenja riječi – kroz *inferenciju* uspostavljaju *SU2*, *skrivenu interpretaciju*, koja podrazumijeva da princ ne shvata šta se dešava. *Poenta šale* i *konačna interpretacija* je da je princ zaista glup (baš kako pobunjenik govori).

Sljedeće humorno mjesto nalazi se u iskazu princa Georgea koji se obraća Crnoj Guji, uvjeravajući ga da je on taj koji ne zna šta je stvarno, a šta ne. Njegova reakcija ujedno je i *poenta šale* (*PL*) jer sadrži *neprikladnost*. To je čudna i neočekivana reakcija na osnovu koje kognitivni agenti ponovno uspostavljaju *SU2* i opet dolaze do zaključka – princ je neinteligentan.

3. Završna razmatranja

Humor je dio ljudske prirode i kao fenomen se izučava ne samo u lingvistici nego i u brojnim drugim naukama: od psihologije, preko kulturoloških studija, sociologije itd. Ipak, svjesni smo da su lingvistička istraživanja humora u Bosni i Hercegovini relativno rijetka.

12 “An early type of spinning machine having several spindles, on which one person could spin a number of threads at the same time; jenny.”

U ovom radu predstavili smo *Teoriju prinudne reinterpretacije*, semantičku teoriju humora koja se počela razvijati u okviru psiholoških istraživanja humora. U lingvistici, ona je izuzetno bitna stepenica u razvoju humornih teorija, a najskorija je *Opća teorija verbalnog humora* (eng. *General Theory of Verbal Humor*). Iako korpus koji smo ovog puta predstavili pripada anglosaksonskom kulturološkom krugu, on je poznat i kognitivnim agetima u Bosni i Hercegovini koji su kroz prevode i pratili TV-seriju *Crna Guja*.

Smatramo da je izuzetno bitno da se u nauci u Bosni i Hercegovini lingvističkim istraživanjima humora posveti posebna pažnja iz razloga što je bosanskohercegovačka kultura humora, iako prostorno ograničena, izuzetno razvijena i u književnim i u neknjiževnim oblicima. Kao takva, jako je vrijedna istraživanja.

HUMOR IN LINGUISTICS: *FORCED REINTERPRETATION THEORY*

Summary:

Humor was a neglected area of studies in linguistics until the second half of the 20th century. Since it is a distinctive human feature, humor has also been studied within other sciences, oftentimes through an interdisciplinary approach. In this paper, we will present the *Forced Reinterpretation Theory* of humor using examples from the popular British TV series *The Black Adder*. Due to the fact that the corpus is in English, the humorous effect in Bosnian always depends on the translation and achieving it represents a tall order for any translator. We will reflect upon such instances in this paper as well.

Key words: humor, *Forced Reinterpretation Theory*, *Black Adder*, translation.

Literatura:

1. Attardo, Salvatore (1994), *Linguistic Theories of Humor*, Walter de Gruyter, Berlin
2. Attardo, Salvatore (2001), *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*, Mouton de Gruyter, Berlin
3. Bugarski, Ranko (1996), *Uvod u opštu lingvistiku*, “Čigoja”, Beograd
4. Curtis, Richard; Atkinson, Rowan (1998), *Black Adder – The Whole Damn Dynasty*, Michael Joseph, London
5. Čedić, Ibrahim (ur.) (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik Sarajevo
6. Dascal, Marcelo (1985), “Language Use in Jokes and Dreams: Sociopragmatics vs. Psychopragmatics” u: Talbot, J. Taylor (ur.), *Language and Communication* 5(2), Elsevier Academic Press, Burlington, str. 95–106
7. De Mey, Tim (2005), “Tales of the Unexpected: Incongruity-Resolution in Joke Comprehension, Scientific Discovery and Thought Experimentation” u: Marek Nasieniewski i Andrzej Pietruszczak (ur.), *Logic and Logical Philosophy* 14(1), 69–88
8. Dolitsky, Marlene (1992), “Aspects of the Unsaid in Humor” u: Victor Raskin (ur.), *Humor – International Journal of Humor Research*, 5(1/2), Mouton de Gruyter, Berlin / New York, str. 33–43
9. Morreall, John (1983), *Taking Laughter Seriously*, State University of New York Press, New York
10. Norrick, Neal R. (2001), “On the Conversational Performance of Narrative Jokes: Towards an Account of Timing” u: Gisenlde Kuipers (ur.), *Humor – International Journal of Humor Research* (14/3), Walter de Gruyter, Berlin / Boston: str. 225–274
11. Norrick, Neal; Spitz, Alice (2008), “Humor as a Resource for Mitigating Conflict in Interaction” u: *Journal of Pragmatics* 40, str. 1661–1686
12. Ritchie, Greame (2004), *The Linguistic Analysis of Jokes*, Routledge, London i New York
13. Ritchie, Greame (1999), “Developing the Incongruity-Resolution Theory” u: *Proceedings of AISB Symposium on Creative Language: Stories and Humour*, str. 78–85.

14. Ritchie, Greame (2002), “The Structure of Forced Reinterpretation Jokes” u: Stock, Oliviero; Strapparava, Carlos; Nijholt, Anton (ur.), *Proceedings of the April fools’ Day Workshop on Computational Humor No. 20*, Twente Workshops on Language Technology, University of Twente, Enschede, str. 47–56.
15. Šafar, Dragutin (ur.) (1999), *Osmjesi s istoka: zbirka viceva*, Strahonimec, Čakovec
16. *World Book Dictionary*, (volume two, L–Z) (1995), Robert K. Barnhart (ur.), World Book Inc, Chicago / London / Sydney / Toronto

Internetski izvori:

1. <http://libback.uqu.edu.sa/hipres/Indu/indu10473.pdf>
2. <http://www.show.hr/vicevi/oznaka/zeko/>
3. <http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/iclc/Papers/Ritchie.pdf>
4. <http://www.cs.helsinki.fi/u/htoivone/pubs/aaai-fss-2012.pdf>

Dr. Adi FEJZIĆ

TV-HUMOR KAO VID KOMUNIKACIJE SA GLEDAOCEM

Sažetak:

U ovom radu pojašnjava se fenomen utjecaja TV-programa na javno mijenje, prvenstveno iz perspektive modernog američkog TV-humora. Njegova relevantnost i referentnost priznati su kao bitni aspekti života američkog čovjeka, koji više ne može zamisliti komuniciranje bez citiranja ili pozivanja na pogledano na TV-u. Također se obrađuje i žanrovski diskurs i njegova vrijednost u odnosu na ostale specifične TV-diskurse.

Ključne riječi: TV-program, komunikacija, referenca, diskurs.

Resume:

This paper explains the phenomenon of the influence of TV program onto public opinion, primarily from a perspective of modern American TV humor. Its relevance and referentiality are recognized as an important aspect of the life of an American person, who cannot imagine communication without quoting or referring to TV. Also, it treated the genre discourse and its value in relation to other specific TV discourses.

Key words: TV program, communication, reference, discourse

Izgrađivanje ukusa u i o sferama modernog življenja nikad nije bilo teže, a, paradoksalno tome, i nikad lakše. Ogromne količine informacija kojima nas zasipaju mediji za obavješavanje i rasonodu ne pružaju vremena, a ni prostora za filtriranje, selekciju, ocjenu, procjenu i usvajanje. Potrošačko društvo u kojem živimo dopušta tek toliko slobode koliko nam dopušta

vrijeme potrebno da odlučimo koji proizvod nabaviti i i kako ga upotrijebiti. Kellner govori o identitetu koji je usko vezan za konzumaciju proizvoda koje nude mediji (Kellner 1995), pa tako možemo razgovarati i o načinu na koji mediji pokušavaju formirati identitet gledaoca. Slijedeći Kellnera, sami gledaoci mogu se, pak, podijeliti na one koje vole određeni TV-žanr kao svjesno odabrani kanal komunikacije s televizijom kao medijem i određeni žanrovski diskurs kao sistem prepoznavanja tog kanala, s jedne strane, i na one koji svjesno priznaju da im TV-program samo popunjava prazninu u slobodnom vremenu i da ne doživljavaju TV-program kao oblik komunikacije. U takvom odnosu prosječni gledalac iz prve kategorije svjesno odlučuje da postane indoktriniran, pa čak odlučuje i mjeru i profil indoktrinacije, dok će gledalac iz druge kategorije doživjeti sličnu indoktrinaciju, ali na drugom, podsvjesnom planu. Zbog toga oni koji redovno i pažljivo prate, recimo, TV-dnevnik, očekuju određenu programsku shemu, određenog voditelja, određenu boju glasa voditelja i određeni efekt koji će osjetiti nakon gledanja. Za razliku od toga, gledalac iz kategorije 2 će, u slučaju pasivnog posmatranja istog programa, usvojiti manju količinu informacija na svjesnom planu, čime neće biti u stanju reproducirati informacije, ali će ih drugim, analitičkim putem biti u stanju koristiti u kasnijim slučajevima. Prema takvom odnosu unosa podataka s televizije, gledaoce možemo podijeliti na:

- a) gledaoce koji će biti u stanju prepoznati i koristiti referencu s TV-a
- b) gledaoce čije će znanje o TV-referencama biti uslovljeno količini izloženosti TV-u
- c) gledaoce koji neće biti u stanju prepoznati TV-referencu.

Televizija, kao i dalje najснаžнији i најprodorniji medij, zamišljena je, između ostalog, i da pruža uvid u aktualna dešavanja, pa tako i u opću i inu kulturu u svijetu, zbog čega isključiv stav prema TV-programu može više oštetiti kulturnu sferu gledaoca. Psihološki faktor koji može dominirati izborom programa, pored ličnih preferenci, sam je po sebi žanrovski uvjetovan. Zbog toga percepcija gledaoca varira kako varira promjena diskursa, odnosno kako variraju žanrovi unutar programske jedinice. Dramski program može imati elemente akcionog programa i obratno; horror-film može u sebi sadržavati erotske scene i slično. Međutim, nijedna vrsta programa kao humoristički ne može izazvati preciznu ili predviđenu reakciju. To znači da, koju god da reakciju TV-scenarist i režiser predvide u slučaju, recimo, drame, ništa ne može garantirati da će ta reakcija biti dostignuta. To je uvjetovano ljudskim kapacitetom da na određeni podražaj reagira

instinktivno, tj. nekom reakcijom koja se ne može kontrolirati jer je dio našeg bića. Od takvih reakcija smijeh je jedan od najčešćih i najpoželjnijih, a humor, od vanjskih podražaja, najkvalitetniji i najhumanističkiji. Zijderveld humor naziva “fundamentalnim aspektom ljudskog života” (1993: 9), a u smislu sadržanosti humora u TV-programu, komedija je najintenzivniji žanr. Njen kvalitet leži i u tome što je dostupna na komandu na daljinskom upravljaču i što nije uvjetovana profilom¹ i zbog toga TV-komedija ne mora biti definirana u obliku podžanra ili kao podtekst osnovnog žanra da bismo je mogli pratiti. Također, TV-komedija je najnezahtjevniji žanr, s obzirom na to da se od gledaoca ne zahtijeva predznanje o materiji ili priprema. S druge strane, za razliku od komičara na filmu, TV-komičari imaju vrlo nezahvalan zadatak. Tehnički gledajući, TV-komedija ima manje prostora za izvođenje jer epizode i skečevi ne traju duže od 20 minuta. Pored toga, komičari koji nastupaju u serijama koje se snimaju pred živom publikom rijetko sebi smiju dopustiti greške. Ipak, humor, zbog svog efekta i same prirode ljudskih bića, ima sposobnost da generira veću toleranciju na aspekte kulture koje možda ne možemo naći kod ostalih žanrova. Zijderveld (1993) naglašava da “humor dopušta glumcu da se igra i manipuliše značenjima, posebno onima koji su postali institucija”. U tom slučaju, TV kao medij diktira značenje humora, jer sama forma TV je forma koja je nametnuta kroz tehnološki napredak, a potkrijepljena je ljudskom potrebom da sazna uvijek više.

Period koji je obilježio zlatno doba televizije u SAD-u, s nekontroliranom ekspanzijom TV-programa, jeste kraj 60-ih i početak 70-ih godina 20. stoljeća, kad je TV stvarno i imala obrazovnu ulogu, pored ideološke i zabavne. Ideološka strana TV-a nije uključivala samo indoktrinaciju publike vladajućom ideologijom, kako je to češća praksa u totalitarnim sistemima, već i navikavanje publike da TV pruža i alternativnu, kvalitetniju sliku stvarnosti. Ta praksa u američkom društvu, koje je u navedenom periodu bilo razapeto između ekonomske i socijalne krize izazvane ratom u Vijetnamu, s jedne, i očuvanja tradicionalnih američkih vrijednosti, s druge strane, imala je veliki uspjeh i društvo je, polahko, ali sigurno, prihvatilo TV kao neodvojiv dio porodice. To se, naravno, kasnije desilo i ostatku čovječanstva, ali nigdje kao u Americi televizija nije bila bitan faktor spoznaje i identifikacije. Funkcionirajući s nivoa predstave, gdje igrani programi pokazuju kako porodica treba izgledati i živjeti, gdje reklame

¹ Ovdje se misli na stereotipno tumačenje da određeni spol ima tendenciju da kvantitativno više prati određeni program, kao što je fudbal za muškarce ili sapunice za žene (prim. A. F)

uvjeravaju da izbor proizvoda oslikava mnogo više od samog ukusa i gdje, konačno, interakcija s TV-om uspješno može zamijeniti ljudsku interakciju, pitamo se kako funkcioniraju mas-mediji i zbog čega je TV “aktivni dio naše kulturnog i društvenog okoliša” (Gerbner 1970; citirano u: Fiske 2003: 16). Gerbner tvrdi da je za pravilno razumijevanje televizijske poruke potrebno prepoznati četiri dimenzije TV-a:

1. Existence: What is television output (or that of any mass medium), how much of what content and how frequently is it made available to us, are the sort of questions that this dimension of the study aims to answer.

2 Priorities: What is important, how prominent, intense or central are certain factors or elements?

3 Values: What value judgements are implied about which elements in the cultural message system?

4 Relationships: What is related to what, what are the structural meanings of the message? (Fiske 2003: 16)

1. Postojanje: Šta je izlazna informacija televizije (ili bilo kojeg drugog mas-medija), koliko je od tog sadržaja i kako često nama dostupno jeste vrsta pitanja na koje ova dimenzija studije želi odgovoriti.

2. Prioriteti: Šta su bitni, koliko značajni, aktivni ili centralni određeni faktori ili elementi?

3. Vrijednosti: Koje su tvrdnje o vrijednosti primijenjene o kojim elementima u sistemu kulturne poruke?

4. Odnosi: Šta je povezano s čim, šta su strukturalna značenja poruke? (prevod: A. F)

TV-komedija, generalno gledajući, stara je skoro koliko i sam koncept televizije. Ustvari, radijski nastupi obilovali su komičarskim nastupima i kao da su čekali da se televizija popularizira kako bi se mogli pojaviti i na tom mediju. Ono po čemu je taj televizijski žanr drugačiji od ostalih (dramskog i sportskog programa za primjer) jeste to što pruža kontinuitet u praćenju sa dozom nezavisnosti epizoda i nastupa. To znači da TV-komedija omogućava gledaocu da propusti epizode, a da opet bude u stanju pratiti program. Naravno, takav efekt teško se može ostvariti kod popularnih TV-novela ili sapunica, kako ih se nekad zvalo. Zbog te pogodnosti, gledalac, kao glavni absorbent tog vida popularne kulture, može uspostaviti kontakt sa žanrom

komedije na tolerantniji, po sebe, način nego s ostalim oblicima programa koje nudi TV. Ovdje treba razdvojiti program koji je okarakteriziran kao filmski, gdje važe drugačija, za nas sada nevažna pravila.

Zbog toga osnovna pitanja na koje moramo odgovoriti jesu:

- Šta je to TV komedija?
- Zbog čega je taj oblik komunikacije ljudskih bića i sprave ovoliko popularan, odnosno, zbog čega je moguće da se ljudi mogu zabaviti uz humor s TV-ekrana?
- U svjetlu TV-komedije, kako možemo razlikovati humor od šale i kako objasniti potrebu da se neki inače ozbiljan moment ili historijska činjenica trebaju predstaviti na drugačiji, prihvatljiviji način?
- Kako izgleda model komunikacije, odnosno društvena mreža preko koje TV-program komunicira s publikom?
- U kojoj su mjeri televizijski programi puka refleksija stanja ovog žanra popularne kulture, ili su TV-programi kultura za sebe?

Za razliku od komedije ili nekog od oblika humora uživo u kojima ljudi mogu interaktivno učestvovati u kreiranju tog humora, TV-komedija ostavlja humor, na neki način, nedorečen. Ne postoji direktan i momentalan način da neko učestvuje, intervenira ili prekine ono što se servira pod TV-komedijom i humorom. Prema tome, moramo poći od pretpostavke da svaki TV-program koji se najavi kao humoristički neće niti može biti prihvaćen kao humoristički. Smijeh u tom slučaju ne može biti meritorna reakcija i potvrda da je nešto što ima humorističku prirodu ispunilo svoju svrhu ili očekivanja. Smijeh može biti nesvjesna reakcija na šok, apsurd ili, pak, strah. Na principu tih reakcija bio je zamišljen cijeli pravac u TV-komediji u 60-im u Velikoj Britaniji i u 70-im u SAD-u, čiji su najpoznatiji predstavnici *Monty Python's Flying Circus* i *Saturday Night Live*, čiji se određeni skečevi mogu smatrati uzornim nasljednicima Becketta ili Ibsena. To ih, opet, ne čini samo duhovitima, iako mogu proizvesti smijeh kao jednu od ljudskih reakcija. Ono što doista proizvodi reakciju smijeha kod ljudi jeste sposobnost komičara (bio on profesionalac ili amater) da riješi neku našu nepoznanicu, da interpretira nešto poznato na novi, drugačiji način ili da pruži alternativno, često originalno tumačenje i reagiranje na određeni čuveni događaj. Da se ova konstatacija ne bi shvatila pogrešno, pojasnit ćemo je na sljedećim primjerima poznatih momenata iz historije američke TV-komedije:

Primjer 1.

Nakon 11. septembra 2001. cijela Amerika, a posebno New York, bila je u stanju šoka i nevjerice u tolikoj mjeri da ni TV-kuće, koje su inače prikazivale humorističke programe, nisu bile spremne tih nekoliko dana emitirati ikakav materijal. To se odrazilo i na najpoznatiju i najproduktivniju američku skeč-komediju – *Saturday Night Live* (SNL), čiji je zaštitni slogan u isto vrijeme i početak svake epizode – “Uživo iz New Yorka, ovo je *Subotom uvečer*”. U prvoj epizodi nakon 11. 9. 2001. umjesto uvodnog skeča gostujućeg komičara pred publiku u studiju i pred ekranima izašao je gradonačelnik New Yorka Rudy Giuliani, okružen vatrogascima i policajcima koji su spašavali ljude iz tornjeva STC-a i održao vrlo emotivan govor o tome kako Amerika neće popustiti pred terorom i panikom. Nakon toga mu se pridružuje glavni producent SNL-a Lorne Michaels, koga Giuliani ohrabruje da nastavi s programom, i u tom momentu, kad se ne očekuje ništa neozbiljno, Michaels postavlja pitanje:

Michaels: Can we be funny?

Giuliani: Why start now? Live from New York! It's *Saturday Night!*²

Michaels: Možemo li biti smiješni?

Giuliani: Zašto bismo počinjali sada? Uživo iz New Yorka! Ovo je *Subotom uvečer!* (prevod: A. F)

Primjer 2.

Sve od pojave Richarda Pryora, Paula Moonea, Eddieja Murphyja i ostalih praksa crnih *stand-up* komičara je da nastupaju agresivno i bez obraćanja velike pažnje na prikladnost njihovih riječi. Drugim riječima, skoro je nemoguće naći crnog komičara čiji nastup, bilo u *stand-upu* ili nekom drugom TV-žanru, neće obilovati jezikom i izborom tema prikladnih samo za punoljetne. Iz takvog profila izdavajao se Wayne Brady, komičar mlađe generacije, poznat po istoimenom šouu po uzoru na Billa Cosbyja, dakle, prilagođen i jezikom i tematikom cijeloj porodici. Drugi najpoznatiji

² <http://snltranscripts.jt.org/01/01attribute.phtml> (preuzeto: 2. 2. 2009)

šou u kojem je nastupao jeste šou improvizacijske komedije *Whose line is it, anyway?* (*Ko je, uopće, na redu?*; prevod: A. F), koji je pokazao i njegov plesački i pjevački talent. To je sve ustoličilo Bradyja kao pristojnog i prijatnog komičara koga vole gledati sve generacije. Međutim, njegov nastup u šouu drugog crnog komičara, koji je skoro pa sušta suprotnost Bradyju, "Chappelle Showu", gdje je Brady odglumio samog sebe i kao pozitivca i negativca, upravo je moment šoka koji je odgovoran za duhoviti element. Cijela epizoda, zapravo, ima puno dublju, socijalnu pozadinu. Naime, kroz cijelu epizodu provlači se pitanje o podobnosti crnog komičara u očima crne i bijele publike ponaosob i kroz nju se pokušava formulirati odnos autentičnosti komičara i komercijalne metamorfoze na uštrb publike. Na početku doznajemo da je Brady bez posla i da mu je budućnost neizvjesna. U glavnom skeču ove epizode Brady je prikazan kao diler, makro i ubica, odnosno sušta suprotnost likovima koje je igrao, kao i samog komičara Bradyja. Klimaks skeča dostignut je kad Brady pita već ustrašenog Chappellea u vezi s jednom teorijom o Bradyju iz prethodnih epizoda:

- I make Bryant Gumbel look like Malcolm X, huh motherfucker?³

- Pored mene Bryant Gumbel (afroamerički TV-komentator, čuven po pozitivnim nastupima; prim. A. F) liči na Malcolma X-a, majku ti tvoju? (prevod: A. F).

Za razliku od prvog primjera, gdje je podloga za šaljivi moment bila uvjetovana vrlo određenim emocionalnim stanjem publike, učesnika u šali, kao i određenim općim činjenicama vezanim za program, grad New York i SAD, u drugom primjeru okruženje za šalu forumulirano je u vidu stereotipa jedne društvene grupe, kao i njenog antitipa u liku Waynea Bradyja. Bez takvih predznanja ne bi bilo moguće ostvariti šalu, kao ni uspostaviti predkontekst od kojeg šala zavisi. Oba navedena primjera su predstavnici različitih humorističkih programa, kombinacije skeč-komedije i *stand-up* nastupa. Pokušamo li ih odrediti u svjetlu opće TV-komedije, možemo primijetiti da su isključivi u pogledu ciljne publike. Oba slučaja ne ciljaju na publiku koja nije ograničena određenom društvenom grupom, kao što sitkom prevashodno cilja na porodičnu publiku. To možemo potkrijepiti i činjenicom da sitkom, od svih žanrova, ima najtoleratniji diskurs, s vrlo konkretnim, poznatim predkontekstom, jer se publici u obliku porodice servira materijal koji se bavi, opet, nekom drugom porodicom.

³ <http://www.quotesbase.com/celebs/2730/> (preuzeto: 2. 2. 2009)

Zaključak

Humoristički televizijski žanr jedini je pravi porodični žanr. Ostali žanrovi skloniji su materijalima koji ne moraju biti eksplicitne prirode, ali su nestabilniji po kontekstu i predkontekstu jer, prije svega, slijede kulturološke reference koje porodična publika, zbog generacijskih jazova, možda i ne može slijediti. *Stand-up* i skeč-komedija su zbog svog porijekla namijenjene onima koji će šalu i humor doživljavati onako kako su stari Grci doživljavali oratore i kako su ljudi na dvorovima doživljavali zabavljače i lude, tj. bez predrasuda i predznanja o onome što će se reći i izvesti. Takva svojevrsna demagogija i retorika tih dvaju žanrova (jer se publika svjesno odlučila podvrgnuti indoktrinaciji) može nam reći i o unutrašnjem stavu kakav publika ima prema komičaru. Bilo da se radi o pukoj zabavi, razbibrigi ili informativnom i katarzičnom efektu komedije, komičar ima zadatak da pokrene neku emociju. Zato je, suštinski gledano, sitkom porodična komedija jer joj je zadatak da educira, ali i da pripremi roditelje i djecu; zato je skeč-komedija serija događaja koji su, u zavisnosti od materijala, realni, takvi da se mogu desiti svima nama i zato je *stand-up*, možda, i najmanje i najviše komedija sam po sebi jer ono što komičar iznese može biti smiješno samo onima koji komičara-govornika prihvate kao takvog.

Conclusion

Humoristic television genre is the only real family genre. Other genres are more prone to materials that don't have to be of explicit nature, but are more unstable context-wise and precontext-wise, since, before anything, they follow cultural references that family audience may not follow, due to generation gaps. Stand-up and sketch comedy, by their origin, are intended to those who perceive jokes and humor as the ancient Greeks perceived orators, or how people in courts perceived jesters and fools, that is, with prejudice or pre-knowledge of what about it is to be said and performed. Since the audience is intentionally willing to expose themselves to that indoctrination such unique demagoguery and rhetoric of the two genres can tell us about the inner attitude towards the comedian. Whether it is a mere entertainment, pastime or informative and cathartic effect of comedy, the comedian is supposed stir up an emotion. That is why, essentially speaking, sitcom a

family comedy genre, because its task is to educate, but also prepare parents and children; that is why sketch comedy a series of events that are realistic, depending on the material, and can happen to any of us, and that is why, finally, stand-up comedy, perhaps the most and the least a comedy by itself, because whatever the comedian brings out can be funny only to those who embrace the comedian-speaker as such.

Literatura:

1. Fiske, John i Hartley, John, *Reading Television*, Routledge, 2004.
2. Kellner, Douglas, *Media culture: cultural studies, identity and politics between the modern and postmodern*, Routledge, 1995.
3. Zijderveld, Anton C, *Trend report: The sociology of humour and laughter*, 1993.
4. <http://www.quotesbase.com/celebs/2730/>
5. <http://snltranscripts.jt.org/01/01atribute.phtml>

Mr. Alisa TRBONJA-KAHRIMAN

**STILISTIČKA FUNKCIJA STRANIH POSUĐENICA U
DJELU *NA RUBU PUSTINJE* AUTORA DŽEVADA KAR-
AHASANA I NJENI PRIJEVODNI EKVIVALENTI NA
NJEMAČKOM JEZIKU**

Sažetak:

Većina Karahasanovih djela napisana je na bosanskom jeziku i prevedena prvenstveno na njemački jezik. Autorova osebnija stilska specifičnost, poput upotrebe posuđenica, iziskuje posebnu pažnju i lingvističko izučavanje ne samo u izvornom djelu nego i u prijevodima na njemački. U fokusu našeg istraživanja, pored originalne bosanske verzije *Na rubu pustinje*, bit će i prijevod Katharine Wolf-Griesshaber, koja je djelo *Am Rande der Wüste* uklopila u duh njemačkog jezika i tako nam omogućila komparativnu stilističku analizu ovog djela. Dakle, najprije će se istražiti stilistička funkcija svih ekscerpiranih posuđenica u originalnoj verziji Karahasanove moderne bajke i uporediti s prijevodom na njemački. Zbog obimnosti, navodit će se samo nekolicina ekscerpiranih primjera posuđenica iz svih jezika.

Ključne riječi: posuđenice, germanizam, orijentalizam, internacionalizmi, europeizmi, latinizmi, grecizmi, romanizmi, talijanizmi, galicizmi

1. Upotreba posuđenica u književno-umjetničkom stilu

Dok autorov široki spektar vokabulara predstavlja njegov umjetnički izraz i upućuje čitaoca na viši nivo intelektualnog učešća u književnosti, strana leksika doprinosi estetskom i funkcionalnom učinku. Katalinić

(2003: 63) uočava da se upotreba stranih riječi i fraza ne ograničava samo na pojmove koji ne postoje u određenom jeziku nego se posuđuju strani leksemi koji imaju svoje ekvivalente u izvornom jeziku.

Ćorac (1974: 31) barbarizme definira kao strane riječi, rečenice i izraze koji se u našem književnom jeziku, posebno u jeziku književnog djela, upotrebljavaju u izvornom ili našem jeziku adaptiranom obliku. Udier (2010: 8) opravdava takvu upotrebu ističući da književni jezik uživa status autonomnog vida jezika, tzv. *jezika sui generis*, kojim upravljaju zakonitosti jezika kao svojevrsnog sistema, a ne zakonitosti jezika kao standarda, pa stoga svaki umjetnik-književnik sam bira svoj stil književnog izražaja; dakle, iz cjelokupnosti sistema, nezavisno o standardnom jeziku bira sredstva koja će najbolje omogućiti vršenje funkcije u njegovom djelu. Katalinić (2003: 64) zaključuje da je od svih funkcionalnih stilova upravo književno-umjetnički najotvoreniji i najfleksibilniji, gdje se tolerira upotreba i onih nestandardnih slojeva leksike (arhaizmi, dijalektizmi, vulgarizmi, strane riječi i fraze). Prednost strane leksike je što sadrži više konotacija i prikladnija je za izražavanje specifičnih emocionalnih i ugodajnih stanja. Njen zadatak je dočaravanje te posebne atmosfere koja je opisana djelom i prikazana u njemu, ali i intenziviranje ili naglašavanje određenih sadržaja iskaza. Tako, npr. Vajzović-Glibanović (1999: 20) upotrebu orijentalizama u beletristici definira kao stilski markiranu upotrebu kojom se postiže ljepota i preciznost kazivanja, ekspresivnost i intenziviranje značenja. Nadalje, Vajzović (1999: 20) predviđa mogući problem pri neselektivnoj upotrebi orijentalizama sa stajališta kompetencije koda koja može ugroziti komunikaciju sa čitaocima ili glavnu književnu poruku, naročito kod leksema koji su pojmovno prevaziđeni ili su postali dio nestandardnog sloja, poput arhaizama, provincijalizama, lokalizama i slično.

2. Definiranje germanizma

Prema definiciji Ibrahima Čedića (*Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo 2007, 163), germanizam se objašnjava kao “prepoznatljiva pojedinost iz njemačkog jezika usvojena u drugom jeziku”. U *Rječniku stranih riječi* (Anić / Klaić 2001: 494) pojam *germanizam* definira se kao “osobitost njemačkog jezika s obzirom na sastav i red riječi; vladavina (ili: moć) njemačkog duha, njemačke kulture i političke sile”. Babić (1990: 217)

napominje da se u germanizme mogu svrstati sve one riječi koje su na posredan ili neposredan način pristigle iz njemačkog jezika, a da su značajne i one izvedenice s posuđenim osnovama kao što je slučaj kod riječi *ciglana*, *ciljati*, *grofica*. Alanović (2001: 309) iznosi zanimljiv podatak o prvim jezičkim i kulturnim kontaktima koji su se desili još u “doistorijskom periodu” navodeći za primjere riječi poput *grob* ili *gost*. Iako je proces preuzimanja leksike iz njemačkog jezika okončan u prvim decenijama 20. stoljeća, bosanski jezik nije ostao imun na prilik dominantnih germanizama i u modernije vrijeme, pa i dalje prevladava mišljenje da su germanizmi u našem jeziku najbrojniji u zanatskim, terminološkim sistemima i razgovornom jeziku. “Pozajmljivanje iz nemačkog u srpski jezik nije išlo preko standardnih jezičkih kodova, već u najvećoj mjeri posredstvom dijalekata i s jedne i s druge strane, manje ili više udaljenih od standarda” (Alanović 2001: 309).

2.1. Ekscerpirani germanizmi u djelu i njihovi prijevodni ekvivalenti

1. *Stanovali su u podrumu, ispod **farbarske** radionice mjesnog **bojadžije** Hakima, u velikoj i dobro uređenoj rupi u zidu, pored slivnika za otpadne vode.* (str. 5) – **farba** (njem. *Farbe*)
*Sie wohnte im Keller, unter der Werkstatt des dortigen **Färbers** Hakim, in einem großen und gut eingerichteten Loch in der Wand, neben dem Abwasserabfluss.* (S. 5) **Färber mhd. verwœere** (EWdD, 2005: 324)

U prvom primjeru uočavam pridjev “farbarski”, nastao u našem jeziku od njemačke imenice *Farbe*. Prevodilac navedeni primjer uopće i ne prevodi, s obzirom na to da u nastavku rečenice slijedi imenica *bojadžija* preuzeta iz turskog jezika te bi prevođenje obiju riječi doprinijelo izvjesnom ponavljanju, tj. stvaranju tautologije.

2. *Pregledali su sve, **popakovali** i odnijeli ono što im se dopalo.* (str. 43) – **pakirati** (njem. *packen*)
*Sie haben alles durchgesehen, **zusammengepackt** und mitgenommen, was ihnen gefallen hat.* (S. 54) **packen (16. Jh.) packen, paken** (EWdD, 2005: 961)

Drugi primjer “popakovali” izveden je iz njemačkog glagola *packen* te je u prijevodu na njemački jezik zamijenjen adekvatnim ekvivalentom *zusammenpacken*.

3. *A to budi želju za igrom, pa navodi na lude pomisli da se reci-
mo hijena prefarba u srnu ili leopard u antilopu.* (str. 30) – **farbati**
(njem. *färben*)

*Und das weckt den Wunsch nach dem Spiel und verleitet zu so ver-
rückten Ideen, dass sich, sagen wir, die Hyäne in ein Reh **umfärbt**
[...]* (S. 38) – **färben ahd. far(a)wen (9 Jh.)** (EWdD, 2005: 324)

Primjer pod brojem 3 predstavlja novi izvedeni glagol iz njemačkog jezika *prefarbati*, a prevodilac se u prijevodu služi ekvivalentom *umfärben*, a u primjeru broj 4 se njemačka posuđenica *Farbe* prenosi identičnom riječju.

4. *Biti recimo ideolog prirodne **farbe** ili prorok izvorne **boje**.* (str. 31)
– **farba** (njem. *Farbe*)

*Du wirst, sagen wir, ein Ideologe der natürlichen **Farbe** oder ein
Prophet der ursprünglichen **Farbe**.* (S. 39) – **Farbe ahd. far(a)wa
(8. Jh.)** (EWdD, 2005: 323)

Navedena rečenica specifična je zbog svojevrsne igre riječima koju autor postiže navođenjem dviju posuđenica na bosanskom jeziku, i to riječju njemačkog porijekla *Farbe* i riječju turskog porijekla *boja* (tur. *boya*). U navedenoj rečenici njemačka riječ *Farbe* korištena je oba puta kao prijevodni ekvivalent, pa se element strane, turske riječi u njenom prijevodu nije mogao preslikati na jednak način. Autor u navedenoj rečenici koristi dva sinonima, za koje u bosanskom jeziku nema zamjenske riječi. Dakle, upotreba ovih sinonima navodi nas na moguću autorovu namjeru “izbjegavanja ponavljanja istih leksičko-semantičkih vrijednosti u kraćoj tekstualnoj sekvenci”, s ciljem uljepšavanja ili osvježavanja načina kazivanja (usp. Vajzović 1999: 226).

3. Definiranje orijentalizma

U orijentalizme ubrajamo sve one riječi u našem jeziku koje potječu iz orijentalnih jezika, poput arapskog, perzijskog ili turskog. Pod terminom *orijentalizmi* podrazumijevamo i one riječi koje su posredstvom ovih jezika preuzete, a porijeklom su iz grčkog, hebrejskog i latinskog, kao i one riječi koje imaju barem jedan element (morfem) stranog porijekla.

Tek dolaskom Osmanlija na prostore Balkana uočeni su prvi intenzivniji utjecaji orijentalnih jezika, naročito turskog, na sve jezike

Balkana. Naslijeđeno blago orijentalne leksike prisutno je i dan-danas, a procjenjuje se da u bosanskom jeziku ima oko 10.000 orijentalizama, uključujući u to i one riječi koje ne pripadaju savremenom standardnom jeziku, poput historicizama, arhaizama, dijalektizama, provincijalizama, barbarizama, žargonizama i slično. Zanimljiv podatak iznosi Asim Peco (1987: 84), koji za odnos orijentalizama prema ostalom dijelu rječničkog fonda navodi procentualni omjer 1 : 12%. Mada neki lingvisti dijele turcizme u 7 skupina, najčešća podjela je ona u 3 skupine, gdje se svrstavaju prihvaćene riječi ili stilski neutralni turcizmi (*majmun*), u drugu se ubrajaju orijentalne ili islamske realije (*šejtan*), a treću čine neutralne istoznačne riječi (*bajrak* – zastava). S obzirom na to da je većina turskih riječi u naš jezik ušla “prirodnim načinom”, koji podrazumijeva suživot dvaju jezika bez izražene prisile da se nauči jezik superstrat, ne iznenađuje činjenica da većina govornika bosanskog jezika turcizme ne doživljava kao strane riječi, nego, čak naprotiv, kao “prave domaće” riječi.

3.1. Ekscerpirani orijentalizmi u djelu i njihovi prijevodni ekvivalenti:

5. *Da li zahvaljujući tome što je Hakim bio bojadžija na glasu [...]* (str. 5); **bojadžija** – (tur.) zanatlija koji se bavi bojenjem, moler, farber (Škaljić 1965: 147)

Ob sie es nun dem zu verdanken hatte, dass sich Hakim eines guten Rufes als Färber erfreute [...] (S. 5) – **Färber** mhd. **verwœre** (EWdD, 2005: 324)

6. [...] *tome što je Merv bio slavan po plavoj boji [...]* (str. 5); **boja** – (tur.) farba < tur. boya (Škaljić 1965: 146)

[...] *dass die Stadt für die blaue Farbe berühmt war [...]* (S. 5); **Farbe** ahd. **far(a)wa** (8. Jh.) (EWdD, 2005: 323)

Turcizmi iz prethodne dvije rečenice, *bojadžija* i *boja*, zamijenjeni su adekvatnim njemačkim ekvivalentima *Färber* und *Farbe*.

7. [...] *tome što grad leži na prometnome karavanskom putu [...]* (str. 5); **karávān** – (perz.) povorka robom natovarenih kola, konja, deva itd. (Škaljić 1965: 397)

[...] *dass die Stadt an der verkehrsreichen an der Karawanenstraße lag [...]* (S. 5);

Karawane (pers. *kārwān*) (15. Jh.) (EWdD; 2005: 622)

U prethodnoj rečenici ekscerpirana je posuđenica, porijeklom iz perzi-

jskog jezika, *karavan*. U bosanskom jeziku upotrijebljen je prisvojni pridjev, izveden od imenice *karavan* (*karavanski*), dok se u prijevodu na njemački koristi složenica koja je nastala od dvije imenice: prva je perzijskog porijekla upotrijebljena u množini, a druga njemačka riječ *Straße*.

8. [...] *bilo je svega što je ostajalo od Hakima i njegovih mušterija* [...] (str. 6); **mušterija** – (ar.) 1. kupac, reflektant za kupovinu; klijent (Škaljić 1965: 479)

[...] *es gab mehr als genug von dem, was Hakim und seine Kunden übrig ließen*, [...] (S.6); (16. Jh.) ahd. **kundo** ‘Verkünder, Zeuge’ (EWdD, 2005: 744)

9. [...] *ako je Hakim bojio u zeleno*. (str. 7); **bojiti** – farbati, bojom premazivati; izv. od boja (Škaljić 1965: 147)

[...] *wenn Hakim grün färbt*. (S.8); **färben** ahd. **far(a)wen** (9 Jh.) (EWdD, 2005: 324)

Kao i kod primjera 5 i 6, glagol *bojiti* u bosanskom jeziku izveden je iz imenice turskog porijekla *boya* i na njemački jezik preveden je odgovarajućim njemačkim glagolom *färben*.

4. Definiranje internacionalizma, latinizma, grecizma

Internacionalizmi su riječi latinskog ili grčkog porijekla koje su prihvaćene u mnogim evropskim jezicima. Iz tog se razloga te riječi ponekad i nazivaju **evropeizmima**. To su riječi koje su po svom karakteru i rasprostranjenosti internacionalne i koje nadilaze granice svakog pojedinog jezika, osiguravajući na taj način svoje mjesto u leksičkim sistemima većeg broja jezika. “U skladu s eurocentričnom tradicijom, internacionalizmom se smatra svaka riječ koja je prisutna u nekoliko ‘većih/važnijih/svjetskih’ evropskih jezika, iz kojih se onda proširila, ili mogla proširiti, u ostale evropske ili neevropske jezike” (Ivir 1996: 245). U leksikonu *Metzler-Lexikon Sprache* (2000: 294) internacionalizmi se definiraju kao riječi (leksemi) različitih jezika s istim ili sličnim oblikom i značenjem, a koji na međujezičkom nivou stvaraju apstraktne jedinice, tzv. **interlekseme**. Schaefer (1990: 43) naglašava da se interleksemi mogu realizirati samo u pojedinačnim jezicima, nikako u više njih. Prema Braunu (1998: 196), interleksem se može shvatiti kao apstraktna jedinica višejezičkog leksikona koju predstavljaju leksemi različitih jezika sadržajem ekvivalentni i formalno kongruentni. Uprkos raznim procesima prilagođavanja, koje Filipović (1980,

1981, 1986) naziva transfonemizacijom i transmorfemizacijom, a kroz koje prolaze ove vrste riječi u mnogim jezicima, internacionalizmi ipak ostaju lahko prepoznatljivi mada ih semantička diferencijacija stavlja u nezavidan položaj, pa im se često dodjeljuje status potencijalnih *lažnih prijatelja*¹. Kao mogući razlog tome Ivir (1996: 245) navodi nekoliko pretpostavki, posebno kad je riječ o nekim polisemičnim internacionalizmima i njihovim raznim značenjima u nekim jezicima, pogotovo ako su internacionalizmi preuzimani u razna vremena, na različitim stepenima razvoja izvornog jezika ili ako nisu preuzimani iz izvornog, nego iz jezika-posrednika, pa zbog toga i imaju značenje iz jezika-posrednika. Dakle, internacionalizmi nakon ulaska u određeni jezik započinju samostalni život oslobađajući se i izvornog jezika ili jezika-posrednika iz kojeg su vjerovatno preuzeti.

4.1. Ekscerpirani latinizmi u djelu i njihovi prijevodni ekvivalenti

10. [...] kao da je vodeni *element* poludio [...] (str. 9); **lat. *elementum*** (Anić/Klaić/Domović 2001: 370)

[...] als wäre das **Element** Wasser verrückt geworden [...] (S. 10); **lat. *elementum*** (EWdD, 2005: 276)

11. U tom trenutku se na vratima radionice pojavio Hakim koji je valjda **registrirao** zbrku pred svojim vratima [...] (str. 22); **registrirati** (**lat. *registrare***) (Anić/Klaić/Domović 2001: 1220)

In der Tür der Werkstatt erschien in diesem Augenblick Hakim, der wahrscheinlich die Verwirrung vor seiner Tür **registriert** hatte und... (S.27); **lat. *registrare*** (EWdD, 2005: 1102)

12. [...] ali se u njegovu glasu osjetila **rezignacija**. (str. 23); **lat. *resignatio*** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1244)

[...] aber aus seiner Stimme war **Resignation** herauszuhören. (S. 28); **lat. *resignatio*** (EWdD, 2005: 1119)

13. Najprije je vlast kod nas dobila lijepa lavica Elisabetha koja je od prvog dana vladavine krenula s **reformama**. (str. 28); **lat. *reforma*** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1217)

Als erstes kam bei uns die schöne Löwin Elisabeth an die Macht, die vom ersten Tag ihrer Herrschaft an **Reformen** in Gang setzte. (S. 34); **frz. *réforme*** (EWdD, 2005: 1099)

14. Naravno da bi mogao, samo je bitno da prihvatiš **principe**. (str.

¹ False friends.

32); **lat. principium** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1158)
Aber natürlich, wichtig ist nur, dass du dich zu den Prinzipien bekennt. (S. 39); **lat. principium** (EWdD, 2005: 1043)
15. *Sada, kada se preobrazila u sebi, kad nije lovac nego reformator [...]* (str. 55); **lat. reformator** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1217)
Jetzt, wo sie sich in ihren Innern gewandelt hat, wo sie keine Jägerin, sondern eine Reformatorin war, [...] (S. 69); **lat. reformator** (EWdD, 2005: 1099)

Kao što nam ekscerpirani latinizmi pokazuju, leksemi koji su izvorno iz latinskog jezika ušli u naš svakodnevni vokabular ostali su i dan-danas postojani. Na njemački jezik prevedeni su identičnim latinizmima, što dokazuje njihovu široku primjenu i u savremenom njemačkom jeziku. Primjer 15 specifičan je zbog toga što je autor originalno koristio leksem *reformer*, dok prevodilac Wolf-Griesshaber na njemački jezik istu riječ prevodi kao *Reformatorin*, time naglašavajući da je izvorni refomator u originalnoj bosanskoj verziji ženskog roda te da to treba naglasiti i u prijevodu. To nam pokazuje savremene njemačke lingvističke tokove gdje se velika pažnja poklanja poštivanju “gender”-politike i obaveznom umetanju imeničkih nastavaka za ženski rod imenice.

4.2. Ekscerpirani grecizmi u djelu i njihovi prijevodni ekvivalenti

138102.[...] *i odlučio istisnuti iz svijeta, a usisati u sebe, sve ostale elemente – zemlju i vatru, zrak i eter.* (str. 9); **grč. aither** – čist, gornji sloj zraka (Anić/Klaić/Domović 2001: 408)
[...] *und hätte beschlossen, alle anderen Elemente- die Erde und das Feuer, die Luft und den Äther – aus der Welt zu verdrängen und in sich aufzusaugen.* (S. 10); **gr. aither** (EWdD, 2005: 69)
17. *U tebi vlada strah i zato ti vjeruješ da strah upravlja svijetom i da je stvarni temelj svijeta.* (str. 15); **grč. themeilia** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1391)
In dir herrscht Angst und darum glaubst du, dass die Angst die Welt beherrsche und das eigentliche Fundament der Welt sei. (S. 19); **lat. fundamentum** (EWdD, 2005: 384)
18. *Kako ne zavidjeti porodici u kojoj je jedini problem i jedini izvor nesporazuma strah najmlađeg sina [...]* (str. 19); **grč. problema**

(Anić/Klaić/Domović 2001: 1162)

*Wie soll man auch nicht eine Familie beneiden, in der das einzige **Problem** und die einzige Quelle von Meinungsverschiedenheiten die Angst des jüngsten Sohnes ist, [...]* (S. 23); **gr. problema** (EWdD, 2005: 322)

19. [...] *gladna je a svi bježe od nje u **panici** [...]* (str. 55); **grč. Pan, fr. panique, eng. panic, njem. Panik** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1026)

[...] *sie hatte Hunger, und alle flohen in **Panik** vor ihr [...]* (S. 70); **fr. panique** (EWdD, 2005: 965)

20. *Ideja jeste tvoja [...]* (str. 57); **grč. eidos** – oblik, ideja (Anić/Klaić/Domović 2001: 572)

Die Idee ist zwar von dir [...] (S. 71); **gr. idea, lat. idea** (EWdD, 2005: 570)

Navedeni grecizmi, isto kao i prethodni latinizmi, ističu da je bogat fond riječi porijeklom iz grčkog jezika u oba jezika ostao u širokoj primjeni. Primjer 17 plijeni pažnju zbog ekscerpiranog leksema *temelj*, izvorno preuzetog iz grčkog jezika; prevodilac zamjenjuje spomenuti grecizam adekvatnim prijevodnim ekvivalentom latinskog porijekla *Fundament*, uvažavajući time autorovu namjeru upotrebe internacionalizama.

5. Definiranje romanizma

Tamaro (2009: 106) definira romanizam kao riječ ili konstrukciju iz nekog romanskog govora, dijalekta ili jezika koja je ušla direktno u neki neromanski jezik. Od svih romanskih jezika leksiku našeg jezika najviše su obogatili leksemi preuzeti iz italijanskog i francuskog.

5.1. Ekscerpirani italijanizmi u djelu i njihovi prijevodni ekvivalenti

21. [...] *bilu je sira od planinskih ovaca i koštica od **datule** [...]* (str. 5); **datulja (tal. dattero, dattolo)** (Anić/Klaić/Domović 2001: 247)
 [...] *es gab Käse von den Bergschafen und **Dattelkerne** [...]* (S. 6); **(ital. dattilo, span. datil)** (EWdD, 2005: 204)

22. *Jesu li Hakimovi susjedi, je li neka rodbina, jesu li ljudi koji su*

kod Hakima ostavili robu za farbanje [...] (str. 43); **roba (tal.)** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1252)

Ob es Hakims Nachbarn oder irgendwelche verwandten oder Leute sind, die Hakims Waren zum Färben gegeben haben [...] (S. 54); **mnd. mnl. wāre, nl. waar, aengl. waru, engl. ware, anord. schwed. vara (etymologisch nicht sicher geklärt)** (EWdD, 2005: 1539)

23. [...] *nema te tinte koja se ne bi razlila ili pretvorila u suze radosnice [...]* (str. 49); **tinta (tal.)** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1408)

[...] *die Tinte gibt es nicht, die nicht zerfließen oder sich in Freudentränen verwandeln würde [...]* (S. 62); **(mlat. tincta)** (EWdD, 2005: 1433)

Ekscerpirani leksemi porijeklom iz italijanskog jezika prevedeni su na njemački identičnim italijanizmom, što uočavamo kod sintagme *koštica od datule* prevedene složenicom *Dattelkern*, koja se sastoji od italijanskog leksema *Dattel* i njemačkog *Kern*. Kod italijanizma *roba* u prijevodu na njemački upotrijebljen je njemački leksem *Ware*, dok je kod leksema *tinta* uočena identična zamjena istoznačnog prijevodnog ekvivalenta *Tinte*.

5.2. Ekscerpirani galicizmi u djelu i njihovi prijevodni ekvivalenti

24. *Jednog dana među danima pred Hakimovom radionicom stajala je grupa od pet ljudi [...]* (str. 20); **fr. groupe, tal. gruppo** (Anić/Klaić/Domović 2001: 514)

Eines schönen Tages stand eine Gruppe von fünf Leuten vor Hakims Werkstatt, [...] (S. 25); **frz. groupe, ital. gruppo** (EWdD, 2005: 485)

25. *Oprosti, dragi, ako ti moj rezon smeta [...]* (str. 38); **fr. raison, lat. ratio** (Anić/Klaić/Domović 2001: 1245)

Entschuldige, meine Lieber, wenn dir meine Ansicht missfällt... (S. 48)

26. [...] *smotkom crvene vune na glavi ili nekim sličnim prekrasnim detaljem.* (str. 38); **fr. détail** (Anić/Klaić/Domović 2001: 277)

[...] *einem roten Wollknäuel auf dem Kopf oder einem ähnlichen Detail geschmückt.* (S. 49); **frz. détail** (EWdD, 2005: 218)

27. [...] *odnijeli su razmontirani mlin za kredu* (str. 43); **fr. monter** (Anić/Klaić/Domović 2001: 918)

[...] *sie haben die auseinander genommene Kreidemühle mitgenommen* (S. 54)

28. Nekog **kretena** iz grada Merva (str. 56); **fr. crétin, tal. cretino, lat. christianum (ljudski stvor)** (Anić/Klaić/Domović 2001: 759)

So einen Kretin aus der Stadt Merv [...] (S. 70); **frz. crétin** (EWdD, 2005: 732)

Pronađeni galicizmi su u primjerima 24, 25 i 26 prevedeni jednakim leksemima francuskog porijekla: *grupa – Gruppe, detalj – Detail* i *kreten – Kretin*. U primjerima 25 i 28 vidljiva je zamjena galicizama pronađenih na bosanskom jeziku adekvatnim njemačkim prijevodnim ekvivalentima. Primjer 28 prikazuje izvođenje glagola *razmontirati* iz francuskog glagola *monter*; za prijevod navedenog glagola prevodilac upotrebljava njemački glagol *auseinander nehmen* i tako se opredjeljuje za prijevod prirodniiji njemačkom jeziku.

6. Zaključak

Upotreba stranih riječi najčešće ističe evokativnu funkciju – autori svjesno prizivaju elemente porijeklom iz drugih jezika s ciljem kreiranja određene atmosfere, likova ili vremena. Jezik cijelog umjetničkog djela uvijek služi glavnom zadatku kreiranja i reflektiranja svijeta u kojem se postavlja radnja djela. Tako, npr, orijentalizmi u djelu *Na rubu pustinje* predstavljaju značajnu stilističku vrijednost dozivanja atmosfere prošlosti i geografskog područja Bliskog Istoka u koji je radnja smještena. “Smjenjivanjem tuđica i pojmova koje one označavaju u tekstu, pored historijske dimenzije i smjenjivanja gospodara, sugeriraju miješanje Istoka i Zapada iz pozicije jezičkog rakursa.” (Pirić 2000: 185). Autor najviše koristi upravo one orijentalizme koji su postali “domaći” inventar i koje čitaoci naših područja ne doživljavaju kao leksiku orijentalnog porijekla. S obzirom na to da je radnja priče smještena na Orijent, u grad Basru, autor nam brojnim orijentalizmima dočarava atmosferu iz 8. stoljeća p. n. e. koji će se savršeno uklopiti u poetičnu priču pjesnika Al-Mukaffe i stvoriti idealnu sliku tog vremena i geografskog područja. Kao što Pirić (2000: 185) komentira upotrebu strane leksike u djelima Alije Nametka, tako se i stilska vrijednost upotrebe strane leksike može rezonovati kao autorovo objedinjavanje i spajanje Istoka i Zapada. S druge strane, upotreba leksike iz grčkog i latinskog jezika asocira na prastare

civilizacije Evrope, tj. Okcidenta, dok upotreba leskičkih jedinica porijeklom iz njemačkog, francuskog i italijanskog jezika doprinosi dozivanju novijeg doba, vremena i prostora, koji su bliži savremenom čitaocu. Na taj način Karahasan postiže izvjesnu neutralizaciju i balans leksičke dihotomije (u leksici stranog porijekla), a, s druge strane, prilagođava je savremenom čitaocu i široj masi. Dihotomija je izražena i u autorovom odabiru imena likova poput fonetski prilagođenih kao što su Sibila i Konstantin, ali i fonetski neprilagođenih poput Jugurthe i Elisabethe. Ta specifična simbioza orijentalnih i okcidentalnih svjetonazora predstavlja karakteristiku njegovog stila u ovom djelu, a to je komparativnost. U djelu nisu pronađene rečenice niti fraze na stranom jeziku. Na morfološkoj razini uočavam dominaciju imenica, dok su na drugom mjestu po zastupljenosti glagoli, pridjevi, prilozima i uzvici. U djelu *Na rubu pustinje* pronađen je najveći broj orijentalizama, njih 21, od kojih je najveći broj turcizama, značajan broj latinizama (10) i grecizama (10), galicizama (6), germanizama (4) i italijanizama (3).

Uspoređivan je način na koji su strani elementi uklopljeni u prijevod te je utvrđeno da je prevodilac Katharine Wolf-Griesshaber djelo *Am Rande der Wüste* prevela i uklopila u duh njemačkog jezika. Kod grecizama i latinizama uočavamo upotrebu jednakih ekvivalenata koji dokazuju zajedničko porijeklo iz klasičnih jezika, široku rasprostranjenost i dugu postojanost u bosanskom i njemačkom jeziku. Kod prevođenja romanizama uočavamo dvojaku upotrebu, i to zamjenu istoznačnim leksemima iz francuskog, odnosno italijanskog jezika, kao i prenošenje istoznačnim njemačkim ekvivalentima.

Na kraju možemo zaključiti da Karahasanovo djelo bogato elementima stranih jezika reflektira sliku svijeta i atmosferu Istoka, što se dâ osjetiti i u prijevodu na njemački. Prevoditeljsko umijeće da adekvatnim prijevodnim ekvivalentima dočara odgovarajuću sliku te realnosti postignuto je u nekim primjerima pomalo arhaičnim riječima, dok je česte internacionalizme i romanizme zamijenila istoznačnim ekvivalentima i tako omogućila kreiranje identične stilističke vrijednosti originala.

Zusammenfassung

Letzendlich kann man feststellen, dass Karahasans Intention, fremdsprachliche Lehnwörter im Werk *Am Rande der Wüste* miteinzubauen, um so die Atmosphäre des Orients fühlsamer und detaillierter darzustellen,

was auch in der deutschen Übersetzung genauso widergespiegelt wird. Auf der syntaktischen Ebene wurden keine fremdsprachlichen Sätze oder Phrasen exzerpiert. Auf der morphologischen Ebene sind die Substantive die meistvertretende Wortart der Lehnwörter, danach sind Verben, Adjektive, Adverbien und Interjektionen vertreten. Unter den 21 exzerpierten Orientalismen sind die meisten Turzismen, und bei den Lehnwörtern der klassischen Sprachen sind Latinismen und Gräzismen mit jeweils 10 Beispielen gleich vertreten. Im Werk kommen auch 6 Galizismen, 4 Germanismen und 3 Italianismen vor.

Die Gabe der Übersetzerin mit gleichwertigen Übersetzungsäquivalenten dieselbe Realität des Originals neu zu schaffen, wird in einigen Beispielen mit archaischen Lexemen vollbracht. Häufige Internationalismen und Romanismen trugen dazu bei, dass identische stylistische Werte des Originals auch in der Übersetzung erworben sind. Karahasan gelingt es mit den vielfältigen Lehnwörtern eine Balance der lexischen Dichotomie auf der einen Seite, zu schaffen, und das Werk der gegenwärtigen Leserschaft, auf der anderen Seite, näher zu bringen.

LITERATURA

Primarna:

1. Karahasan, Dž. (2006): *Na rubu pustinje*, "Connectum", Sarajevo
2. Karahasan, Dž. (2006): *Am Rande der Wüste*, "Connectum", Sarajevo

Sekundarna:

1. Alanović, M. (1999-2001): *Germanizmi u rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* u Prilozi proučavanju jezika, Katedra za srpski jezik i lingvistiku fakulteta u Novom Sadu
2. Bugarski, R. (2003): *Uvod u opštu lingvistiku*, "Čigoja štampa", XX vek, Beograd
3. Braun, P. (1998): *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Sprachvariatäten*, 4. izdanje, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln.
4. Ćorac, M. (1974): *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Univerzitet u Prištini

5. Filipović, R. (1986): *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb.
6. Glück, H. (2000): *Metzler-Lexikon Sprache*, J. B. Metzler, Stuttgart; Weimar.
7. Ivir, V. (1992): “Lingvistička sastavnica teorije prevođenja”, *Suvremena lingvistika*, br. 34, Zagreb
8. Ivir, V. (1978): “Ekvivalencija u prevođenju”, *Godišnjak saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, br. 2, Beograd
9. Katalinić, K. (2001): “Stilska funkcija stranih jezičnih elemenata u Krležinoj drami Gospoda Glembajevi i njezinom mađarskom prijevodu”, *Kolo*, br. 3, Matica hrvatska
10. Peco, A. (1987): *Tvorbeni procesi u oblasti srpskohrvatskih orijentalizama*, NSSVD, 16. 1. (1987), 83-92
11. Pirić, A. (2000): *Stil i tekst*, Sarajevo.
12. Sapir, E. (1992): *Jezik*, “Dnevnik”, Novi Sad.
13. Škiljan, D. (1987): *Pogled u lingvistiku*, III izdanje, “Školska knjiga”, Zagreb
14. Talanga, T. (2002): “Pučka etimologija među nekim njemačkim posuđenicama”, *Jezikoslovlje* 3, 1-2, 193-216
15. Tamaro, S. (2009): “O bližoj i krajnjoj etimologiji romanizama iz semantičkog polja namještaja u govoru Boljuna”, *Čakavska rič*, XXXVII (2009), br. 1-2, Split
16. Vajzović, H. (1999): *Orijentalizmi u književnom djelu*, Sarajevo.
17. Vajzović, H. (1991): *Aspekti leksičko-semantičke interferencije i adaptacije*, Institut za jezik, Sarajevo.
18. Vrljić, S. (2000): *Andrić u njemačkom*, II izdanje, “Logos”, Split

Rječnici:

1. Anić/Klaić/Domović (2001): *Rječnik stranih riječi – Tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, Evro, Subotica
2. Čedić, I. (2007): *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo.
3. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, 8. Auflage, München, 2005.
4. Škaljić, A. (1989): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 5. izdanje, “Svjetlost”, Sarajevo

Internetski izvori:

1. <http://www.fil.ug.edu.pl/upload/files/182/schatte.pdf>
2. <http://www.editorplus.hr/index.php/tema-mjeseca/125-rijei-stranoga-podrijetla.html>
3. <http://www.duden.de/rechtschreibung/Sense>
4. http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&es-rc=s&source=web&cd=8&ved=0CFc-QFjAH&url=http%3A%2F%2Fhrcak.srce.hr%2Ffile%2F80716&ei=q48qUPqJEcfftAbW2oGA&us-g=AFQCNHR_x3EMFBZ_RoAZwgqqq54SH_w-A

**LINGVISTIKA –
PRIKAZI I OSVRTI**

Ivana TOMIĆ

**PRIKAZ PRAVOPISNOG PRIRUČNIKA BOSANSKOG/
HRVATSKOG/SRPSKOG JEZIKA SA OSNOVAMA GRAMA-
TIKE, INSTITUT ZA JEZIK, SARAJEVO, 2013.**

Pravopisni priručnika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika sa osnovama gramatike objavljen je 2013. u Sarajevu. Svrha i namjena koncepcije ovog priručnika usmjerena je ka bosanskohercegovačkoj dijaspori u svijetu, odnosno, prvenstveno učenicima i nastavnicima koji uče maternji jezik u nekoj od zemalja kao što su Turska, Norveška, Švedska, Danska, Njemačka, Holandija, Švicarska, Austrija, SAD, Kanada i Australija, u kojima je prije svega jako poželjna i potrebna ovakva vrsta udžbenika kako se ne bi “izgubio” i “izblijedio” osjećaj i stanje svijesti o vlastitom maternjem jeziku, pitanju pripadnosti, identiteta i uopće poimanju tradicijske vrijednosti našeg jezika. Za projekt izrade i izdavanja odgovorni su Institut za jezik i Izdavačka kuća “BH Most”, a projekt su podržali Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine.

Kad je riječ o odnosu i pristupu ka jeziku koncepcije ovog priručnika, onda se s pravom može reći da je vrhunski, metodički moderniziran; prije svega, poučan je, lišen opterećenosti kojekakvih kompliciranih termina i terminoloških usložnjavanja s pristupačnim i konciznim stilom pisanja, u čemu se i ogleda njegovo neprocjenjivo bogatstvo; pored ostalog, ilustrativan je, obogaćen crtežima, uputstvima, tabelarnim prikazima, skicama i kao takav ispunjava temeljne vrijednosti koje bi svaki učenik trebao usvojiti: od moralno-didaktičkih do pedagoških, psiholoških, estetskih, pojmovnih, teorijskih i slično. Što se tiče formalne organizacije teksta, izdanje *Pravopisnog priručnika* obuhvata 431 stranicu. Sadržaj udžbenika obuhvata 5 poglavlja ili temeljnih cjelina (*Osnovne podatke o Pravopisnom priručniku bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika sa osnovama gramatike* i *Malog pravopisnog rječnika* pisanog latinicom i ćirilicom): *Uvod u Pravopisni priručnik*, *Pravopis (ortografija)*, *Riječi i njihovi oblici (morfologija)*,

Sintaksa, Jezik u upotrebi. Također, unikatnosti ovog udžbenika doprinose i metodički obrađeni radni listovi, koji će svakako olakšati obradu nastavnih cjelina i cjelokupnog nastavnog procesa, pomoći pri usvajanju i integriranju ideja i saznanja pismenosti u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku.

Vrijednost *Pravopisnog priručnika* jest i u tome što, na neki način, ukazuje i pretendira na ideju integracije raslojenog bh. naroda putem jezika zasnovane na jednom istom dijasistemu jer, uistinu, ako racionalno posmatramo razlike između jednog, drugog i trećeg jezika, one su minimalne, a, osim toga, ovoj tvrdnji ide u prilog i to što su jezičke raspodjele i zasebni standardi posljedica izvanjezičkih faktora, i to prije svega političkih, koji se upravo redefinišu i koji svoje ishodište nalaze u jeziku i/ili kroz jezik, zatim društvenih, etničkih, kulturnih i slično. Sve ovo gore navedeno pretendira ka iracionalnim rascjepima, prijelomima, konstantnim napetostima i opterećenostima školskih sistema u situacijama kad su učenici u školama prinuđeni opredijeliti se za jedan od ponuđenih naziva jezika, a zatim na izbor udžbenika na jednom od postojećih jezika. Nažalost, ovakvo stanje ne doprinosi rješenju, a sve je posljedica multietničkih dogmi jer svaki od pripadnika jednog jezika ima neke od navedenih razloga zašto se opredjeljuje za jedan, drugi ili treći jezik, a najčešće su to razlozi nacionalne prirode, a onda bismo mogli reći vjerske, pa i kulturne. Dakle, velika prednost *Priručnika* jeste to što su obuhvaćene sve tri standardnojezičke norme i što je na taj način omogućeno produktivno povezivanje bh. dijaspore s obrazovnim sistemom u Bosni i Hercegovini.

Prvo poglavlje, *Uvod u Pravopisni priručnik*, posvećeno je izlaganju osnovnih pojmova o jeziku i govoru, ulazi jezika kao osnovnom sredstvu sporazumijevanja i govora kao njegove individualne realizacije, dato je objašnjenje nekih osnovnih jezičkih pojmova tipa šta je ortografija, grafem(a), fonem(a), lingvistika, gramatika. Date su naznake o tome šta se podrazumijeva pod verbalnom i neverbalnom komunikacijom, narodnim, književnim te standardnim jezikom te kakva je zapravo historija bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, kojoj porodici jezika pripada. Objasnjeno je da bosanski/hrvatski/srpski imaju istu osnovu (istočnohercegovački dijalekt novoštokavskog tipa) i da su pravopisno i gramatički zapravo vrlo bliski.

U drugom poglavlju, *Pravopis (ortografija)*, rečeno je nešto o osnovnim pravopisnim pravilima: pismima (latinici, ćirilici), sa dodatnim tabelarnim prikazom abecede i azbuke, posvećena je pažnja pisanju velikog i malog slova s naglaskom na primjerima koji su inače predmet nejasnoće u praksi

(nazivi država, preduzeća, ustanova, geografskih pojmova, manifestacija i slično), sa bogatim primjerima, ilustracijama i shemama sa dodatnim tekstom za dopunu, vježbom na kraju svakog podnaslova navedenog poglavlja, naznačena su pravila o ijekavskom izgovoru u bosanskom/hrvatskom i srpskom jeziku s upečatljivim, primamljivim ilustracijama i tabelarnim prikazima primjera refleksa starog glasa jat (ĕ); posebna pažnja posvećena je pojedinim glasovima, i to izgovoru i pisanju suglasnika č, ć, dž, đ, zatim suglasnika h i j; podjela glasova i glasovnih promjena urađena je po klasičnom principu s najvažnijim primjerima za svaku promjenu i shematskim prikazima, crtežima koji će svakako pomoći bržem apsorpiranju ponuđenih informacija; date su i informacije o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi (pridjeva, brojeva, glagola, priloga i riječca, prijedloga, veznika) sa završnim informacijama o interpunkcijskim znakovima i pravopisnim znacima u tekstu.

Treće poglavlje, *Riječi i njihovi oblici (morfologija)*, odnosi se na proučavanje vrsta i oblika riječi (promjenjivih i nepromjenjivih). Kao i u prethodnim odjeljcima, dati su shematski prikazi s najvažnijim informacijama i primjerima. Imenice su raspoređene prema značenju, kategoriji roda, broja, zatim po produženju oblika u množini, rečeno je nešto i o imenicama srednjeg roda kod kojih se osnova završava na suglasnik, kao i o podjeli imenica prema nastavku u genitivu. Posebna pažnja posvećena je objašnjenju padežnog sistema, gdje su, pored klasičnog tabelarnog prikaza padeža i pitanja za svaki padež s padežnim značenjima, date i pomoćne metode za određivanje padeža: metoda gramatičkih pitanja, metoda zamjene, prijedložna metoda, akcenatska metoda, sintaksička metoda, pravopisna metoda. Isti princip podjele i shematskog prikaza važi i za ostale vrste promjenjivih riječi (zamjenice, pridjeve, brojeve). Što se tiče glagola, njima je posvećena posebna pažnja, kako zbog jezičke naravi, tako i zbog njihove morfološke kategorije i njihove podjele uopće. Ponuđen je detaljan opis glagola na 30-ak stranica o pravilima promjene oblika glagola prema kategorijama lica, broja, vremena i načina. Poglavlje se završava nepromjenjivom vrstom riječi sa dodatnim tekstovima za vježbu i provjeru znanja u vezi sa glagolskim vremenima.

Četvrto poglavlje o *sintaksi* usmjereno je uopćeno na rečenicu kao osnovnu jedinicu komunikacije, podjelu rečenice prema značenju (obavještajne, upitne, zapovjedne, uzvične), realizaciji sadržaja (potvrđne, odrične) i sastavu (proste, proširene, složene); rečeno je nešto i o dijelovima

rečenice (subjekat, predikat, atribut, apozicija, objekat, priloške odredbe) s opet ponuđenim shematskim prikazom i zadacima za vježbu i utvrđivanje znanja; posebno se pažnja posvetila razmatranju složene rečenice (nezavisnosložene i zavisnosložene rečenice).

Posljednje poglavlje, *Jezik u upotrebi*, posvećeno je tematici o raslojavanju jezika s obzirom na životne prilike, stilovima jezika (književnoumjetnički, publicistički, naučni, administrativni, razgovorni) te usmenom izražavanju. Ujedno, specifičnost ovog poglavlja ogleda se u dodatnim priložima: primjerku teksta za svaki stil jezika. Ovo poglavlje u biti je kao dodatak i jako je poželjno jer pitanje poznavanja standardnojezičke norme podrazumijeva i pravilnu upotrebu jezičkih sredstava u različitim govornim situacijama s kojima se svakodnevno susrećemo.

Pravopisni priručnik namijenjen je širokom krugu korisnika, prije svega učenicima, nastavnicima u inozemstvu, a onda i svima onima koji su na neki način osviješteni i svjesni važnosti problematike osnovnih pravopisno-gramatičkih pravila, koji žele učiti ili, pak, obnoviti znanje svog maternjeg jezika neophodno za normalno funkcioniranje društvene javnosti (škola, fakulteta, medija) u pokušaju suzbijanja repertoara čestih pogrešaka koje su sve prisutnije zbog neposvećenosti pažnje tome na koji način pisati, a onda i govoriti te naposljetku poznavati svoj maternji jezik i njegovu normu u globalu s ciljem njegovanja bh. tradicije i bogate baštine na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. Osim toga, koncepcija ovog *Pravopisnog priručnika* jeste takva da je ponudila najvažnija pravopisno-gramatička rješenja koju nameće jezička praksa i samim tim, upravo svojom sažetošću, ukazala na pitanja i nejasnoće, propuste i praznine u vezi s pravopisnom i gramatičkom problematikom. U svakom pogledu, udžbenik je zaista poseban, unikatan, prihvatljiv, kako u svojim sadržajnim, tako i u ilustrativnim i grafičko-estetskim aspektima.

**NAUKA O KNJIŽEVNOSTI –
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi**

Mr. Lejla ŽUJO-MARIĆ

SMRT IMA SVJEDOKA
FANTASTIČNI OKVIR SVJEDOČENJA O RATU NA
PRIMJERU PRIPOVIJETKE ČOVJEK S BROJA TRI MU-
HAMEDA KONDŽIĆA

Jesam li sretnik što sam preživio raciju i strijeljanje dvanaestog oktobra?

(Kondžić, 2008)

Sažetak

Ovaj rad pokušat će promatrati pripovijetku *Čovjek s broja tri* Muhameda Kondžića u kontekstu poetike svjedočenja. Ključni koncepti uklopljeni u diskurs svjedočenja su *dokumentarnost, svjedok, trauma, pamćenje*, a u kontekstu ove pripovijetke, koja tematizira doba Drugog svjetskog rata i smrti, racija i čudom izbjegnuta smrt čine prelomni vanjski događaj koji uvjetuje način pripovijedanja i odnos lika prema stvarnosti. S obzirom na to da je Kondžić pripovjedač koji svojim narativnim postupcima kreira sliku pripovjedačke Bosne, ovaj rad će pripovijetku *Čovjek s broja tri* pratiti i u toku antiratne bosanskohercegovačke pripovijetke, koja ispituje poziciju običnog čovjeka u prostoru rata oblikujući ga kao gubitnika i nijemog svjedoka masovnih stradanja nevinih.

Ključne riječi: *Čovjek s broja tri*, Muhamed Kondžić, fantastični okvir, rat, trauma, svjedočenje, svjedok, pamćenje

20. stoljeće, obilježeno dvama velikim ratovima svjetskih razmjera, promijenilo je odnos čovjeka prema vanjskim događajima, posebno prema historiji kao mjestu koje svojim snagama kreira i održava njen subjekt.

Razočaran, obeskućen i opterećen ratnom traumom, čovjek nakon Prvog svjetskog rata može zatražiti *tek malo zraka*, kako pjeva Dušan Vasiljev. Racionalističko poimanje svijeta posebno je postalo upitno zbog Drugog svjetskog rata, koji, obilježen holokaustom i nuklearnim naoružanjem, traži i novi odnos prema stvarnosti, a time i prema govoru i jeziku. Davor Beganović u svom djelu *Pamćenje traume – Apokaliptična proza Danila Kiša* navodi da “su se književnost Holokausta i Gulaga pronašle pred jedva rješivim zadatkom: kako predočiti događanja koja se, spustivši čovječanstvo do samoga dna zamislive egzistencije, odupiru svakom pokušaju izravnoga predočavanja” (Beganović 2007: 27). Postmoderna kultura najavila je i simbolični “*kraj povijesti*” te razgradnju modernistički koncipirane historiografije kao totaliteta. Kao suprotnost tome u postmodernoj kulturi “postalo je jasno da je povijest zbivanja – političkih, vojnih, velikih idejnih pokreta – samo jedna od mnogih povijesti; možemo joj suprotstaviti, primjerice, povijest načina života, hod koji je puno sporiji i skoro se bliži ‘prirodnoj povijesti’ ljudskih zgoda i nezgoda” (Vattimo 2000: 12). Postmoderna pitanja “teže ponajprije otvoriti raspravu o procesima kojima se povijest tvori kao i razmotriti tvrdnje o prirodi historijskog posla” (Eagleton 2001: 50). Razgrađeni totalitet historiografskog diskursa ukazuje na to da se umjesto velikih, kolektivnih, mogu pisati i male historije, utemeljene na svjedočenjima i ličnim traumatičnim iskustvima. *Ko* piše historiju još je jedno od pitanja koje se postavlja u poststrukturalističkoj misli. Takva ideja pisanja historije aktuelizirana je nakon mračnog iskustva holokausta gdje “cilj ovog novog internacionalnog smjera u istraživanju, koje se posle 1960. godine učvrstio kao grana ‘savremene povesti’, jeste da iskustvenom dimenzijom obogati naše znanje o povesnim događajima i da u istoriografiju uvede dimenziju ‘povesti odozdo’” (Assmann 2011: 105).

Okvire ličnog historijskog iskustva određuje trauma kao dominirajuće stanje čovječanstva nakon Drugog svjetskog rata. Uz koncept traume nerijetko se kontekstualiziraju i psihološki i kulturološki motivirani koncepti *melanholije*, *odsustva*, *gubitka*. Od psihološkog koncepta u prvoj polovini 20. stoljeća, gdje je afirmirana psihoanalitičkim pristupima čovjeku kao složenom psihološkom biću, trauma u poststrukturalističkom konceptu ima polidimenzionalne oblike, pa ju je, kako ističe Susanah Radstone, najviše afirmirala filozofija dekonstrukcije U svom djelu *Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History* Caty Caruth ističe da “u najširem definiranju, trauma opisuje snažno nabujalo iskustvo iznenadnih ili potresnih događaja gdje se odgovor na potresne događaje često odvija u odgođenom

i nekontroliranom ponavljanju halucinacija i drugih unutarnjih sadržaja” (Caruth 1995: 181).

Traumatiziran doživljaj ratnih stradanja uvjetovao je i nove diskurzivne oblike te je osnovna misao i etička dužnost preživjelih uspostaviti novi odnos prema stvarnosti svjedočeći o njoj. Time se dokumentira prošlost kao mnemonički prostor iz kojeg treba crpiti znanja. Njemački filozof, sociolog i muzikolog, predstavnik Frankfurtske škole, Theodor Adorno, izrazio je sumnju u pisanje poezije nakon proživljenih iskustava Drugog svjetskog rata, posebno holokausta, a profesor, politički aktivist, pisac i dobitnik Nobelove nagrade za mir 1986, Elie Wiesel, smatra da je svjedočenje novi diskurs koji su stvorile generacije koje su preživjele holokaust. Razmišljajući o odnosu između jezika i traumatičnog iskustva koje treba verbalizirati, Wiesel kaže da je nemoguće iskazati preživljenu traumu i pretočiti je u riječi. Uklopljen u poststrukturalistička pitanja u vezi s pozicijom subjekta, načina realizacije njegovog identiteta u jeziku i govoru, diskurs svjedočenja našao je svoje ishodište u poststrukturalistički oblikovanoj teoriji traume. O tome govori i tekst *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics* Susannah Radstone, profesorice s Univerziteta u Istočnom Londonu, koja se bavi istraživanjima iz oblasti humanističkih nauka, posebno odnosa prema pamćenju, politici prošlosti, traume, psihoanalitičkoj kulturalnoj teoriji. Ova autorica u navedenom tekstu bavi se etikom i politikom teorije trauma koja je posebno razrađena u radovima autorica Caruth, Felman i Laub. Ovaj rad iskazuje i kritiku modela subjektivnosti prisutnih u teoriji trauma te utvrđuje i njihov odnos prema teoriji referencije i reprezentacije, historiji i svjedočenju. Kako ističe Radstone, još od 90-ih godina 20. stoljeća proučavanja vezana za pitanja traume zauzela su prostor interesovanja unutar akademskog diskursa. Prema ovoj autorici, za pojačano interesovanje prema konceptu traume u humanističkim naukama presudna su bila djela Shosane Felman i Dori Laub *Testimony: Crisis of Witnessing in Literature* te uređeno izdanje Cathy Caruth pod naslovom *Trauma: Explorations in Memory* (1995), kao i njena monografija *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History* (1996). Svjedočenje kao forma ima svoje mjesto u različitim oblastima kulture, od psihologije, filma do književnosti, posebno u književnoj teoriji Georgea Bataillea i Harolda Blooma. Ista autorica naglašava da je teorija trauma izvedena iz De Manove teorije značenja u cjelini te iz neuropsiholoških studija čiji su značajan izvor Freudovi radovi iz oblasti psihoanalize. Poststrukturalistički koncepti ponovo su aktivirali Freudova psihoanalitička učenja, pa je na prostoru SAD-a aktuelna,

kako ističe Radstone, *postmodernizacija Freuda (postmodernisation of Freud)*. U kontekstu ovih tendencija naglasak je stavljen na proučavanje neuropsiholoških procesa, gdje se posebno proučava uloga slušaoca u kazivanju pohranjenog traumatičnog iskustva.

Radstone se pozabavila i određenjem traume koja svoju realizaciju dobija jedino kroz oblike svjedočenja, čime je određeno i značenje subjekta. Subjekt se u okviru teorije traume oblikuje po sposobnosti pamćenja/zaboravljanja, a pamćenje se oblikuje kroz drugog, s obzirom na to da svjedočenje podrazumijeva postojanje drugoga. Prema ovoj autorici, teorija traume napušta modernistički tip subjekta koga je karakterizirala autonomnost i koherentnost pošto je ona bazirana na svojoj dijaloškoj strukturi koja neminovno traži susret sa Drugim. Radstone naglašava da je teorija traume povezana s konceptom pamćenja koji je prisutan u humanističkim disciplinama, kao i u historiji, a posebno je afirmiran u poststrukturalističkim učenjima koja propituju vrijednost velikih narativa. Radstone također primjećuje da sve više blijede kategorije objektivnosti, univerzalnosti i totaliteta, karakteristične za strukturalističke narative, te da se mjesto ustupa fragmentiranosti, razlomljenosti, necjelovitosti pamćenja nego sjećanju. Vizija historije promijenjena je holokaustom kao događajem koji preispituje vrijednosti ne samo ljudskog morala nego i sjećanja i mogućnosti verbalnog iskazivanja preživljenoga. Tako ova autorica sintagmom *postaušvicovski svijet (a post-Auschwitz world)* imenuje ishodišta teorije svjedočenja koja nerijetko nailazi na problem iskazivanja, saopćavanja.

Michal Givoni u svom tekstu *Witnessing/ Testimony* kaže kako svjedočenje kao oblik daje okvir mnogim vidovima znanja još od 80-ih godina 20. stoljeća. To se posebno odnosi na kulturalne studije, filozofiju, književnost, teoriju umjetnosti, historiografiju. Givoni pojam svjedočenja posmatra u poststrukturalističkom kontekstu, gdje je poslužilo kao metonimija za poimanje stvarnosti i (dekonstruiranog) subjekta. Svjedočenje nije samo način na koji se poststrukturalistički svijet odnosi prema proživljenim traumama nego i etički oblik u savremenoj kulturi. Koncepti svjedočenja (*witnessing and testimony*) imaju naglašenu polisemičnost, prema Givonijevoj, te jako uporište u okviru religije, historiografije, prava i nauke. U svom djelu *Doba svjedočenja* Vladimir Biti ističe da "Agamben drži svjedočenje paradigmatičnim autorskim činom našeg traumatičnog doba čiji su bipolitički oblici kontrole sveli ljudsku supstancu na goli život

(*la nuda vita*). Svjedočenje, naime, crpi svoj autoritet iz bića koje se u danim okolnostima nije u stanju autorizirati da bi svjedočilo sâmo” (Biti 2005: 88).

S obzirom na to da poststrukturalizam preispituje forme identiteta smatrajući da je on proizvod konteksta, diskurs svjedočenja o ratnoj traumi afirmirao je identitet svjedoka i njegovu ulogu u posredovanju tragičnog iskustva. Andrea Frisch u svom tekstu *The Ethics of Testimony: A Genealogical Perspective* daje pregled svjedočenja kao pojave kroz različite historijske epohe i kulturološke kontekste. Tako je svjedočenje u srednjovjekovnom kulturološkom kontekstu određeno socioetičkim statusom svjedoka. Predmoderna i moderna kultura proučavaju svjedočenje kao oblik koji ne mora biti duboko zasnovan na znanju, a svjedočenje je diskurs koji traži *drugoga* jer se može realizirati samo kroz *druge*. U teoriji pamćenja svjedok jeste njegov neopozivi konstrukt, subjekt koji svjedoči da “prošlost leži u ruševinama; jedini preživjeli restituira njenu fragmentiranost, započinje s pisanjem povijesti (Lachmann 2002: 196).

Aleida Assmann u svom djelu *Duga senka prošlosti* razlikuje nekoliko tipova svjedoka s obzirom na njihovu kulturološki i historijski uvjetovanu poziciju. Prema Assmannovoj, razlikuju se sljedeći tipovi svjedoka: pravni, historijski, religijski i moralni. U kontekstu posredovanja preživljenog ratnog iskustva posebno je važan *moralni tip svjedoka*, koji se oblikuje nakon iskustva holokausta i Drugog svjetskog rata i upravo “zahvaljujući tome što je toliko blizak smrti i mrtvima, njegovo svjedočenje ne stoji samo u znaku optužbe nego i u znaku tužbalice, zbog čega svjedočenje uključuje i ćutanje kao nemoć – da – se – govori” (Assmann 2011: 107). Assmannova svoj stav o moralnom tipu svjedoka legitimira Margalitovim viđenjem pozicije moralnog svjedoka koji je moralno angažiran da iskaže istinu, te u tom smislu “istinosna misija ima za pretpostavku jedan svet u kojem se svjedočanstvo traumatizovane žrtve ne sluša, poriče, zaboravlja, krivotvori ili, pak, ulepšava tako da izgubi svoju strašnu težinu. Istinosna misija moralnog svjedoka u neposrednoj je suprotnosti sa potrebom transkriminalnog počinioca da prikrije zločin” (Assmann 2011: 111). Navedeni teorijski pregled poslužio je kao okvir u kojem će biti interpretirana pripovijetka *Čovjek s broja tri* Muhameda Kondžića.

Kondžić pripada generaciji pisaca koji su se svojim književnim djelima javili u drugoj polovini 20. stoljeća. Enes Duraković prepoznaje “svojevrsnu književnu resemantizaciju bosanskog kulturnog arhiva, obnovu jedne prigušene kulture pamćenja u složenim vidovima traganja za vlastitim

kulturnim identitetom” (Duraković 2012: 329) u “romanima i zbirkama pripovijetki objavljenim u desetljećima koja slijede Meša Selimović i Ćamil Sijarić, Skender Kulenović i Derviš Sušić, a potom niz mlađih pripovjedača i romansijera” (Duraković 2012: 329).

Svojim temama razrađenim u dvjema zbirkama pripovjedaka, *Ham-Dagova osveta* iz 1984. i *Uvježbavanje boli* iz 1988, Kondžić je reaktuelizirao položaj malog čovjeka u nepreglednom prostoru historije te je na taj način slijedio pripovjedačku poetiku Ive Andrića, Hasana Kikića, Alije Nametka, Zije Dizdarevića, a odredio poetički okvir i budućim generacijama pripovjedača, posebno onima koji oblikuju novu pripovjedačku Bosnu. U književnoj kritici determiniran kao pisac novohistorijske proze čiji je cilj smjestiti čovjekovu egzistencijalnu tragediju u određeni historijski trenutak, te na taj način pokazati da je ljudska tragedija univerzalna u bilo kojem historijskom periodu i društvenom uređenju, Kondžić je u prvoj zbirci pripovjedaka *Ham-Dagova osveta* oslikao “doba velike bune pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića” (Ivanković 1998: 580), a “u drugoj je više vrela (doba Otomanske Turske, vrijeme svjetskog rata, zatvori)” (Ivanković, 1998: 580). Kako naglašava Enver Kazaz u svom tekstu *Uvježbavanje sudbine – Potiranje historijske faktografije pričom u djelu Muhameda Kondžića* “priče iz knjige *Uvježbavanje boli* u ironijskoj i grotesknoj dimenziji svoga značenja utemeljuju se na iskošenoj narativnoj optici, na onom fenomenu koji su ruski formalisti definirali kao postupak očuđenja” (Kazaz 1998: 601–602). Neke od pripovjedaka gdje je vremenski okvir svjetski rat jesu *Ratnici*, *Manuet i golubovi*, *Dan kada je nestao Hudam*, *Čovjek s broja tri*, a pozicija Kondžićevih likova opet je ispisana nemogućnošću odupiranja zlu – svjesni su da se “život gorko igra ljudskim sudbinama” (Ivanković 1998: 583).

Pripovijetke *Manuet i golubovi* i *Čovjek s broja tri* portretiraju ratnu poziciju bespomoćnih staraca. Starac Manuet, bačen u prostor logora, jedini izlaz iz začaranog mjesta zla pronalazi hraneći golubove što neumorno slijeću na logorske plehove i dijele s njim mrvice hljeba, dok starac iz pripovijetke *Čovjek s broja tri* u galošama, s jabukama u kesi i zamotanom popravljenom cipelom slučajno biva odveden u raciji i prozvan na strijeljanje. Rat se tako potvrđuje konačnim apsurdom, mjestom u kojem se smisao jedino pronalazi u običnim sitnicama, ali i one izmiču plimi neumoljive historije što proždire svoje žrtve. Kao opoziv ratu i zaboravu, uzaludnosti čovjekovog postojanja u svijetu gdje *uvijek prijete jedna nova Hiroshima*, postavlja se ispovijedanje neposrednim glasom o proživljenim traumama koje u postmodernoj kulturi

ima status svjedočenja i dokumenta. U svom tekstu “Svi Kondžićevi sužnji” Željko Ivanković smatra da Kondžićevi romani i pripovijetke slijede građu iz vanjskog života i da se oblikuju u tekst, pa u tom smislu naglašava da “Kondžić nije od onih pisaca koji će praviti priču, on je piše, prepisuje iz života, a za to je potreban buran život, brojni izvanjski podsticaji životu, čovjeku koji se tek tada legitimira, bilo pravim bilo ekscesnim dijelom svoga bića” (Ivanković 1998: 580).

Kondžićeva pripovijetka *Čovjek s broja tri*, ispričovijedana iz prvog lica, gdje su i pripovjedač i fokalizator objedinjeni, funkcionira kao poetizirano svjedočanstvo, dokument o strijeljanju i slučajnom izmaku smrti jednog oktobarskog dana tokom Drugog svjetskog rata “približavajući se savremenom narativnom tekstu u kojem se isprepliću realistički sa motivacionim tokom fantastike” (Kazaz 1998: 600) te priča “lebdi između dokumentarnog i simboličkog, između priče o pojedinačnoj sudbini i općem udesu svijeta” (Kazaz 1998: 600).

U strahu od prehlade, starac je sa svojim susjedom (glavnim likom/ svjedokom) zamijenio mjesto u redu “da bi baš na tom mjestu u njega upro prstom njemački oficir i odredio ga za strijeljanje” (Kazaz 1998: 601). Glavni lik u ovoj pripovijetki, ujedno i narator i fokalizator, u poststrukturalističkim koncepcijama svjedočenja funkcionira kao historijski određen subjekt, odnosno svjedok strijeljanja. Umjetnički tekst kreira se u trenutku kad stvarnost poprima fantastična obilježja i kad se odvija “postepen prelazak u optiku lika” (Kazaz 1998: 600). Fantastični obrat trenutak je i odakle počinje *zasužnjena* moralna potreba lika, odnosno svjedoka strijeljanja, da svjedoči o proživljenoj traumi i kaže istinu. Svjedočenje, kao diskurs koji treba dokumentirati proživljenu zbilju, svoje granice preispituje u fantastičnom prostoru obrata, gdje se začinje početak ispovijesti i oblikuje identitet moralnog svjedoka te se “ostvaruje kao doslovno preuzimanje junakove ispovijesti, bez bilo kakve piščeve intervencije” (Kazaz 1998: 600). Na početku pripovijetke dokumentarni okvir ovjeren je historijskim datumom (12. 10. 1941) gdje je smješten preživljeni događaj iskazan iz subjektivnog ugla. U okvirima tog historijski obilježenog datuma počinje pisanje historije odozdo i njena dokumentarnost potvrđuje se emotivnim glasom svjedoka. Svjedokovo kazivanje ima ton dnevničkog diskursa s naglašenim ličnim odnosom spram vanjskog vremena, ali je artikulirano usmenom formom: “Nisam im rekao sve. Samo ja znam kako je bilo dvanaestog oktobra hiljadu devetsto četrdeset prve.” (Kondžić 2008: 239)

Svjedok strijeljanja iz rezervorara svog sjećanja ispisuje svjedočanstvo o proživljenom historijskom trenutku iz kojeg izlazi kao nosilac pamćenja, ali i kao epistemološki određen subjekt – onaj koji ima znanje. On svjedoči da mašinerija smrti funkcioniše na principu brojanja: svaki treći iz kolone biva izdvojen i mučno strijeljan.

U svom radu *Narativni postupci poetike svjedočenja u bosanskoj ratnoj prozi* Branka Vojnović proučava vidove poetike svjedočenja s obzirom na poziciju pripovjedača i fokalizatora te naglašava da su “autobiografske priče vrlo česte među ratnim pričama, posebno o pričama koje tematiziraju iskustvo s fronte, no nalazimo ih u pričama o iskustvu civila u ratnom kaosu.”¹ Također, ista autorica uočava da je u takvom tipu proze fokalizator najčešće i pripovjedač događaja, pa je ratno iskustvo neposredno iskazano živim glasom.

Svjedočenje preživjelog Kondžićevog junaka ima refrenski smisao: isto svjedočenje neprekidno se ponavlja, čime se potvrđuje stalna unutrašnja potreba da događaj ostane upamćen, a dramska napetost realizira se obraćanjem drugima, čime se utemeljuje dijaloška orijentiranost svjedočenja kao diskursa: “(...) *ja sam samo pratio pomno promjene na njihovim licima i viđao sam: grče se, ježe, zgražavaju i pate. A zatim sam osluškivao kako dišu. Da, zašto me tako gledate? Ja sam prekidao svoje kazivanje najčešće na onom mjestu kad je njemački oficir odbrojao: ajns, cvaj, draj!*” (Kondžić 2008: 239)

Motiviran etičkom potrebom da kaže šta se desilo kobnog dana kad je *prevario smrt*, svjedokova ispovijest ima fantastična obilježja, pa se njegov glas javlja sa *druge/unutrašnje* strane proživljene smrti. Samo ovaj svjedok može kazati da su sve žrtve, baš kao i on koji je čudom preživio, za razliku od njih, “proživljavali metak u potiljak i prije nego što bi ih pogodio” (Kondžić 2008: 239). Riječ svjedoka javlja se živim sjećanjem na nemoćni glas ubijenog starca zapitanog nad svojom i sudbinom svih koje je progutao *hrbat kamiona*. U svijetu ratnog apsurdna starac još uvijek vjeruje u humanost i pravdu, uvjeren da zatočeni ne mogu bez razloga biti optuženi i strijeljani:

*Dajte, molim vas, kažite onom što proklinje!
Recite mu da će sve biti dobro i da ti vojnici nisu
divljaci da bi to sebi mogli dozvoliti. Šta to on bulazni,*

1 Vidjeti: Vojnović, B: psychologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/1/1.pdf.

ušutkajte ga, molim vas! Zašto unosi nemir među nas? (...) Zašto bi nas, na koncu, pobili? Ne ubijaju se tek tako ljudi pokupljeni s ulice, bez suđenja, krivice, svjedoka... Nijemci su civiliziran narod. Hajde, kažite mu... (Kondžić 2008: 244)

Starčevoj vjeri u pravdu i čovjekoljublje suprotstavljaju se pobunjeni glasovi uhapšenih. Ti glasovi javljaju se iz unutrašnjosti kamiona simbolično ukazujući na unutrašnje slojeve historije, gdje borave nemoćni, potpuno prepušteni svojoj strašnoj sudbini. I u ovoj pripovijetki pobuna ostaje tek polifono rasplinut neartikuliran krik koji svjedoči o traumatičnom *naličju historije*:

Neko tad reče razgovjetno, nadjačavajući onaj mnogoznačan, ali bezličan mrmor, da bi bilo ponajbolje iskakati iz kamiona i bježati. Hej, ti! – vikao je jedan iza mojih leđa – evo ti nož i sijeci te konope i diž' ceradu! Drž'-der, uzmi! – u polumraku je zaista zasvjetlucalo dugačko sječivo noža, ali ja nisam mogao vidjeti ni jednu ruku da je krenula prema nožu. Uzmi, crk'o dabogda! – jednako je urlao onaj iza mojih leđa. Tek kad je ponovo nastala šutnja, javio se onaj kojemu je vjerovatno bio upućen poziv da prihvati nož i ceradu: Imaš ruke, sijeci sam! Hoćeš mene da uvališ u nevolju, je li? Vrag te odnio i s tim nožem! – dodao je na kraju. (Kondžić 2008: 243)

Međutim, ratna stvarnost prepuna je paradoksalnih slika i obrata, a humanistička vizija svijeta potpuno je pokidana. Starčevim pitanjima, strahu i uznemirenosti odvedenih suprotstavlja se hladnokrvnost, mirnoća i šutnja *dobro uvježbanih njemačkih vojnika*:

Svi smo gledali ispred sebe u ravnici bez ijednog stabla. Oko nas su, i sprijeda i otraga, vojnici napravili šutljiv vijenac. Zapazio sam da su ti ljudi u kacigama i gumiranim kacigama radili sve šutke, kao da su se unaprijed dogovorili, a mi smo – da, to

moram napomenuti – kao da smo svi poštiđeni gledali ispred sebe. (Kondžić 2008: 246)

Vrijednost jezika u bezglasnom prostoru smrti sasvim je promijenjena jer riječ ne može biti spas od surovog metka, niti molitva žrtve može probuditi humanost kod mûkom strogih počinilaca zločina. Starčeva pitanja nemaju odgovora. S obzirom na to da se u poststrukturalističkoj misli propituje vrijednost jezika u posredovanju iskustva, nerijetko se koncept historije *odozdo* realizira putem subverzivnog govora tijela gdje se legitimira identitet svjedoka i istinitost njegovog iskustva: “Ja jedini to imam u mozgu, u kostima, u krvi, u očima i zraku što ga i sad, nakon toliko godina, udišem” (Kondžić 2008: 239). Pošto u apsurdnom prostoru rata jezik gubi svoja referencijalna obilježja i “odnos jezika spram stvarnosti nije dat, čak nije ni pouzdan jer svi jezički sistemi predstavljaju u biti nepouzdanе kulturne konstrukte” (Buthler 2007: 19), jedino je moguće svjedočiti rasparčanim figurama tijela, kao što su *lobanja, uho, kičmeni stub, beživotno meso, leš*.

Pouzdanost pamćenja temelji se na čulnom iskustvu svjedoka. Upravo čulni doživljaj događaja o kojem treba svjedočiti daje svjedoku legitimitet. Svjedok u pripovijetki *Čovjek s broja tri* ima izoštreno sjećanje na dan o kojem svjedoči u tolikoj mjeri da nastoji svojim pamćenjem uhvatiti i neuhvatljivu struju misli u trenutku odvođenja kamionom, čime želi posvjedočiti i o onim nevidljivim dijelovima psihološkog života žrtava. Simbioza emotivnog, spoznajnog i čulnog u iskustvu svjedoka određuje njegov identitet, što ilustrira tvrdnja Aleide Assmann da se “sećanja učvršćuju zahvaljujući oštrom opažanju, emocionalnoj snazi i dubini iskustva kao i jezičkoj obradi” (Assmann 2011: 169). Najjasniji čulni doživljaj je onaj koji prezentira lik starca – žrtvu strijeljanja. Prezentiranje tog lika odvija se između slike i riječi kao “otklanjanje zaborava iznalaženjem slika – stalno nadoknađivanje gubitka smisla – konkurencija pisma i slike, suprisutnost rada pamćenja i smrti” (Lachmann 2007: 191–192). Simboličan je vremenski aspekt opisa lika jer je dat u prezentu koji znači prošlo vrijeme, pa se pokazuje da “jezik pamti sve (čak i neodgođeno, pa i buduće) i baš zato (što sve pamti) sve pretvara u sadašnjost” (Karahasan 2007: 36).

Vidim čičicu jasno. Drži onaj ceker lijevom rukom, a istovremeno ćutim kako mi prstima desne ruke stišće mišicu. Osluškujem kako šljapkaju njegove galošne po blatu ispod nogu, vidim jabuke što ih je imao u zembilju, onu poluzavijenu cipelu koju je digao od postolara s opravke... Tu mi je, odmah ispred očiju, i trenutak kad je započela racija. (Kondžić 2008: 241)

Svjestan da u prostoru ratova nijemo padaju izobličena ljudska tijela od kojih “nije ostajalo ništa” (Kondžić 2008: 240), nego tek “zgužvana odjeća, umazana blatom, gromade teškog, beživotnog mesa koje se jedva drži na nogama” (Kondžić 2008: 240), svjedok strijeljanja ima moralnu dužnost da svjedočenjem pogubljenima vratiti dostojanstvo koje im je bezdušno oteto zaključujući da jedan individualni svijet čine “milioni uspomena, radosti i tuga, ljubavi i bolova, patnji i nadanja” (Kondžić 2008: 240). U dehumaniziranom prostoru rata, gdje se bezlično strada pod simbolikom brojanja, preživljeni strah i neravnopravna borba sa smrću mogu potaknuti svjedoka da postane kreator pamćenja. Čuvajući sjećanje na proživljeni događaj, svjedok je i stvaralac autobiografskog diskursa, s obzirom na to da je u osnovi svjedočenja lična ispovijed, kako ističe Andrea Frisch. Diskurs svjedočenja time želi zadužiti svjedoka da odgovori “ne samo na istinu činjenica (šta sam tačno ja doživio?), nego i na istinu biografije (jesam li ja to doživio?)” (Assmann 2011: 208–209).

Tog dana me je muški bilo strah, jer sam shvatio da mi žele uzeti sve što sam imao u životu. Moje snove, moje nade, ljubav iskustvo, pa me danas i nije sramota priznati da sam istrahovala tog oktobarskog dana sve strahove – od djetinjstva pa do tog tmurnog kišnog popodneva. Zato ne volim ljude koji kažu da ih nije strah i da se nikad u životu nisu uplašili. Zbog toga ponekad krupno opusjem ili jednostavno okrenem glavu jer znam da lažu. Zbilja ima puno lažnih priča. To i jest razlog zašto vam pričam ovu priču punu straha. Istinita je... (Kondžić 2008: 240)

Osim što je svjedočenje put da se autorefleksivno ispita odnos pojedinca prema proživljenim traumatičnim događajima i njegovim učesnicima,

Kondžićev svjedok strijeljanja nastoji, iako ga suštinski ne poznaje, putem svoje, ispisati i biografiju ubijenog starca, prema kome osjeća moralni dug za preuzetu smrt. Biografija starca sasvim je nepouzdana i funkcionira kao predodžba koju je izgradio svjedok usljed sudbonosnog susreta u raciji. Na osnovu starčevog bunta zbog racije svjedok je sebi stvorio sliku da je starac po zanimanju “sudija Apelacionog suda, koji je tolike godine obavljao svoj posao štiteći pravdu” (Kondžić 2008: 242), a na osnovu *mrlje straha* koju je pronalazio u starčevim očima dok su se vozili kamionom svjedok je “vidio kako u njoj pliva starčev život, mladost i zrelost” (Kondžić 2008: 244) te je slutio da je “u njoj nestajala jedna dobrodušna starica, koja ga je jutros ispratila na kućna vrata i pripomenula mu da na tržnici probere kisele jabuke za štrudlu, da se pričuva prehlade i da od obučara podigne cipele s opravke” (Kondžić 2008: 244).

Ispisujući biografiju starca, svjedok konstruira svoju poziciju i unutar zajednice s kojom dijeli identitet ratne žrtve. Njegovo svjedočenje je i forma putem koje se individualno ratno iskustvo žrtve pretače u formu kulturalnog pamćenja jer govori o stradanju jedne grupe ljudi (kolektiva), onih koji su “pokupljeni s ulice, bez suđenja, krivice, svjedoka” (Kondžić 2008: 244), pa se “kazalište pamćenja sastoji od smrskanih leševa” (Lachmann 2002: 198) i “potreban mu je jedan preživjeli, pjesnik kao nositelj kulturalnog pamćenja” (Lachmann 2002: 198). Lično iskustvo posredovano ličnom zamjenicom 1. lica jednine – *ja* – oblikuje se u kolektivnom pamćenju kao *mi* – lična zamjenica 1. lica množine:

Kamioni su brektali, mi smo na čudesan način postali tihi, izmireni s neminovnošću. Naše glave su se njihale, iz pogleda je izvirala predaja. Osjećao sam u tom mnoštvu, čija je sudbina odjednom postala zajednička, kako pojedinac postaje dio opće sudbine, a mnoštvo kako biva dijelom svakog od nas. Imao sam utisak da ljudi u tom trenutku imaju iste misli i da je baš to stanje uslovalo da nas obuzmu obamrlost i opaka ravnodušnost. (...) Bili smo složni i neka kaže ko šta hoće, ali ja mislim da je i to bio rezultat straha. Svi smo se pretvorili u uho i to uho je bilo jedan ogroman lijevak kroz koji je do naših nutrina dopiralo i ono što se stvarno čulo izvan ove polumračne grobnice

*prekrivene gumiranom ceradom i ono što je bilo izvan
svake logike i razuma. (Kondžić 2008: 245)*

Unutrašnji kalendar svjedoka liriziran je figurama koje dokumentarni diskurs čine poetiziranim, emotivno angažiranim iznoseći “psihološku, etičku, metafizičku i sociološku dramu čovjeka suočenog sa neminovnošću zla i zločina” (Kazaz 1998: 592). Figure smještene u sjećanje funkcioniraju na principu oprečnosti s ironijskim i grotesknim elementima, što “obilježava gotovo sve modernističke poetike, kao što na drugoj strani ispreplitanje zbiljskog i fantastičnog kao postupak organiziranja motivacionih tokova dolazi do izražaja u evropskoj prozi od Džojisa do Kafke na ovamo” (Kazaz 1998: 602). Sjećanje nastanjuju ljudske figure, a tri se izdvajaju kao dominantne i one simboliziraju dvije suprotstavljene etičke i ratne dimenzije: s jedne strane je lik nevino strijeljanog starca u kišnom mantilu, zembiljom u rukama i galošnama na nogama, a sa druge lik vojnika koji je nakon strijeljanja hladnokrvno šutnuo mehki plod jabuke ispale iz starčevog zembilja: “Vojnik se sučeli s jabukama i jedan od tri krupna ploda meko šutnu – kao malo zlatasto sunce jabuka se otkotrlja i nestade u lokvici prljave vode” (Kondžić 2008: 248). Još jedna ljudska figura dominira sjećanjem svjedoka na 12. oktobar. Riječ je o njemačkom oficiru koji je upečatljiv po svom snažnom držanju, zbog kojeg čak ne bi bio ni nesimpatičan “da nije bio Nijemac” (Kondžić 2008: 240) U kontekstu rata i činjenice da je *Nijemac* značenje njegovog identiteta poststrukturalistički je određeno njegovom političkom pozicijom, pa je i on *prijeteći drugi*, onaj koji upravlja životom i smrti odvedenih, što još više ironizira apsurdnu sliku rata i stradanja: “Iza njega na nekoliko koraka išla su dvojica podnarednika u gumiranim kabanicama, s automatima, i kad god bi on izgovorio *raus!* i pokazao prstom na jednog od nas u stroju, oni bi dohvaćali tog žalosnog trećeg i gurali ga kao živinče desetak koraka ispred nas što smo ostajali postrojeni” (Kondžić 2008: 240). Ljudske figure u sjećanju svjedoka ne funkcioniraju samo kao vizualne kategorije nego i kao simboli zvukova i mirisa. Auditivni efekti asociraju na bespomoćne žrtve, a njihovi glasovi jasno su gradirani po jačini: starac se javlja tankim šapatom “šćućuren na podu kamiona” (Kondžić 2008: 242), a glasovi zarobljene gomile od prvobitne tišine i nevjerice, do pokretanja motora kamiona javljaju se u antiklimatičkom rasponu od *snažnog grohota, bezličnog mrmora, napola izrečene psovke do tišine* i sažimanja u jedno veliko *uho*. Mirisi evociraju sjećanje svjedoka na njemačkog oficira u trenutku pred strijeljanje i kreću se u različitim rasponima od *mirisa* odjeće

do vonja njegovog tijela: “Oficir je već nailazio ispred naše vrste i mi smo osjećali, kako ko, miris njegove odjeće, miris gumirane kabanice, vonj njegova tijela – to je ona mješavina znoja, parfema, karbolneuma i duhana” (Kondžić 2008: 247).

Osim ljudskih figura, u pamćenju svjedoka značajne su i slike oktobarskog pejzaža. Jedino utočište čovjek donekle može naći u prirodi, koja se postavlja kao opoziv dehumaniziranom ratu. Sivi jesenji pejzaž oslikava sumorno historijsko vrijeme racija i pogubljenja: “Oktobar se bio strovalio na zemlju, u nebu su počivali mrki i teški oblaci, a iz njih je u kosim slapovima prskala hladna kiša” (Kondžić 2008: 246–247). Posebno su slikovno naglašeni simboli prirode, poput *vjetra, leptira, otkotrljanih jabuka*. Njihova funkcija je simbolična jer saosjećaju s patnjom nevinih i poetiziraju dokumentarni diskurs. Dok se na periferiji grada, daleko od svih institucija pravde i humanosti, odvija masovno ubistvo nevinih, jedino još leptir može ući u *hrbat kamiona*, prhutati svojim šarenim krilima i zadrhtati svojim tijelom saosjećajući sa žrtvama, što podsjeća na međusobno razumijevanje goluba i starca Manueta u prostoru ratnog logora u Kondžićevoj pripovijetki *Manuet i golubovi*. I jabuka u svijetu stradanja može biti *malo zlatasto sunce* koje pada u *lokvicu prljave vode* pod vojničkom čizmom simbolizirajući pomračenje Sunca pred mrakom zla. S obzirom na to da je modernistička poetika okrenuta relativizmu, priroda ima i svoju pejorativnu stranu i zna se poigrati ljudskim sudbinama. Paradoksalno, u svijetu nepredvidljivih tokova jedna lokva može odigrati presudnu ulogu u formiranju identiteta i od strijeljanoga učiniti svjedoka stradanja. I druge paradoksalne situacije oblikuju pamćenje svjedoka u Kondžićevoj pripovijetki *Čovjek s broja tri*, a upravo “pojmovi poput paradoxon, mendacium, oxymoron, adynation i transmutatio (metamorfoza), koji potječu iz retorike, stječu osobiti značaj za fantastiku” (Lachmann 2007: 37). Lachmannova prepoznaje paradoks kao široko zastupljenu figuru misli, ali i poetički postupak kojim se odvija preregistracija iz jednog diskursa u drugi:

Paradoks kao figura govora, kao figura misli, kao podžanr sudskoga govora ili argumentacijska shema, kao mikrožanr ili neregularni logički postupak, povezuje se na različite načine s drugim pojmovima polja nastalog u retoričkoj i poetičkoj tradiciji i prikuplja mnogobrojne srodne, granične i analogne

pojmove kojima se obilježuje čudesno, neočekivano, zapanjujuće, prijeverno, nemoguće, proturječno.
(Lachmann 2007: 38)

Milivoj Solar u svom djelu *Retorika postmoderne* smatra da je paradoks oslonac i postmoderne, koja svoje analize usmjerava na jezik i njegov smisao razlikujući apsurd i paradoks na dvije različite ravni: “Apsurd i paradoks mogu se tako razmotriti na dvije razine razumijevanja: apsurd se razumijeva na spoznajnoj, a paradoks isključivo na jezičnoj razini. Pojednostavljeno rečeno, kada umjetnost poput filozofije i znanosti želi izreći nešto o ljudskoj zbilji, ona dolazi do apsurdna, jer želi spoznati i objaviti istinu” (Solar 2005: 18). Paradoksalni preokreti i apsurdne situacije neraskidivi su dio Kondžićeve pripovjedačke poetike. Od trenutka fantastičnog obrata i prevarene smrti počinje svjedočenje preživjelog i razvija se u nekoliko apsurdnih slika: starac, vjerujući da je pravda u svijetu ratnog stradanja moguća, u kamionu nudi svjedoku da proba jabuke dok ih Nijemci voze u nepoznatom pravcu te, strahujući od prehlade, mijenja svoje mjesto u redu sa susjedom dok ih vojnici postrojavaju za strijeljanje. Sa druge strane, njemački oficir strahuje da ne isprlja svoje cipele postrojavajući ljude za strijeljanje, (ne)svjesno zanemarujući činjenicu da je svojim učešćem u ratu već etički *uprljan*. I svjedok strijeljanja, pouzdan u svoje sjećanje i traumatično ratno iskustvo, svjestan nepravedne igre sudbine sa čovjekom, preispituje vrijednost svoga života nakon fatalnog događaja postavljajući se, paradoksalno, kao *neko ko je preživio što se preživjeti nije moglo* i u kojem je “duboko skrivena i živi svoj nesmiljen život olovna kugla sa strijeljanja” (Kondžić 2008: 248) koje je preživio.

Smještena u kontekst Kondžićevog pripovjedačkog opusa, pripovijetka *Čovjek s broja tri* još je jedan modernistički oblikovan narativ koji kroz ličnu prizmu oslikava tragičnu poziciju malog čovjeka u prostoru neumoljive historije, čime bi se na više nivoa mogla uporediti sa drugim Kondžićevim pripovijetkama, kao što su *Jatak*, *Ham-Dagova osveta*, *Sužnji*. U okviru poststrukturalističke misli, gdje je književni tekst određen različitim elementima kulture, ova pripovijetka ispisana je kao svjedočenje o traumatičnom doživljaju rata te funkcionira kao mnemonička forma i dokument o jednom danu, jednom surovom stradanju tokom Drugog svjetskog rata. S obzirom na to da je sužanjstvo na različitim nivoima, od stvarnog do simboličkog, jedna od dominirajućih tematsko-motivskih konstanti koje je književna kritika s pravom prepoznala u Kondžićevom stvaralaštvu, onda

bi se ista tematsko-motivska nit mogla pratiti i u pripovijetki *Čovjek s broja tri*, gdje je njen subjekt *sužanj* traumatičnog pamćenja i svjedočenja o ratu. Posmatrana u kontekstu bosanskohercegovačkog pripovjedačkog stvaralaštva, ova pripovijetka konstruira tok bosanskohercegovačke antiratne pripovijetke, koja se prepoznaje kako u djelima starijih pripovjedača (Hasana Kikića, Ive Andrića, Derviša Sušića), tako i u djelima mlađih (Miljenka Jergovića, Semezdina Mehmedinovića), u kojima je velika, kolektivna historija personificirana u ličnoj, maloj ispovijesti deheroiziranog ratnog gubitnika.

DEATH HAS A WITNESS:

FICTIONAL FRAME OF WITNESSING ON THE EXAMPLE OF THE NARRATIVE ČOVJEK S BROJA TRI BY MUHAMED KONDŽIĆ

Summary

This work tries to see a narrative *Čovjek s broja tri* by Muhamed Kondžić in the context of the poetics of witnessing. Key concepts that are promoted in poetics of witnessing are *witness*, *memory*, *trauma*, and all can be identified in the narrative *Čovjek s broja tri* by Kondžić. Also, this narrative pictures a place of an ordinary man in war showing his weakness and inability to stop atrocities. Powerless witness has only one moral duty: to give testimony and save his memories in a text which functions as a testimony in postmodern culture.

Key words: *Čovjek s broja tri*, Muhamed Kondžić, fictional frame, war, trauma, witnessing, witness, memory

Izvor:

1. Muhamed Kondžić, *Čovjek s broja tri* u: Muhamed Kondžić, *Izabrane pripovijetke*, Opća biblioteka u Zenici, 2008.

Literatura:

1. Assmann, Aleida, *Duga senka prošlosti (kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka "XX vek", Beograd, 2011.
2. Badurina, Natka "Vrijeme traume vrijeme svjedočenja. Testimonijalna literatura i književni kanon tijekom dvadesetog stoljeća" u: *Istodobnost raznodobnog. Tekst i povijesni ritmovi*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 1. do 2. listopada 2009. u Splitu, Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Split–Zagreb, 2010.
3. Beganović, Davor, *Apokaliptična proza Danila Kiša*, Naklada "Zoro", Zagreb–Sarajevo, 2007.
4. Biti, Vladimir, *Doba svjedočenja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.
5. Buthler, Christopher, *Postmodernizam*, TDK "Šahinpašić", Sarajevo, 2007.
6. Caruth, Cathy, "Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History", Yale French Studies, No 79, *Literature and the Ethical Question* (1991), str. 181–192; preuzeto 12. 12. 2013. sa: <http://www.jstor.org/discover/>
7. Duraković, Enes, *Obzori bošnjačke književnosti*, "Dobra knjiga", Sarajevo, 2012.
8. Eaglestone, Robert, *Postmodernizam i poricanje holokausta*, Naklada "Jesenski i Turk", Zagreb, 2001.
9. Givoni, Michal, "Witnessing/Testimony"; preuzeto 12. 12. 2013. sa: <https://www.google.ba/b&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCEQ6QUoATAA&url=http%3A%2F%2Fmafteakh.tau.ac.il%2Fen%2Fissue%2Fissue-2e-winter>
10. Frisch, Andrea, *The Ethics of Testimony: A Genealogical Perspective*; preuzeto 12. 12. 2013. sa: <https://ohiostatepress.org/.../Taylor%20Fictions.pdf>
11. Ivanković, Željko, "Svi Kondžićevi sužnji" u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV (proza), priredio: Enes Duraković, "Alef", Sarajevo, 1998, str. 579–590
12. Karahasan, Dževad, *O jeziku i strahu*, "Connectum", Sarajevo, 2007.
13. Kazaz, Enver, "Uvježbavanje sudbine: Potiranje historijske faktografije pričom u djelu Muhameda Kondžića" u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV (proza), priredio: Enes

Duraković, "Alef", Sarajevo, 1998, str. 591–603

14. Lachmann, Renate, *Phantasia, Memoria, Rhetorica*, priredio: Vladimir Biti, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.

15. Lachmann, Renate, *Metamorfoza činjenica i tajno znanje*, priredio i preveo: Davor Beganović, Naklada "Zoro", Zagreb–Sarajevo, 2007.

16. Radstone, Susannah, *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics*; objavljeno na ROAR-u (*Research Open Access Repository*, 2007); preuzeto 12. 12. 2013. sa: <http://dx.doi.org/10.3366/prg.2007.0015>

17. Solar, Milivoj, *Retorika postmoderne*, Matica hrvatska, Zagreb, 2005.

18. Vattimo, Gianni, *Kraj moderne*, priredio: Damir Barbarić, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.

19. Vojnović, Branka, *Narativni postupci poetike svjedočenja u bosanskoj ratnoj prozi*; preuzeto 25. 10. 2011. sa: philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/.../1.p...

Fatima TRBONJA

**KOLEKTIVNI I INDIVIDUALNI IDENTITET
U ODABRANIM ROMANIMA
BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI U
EGZILU**

Sažetak

U postkolonijalnoj teoriji i književnim tekstovima istraživani su različiti oblici izmještenosti – egzil, dijaspora i migracija. Egzilantska književnost teško se uklapa u sistem nacionalnog književnog kanona. O bosanskohercegovačkoj književnosti u egzilu nije mnogo pisano, ali su značajna mišljenja Enesa Durakovića, Envera Kazaza, Alme Denić-Grabić i drugih. U radu će biti istraživan problem kolektivnog i individualnog identiteta u romanima *Mraz i pepeo* (1997) Jasne Šamić i *Knjiga mojih života* (2013) Aleksandra Hemona. Nakon razmatranja o egzilu u književnosti te položaju bosanskohercegovačke književnosti u egzilu u odnosu na nacionalni književni kanon, u poglavlju o identitetima analizirat će se decentraliziranost egzilantskog subjekta i elemenata koji formiraju identitet (jezik, domovina, prostor grada). Autori čija su razmatranja bila temeljna u procesu istraživanja jesu sljedeći: Edward W. Said, Homi K. Bhabha, Hana Píchová, Dubravka Ugrešić, Borjana Prošev-Oliver, Boris Škvorc, Enes Duraković, Davor Beganović i Alma Denić-Grabić. Rezultati do kojih namjeravam doći približit će nas mogućim odgovorima na prethodno postavljena pitanja: položaj bosanskohercegovačke književnosti u egzilu, (ne) postojanje višestrukih identiteta egzilanata, pitanje upotrebe maternjeg i stranih jezika te prostor grada kao određujući za oba života (i svaki novi život) u egzilu.

Ključne riječi: egzil, *Mraz i pepeo*, *Knjiga mojih života*, identitet, nacionalni književni kanon, jezički diskontinuitet, prostor grada

1. EGZIL U KNJIŽEVNOSTI / KNJIŽEVNOST U EGZILU

*Književnost i egzil su dvije strane iste kovanice.*¹

Središte zanimanja u teorijskom promišljanju tek u novije vrijeme premješta se prema marginalnim kulturalnim pojavama i graničnim fenomenima, kao što su pitanja hibridnog identiteta, prostorne izdvojenosti ili egzila. Ipak, pisci-egzilanti, kao i motiv egzila ili života *entre-deux/in-between*, oduvijek su prisutni u svjetskoj književnosti (Ovidije, Ionesco, Kundera, Nabokov, Joyce i drugi). O općim karakteristikama i implikacijama egzila pisali su, između ostalih, Martin Tucker, Celeste M. Schrenck i Edward W. Said. Za Saida je egzil neobično privlačan kao tema za razmišljanje, ali grozan za življenje, budući da je milione ljudi otrgnuo od onoga što im pružaju tradicija, porodica i geografija. George Steiner smatra da je *cijeli žanr dvadesetostoljetne zapadnjačke književnosti "izvanteritorijalan"*, *književnost koju pišu prognani o prognanima, simbolizirajući doba izbjeglog.*² Pozicija književnika egzilanta je dijaloška i potencijalno plodonosna, budući da, saidovski kazano, *svijest koja je kontrapunktska*³ pruža pluralitet vizije. Biti u dvostrukoj poziciji, kako to objašnjava Terry Eagleton, znači biti "istodobno unutar i izvan neke pozicije, zaposjesti teritorij i istodobno skeptično zastajkivati na granicama, to je mjesto odakle često dolaze najintenzivnije i najkreativnije ideje." Kao posljedica prostorne izmještenosti javljaju se i vremenski i jezički diskontinuitet, tvoreći time binarne opozicije *mi – oni, naš – njihov, ovdje – tamo* itd.

1 Exile in Literature Essay – Critical Essays; <http://www.enotes.com/topics/exile-literature> (preuzeto: 5. 7. 2014)

2 Edward Said, *Razmišljanja o egzilu*, <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu> (preuzeto: 10. 5. 2014)

3 Edward Said, nav. djelo.

2. BOSANSKOHERCEGOVAČKA KNJIŽEVNOST U EGZILU

U *Obzorima bošnjačke književnosti* Enes Duraković potvrđuje da se u nas rijetko piše o egzilantskoj književnosti, na koju se gleda kao na sušičavu pritoku nacionalne književnosti.⁴ Uprkos marginalizaciji, “egzilantski pisci i njihova književnost smatraju se posrednicima između kultura zemlje domaćina i zemlje svojih korijena.”⁵ Mnoga djela bosanskohercegovačkih književnika potvrđuju nepostojanost tzv. homogenog, nacionalnog identiteta:

*(...) između melanholičnog beskućništva egzilantske neprilagođenosti na rubovima tuđih kultura i kulturnog nomadizma oslobođenog traumatičnog doživljaja iskorijenjenosti, i u bošnjačkoj književnosti prekoračuju se granice homogenog identiteta i strogog hijerarhijski ustrojenog koncepta zatvorene nacionalne kulture. Ali, isto tako, i etnokulturno desemantiziranog bosanskog iskustva egzilantske i emigrantske književnosti, koja u tekstovima S. Tontića, M. Stojića, Dž. Alića, S. Mehmedinovića, A. Hemoni ili I. Štiksa, obogaćenih u sasvim novom kulturnom horizontu složenih interkulturnih preplitanja, bitno mijenja i usložnjava opsesivnu figuru drugosti i tradicionalnu predstavu o prividno autohtonim poetičkim sistemima naših nacionalnih književnih kanona.*⁶

Erika Johnson Debeljak spominje jugoslavenske književnike koji su pobjegli ne samo od rata nego i striktno određenog identiteta koji im je nudila nova ‘slobodna’ zemlja”.⁷ O bosanskohercegovačkoj književnosti

4 Enes Duraković, *Obzori bošnjačke književnosti*, “Dobra knjiga”, Sarajevo, 2012, str. 375.

5 Borjana Prošev-Oliver, Makedonska egzilantska književnost – dio interkulture povijesti književnosti; http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0CEgQFjAG&url=http%3A%2F%2Fphilologicalstudies.org%2Fdokumenti%2F2009%2Fvol2%2F1%2F26.pdf&ei=emwoVJjkF4KGywPOwIHobg&usg=AFQjCNE9FjFGNRGd2-5e-bRdL98hm7_EEw&sig2=XaNaJcuMYnVnWTWPd_DCNg (preuzeto: 21. 6. 2014)

6 Enes Duraković, nav. djelo, str. 375.

7 Enes Duraković, nav. djelo.

u kontekstu egzila pisao je i Enver Kazaz, za kojeg “posebnu dimenziju nove bosanskohercegovačke proze predstavljaju egzilantske naracije koje se tematski vežu za krvavi bosanski rat, ili pak, za egzistencijalnu situaciju imigranta, koji unutar dvo ili polikulturalnosti trpi promjene identiteta”⁸, naglašavajući da egzilantska naracija s identitarnim lomovima te direktan susret s Drugosti vrhunac ima u prozi Aleksandra Hemona.⁹ Alma Denić-Grabić piše o smještanju književnosti koja nije jezično ili nacionalno uokvirena, koja je kulturalno liminalna (tekstovi Dž. Karahasana, J. Šamić, A. Hemona itd). Autorica navodi da, umjesto prenošenja nacionalnih tradicija, možda sada možemo da predložimo da bi transnacionalne historije emigranata mogle da budu poprišta svjetske književnosti”.¹⁰ Za Beganovića, pisci u egzilu više imaju policentričan nego rubni položaj, odnosno, granica između obogaćivanja i gubljenja identiteta vrlo je nestabilna.¹¹

3. NOVIJE POIMANJE IDENTITETA: IDENTITET KAO KULTURNI KONSTRUKT

Moju različitost i moj identitet uporno određuju – drugi.
(Dubravka Ugrešić)

Prema novijem, lakanovskom poimanju ljudskog bića, koje više nije autonomno i integralno, već u autorefleksiji postaje svjesno sebe i svog postojanja, identitet subjekta smatra se sklopom složenih relacija koje on zauzima prema drugima oko sebe. *U postmodernoj metakulturi*¹² *identitet se zamišlja kao kulturni konstrukt – proizvod jezika, diskursa u širokom*

⁸Enver, Kazaz, *Nova pripovjedačka Bosna (Nacrt pripovijednih modela)*; <http://www.sveske.ba/bs/content/nova-pripovjedacka-bosna> (preuzeto: 7. 5. 2014)

⁹ “...da bi se to raslojavanje nastavilo sa tranzicijskim aspektom priče i identitarnim lomovima u tzv. tranzicijskom trenutku bosanskog društva ili pak sa imigrantskom naracijom o osjećanju bezdomnosti i identitarne dvokulturalnosti.” [Enver Kazaz, *Nova pripovjedačka Bosna (Nacrt pripovijednih modela)*].

¹⁰ Alma Denić-Grabić, *Etika i trauma nepripadanja*; <http://www.sveske.ba/bs/content/etika-i-trauma-nepripadanja> (preuzeto: 14. 4. 2014)

¹¹ Davor Beganović, *Prilog za kritiku 2*; <http://www.balkan-sehara.com/DavorBeganovic%20-%20kritika%202.html> (preuzeto: 6. 5. 2014)

¹² Jelena Đorđević, *Postkolonijalna teorija diskursa, nav. izvor iz literature.*

smislu.¹³ Jelena Đorđević objašnjava kako identitet pojedinca ili zajednice više nije determiniran prostorom (kao što je ranije porodica imala dom, a nacija domovinu), budući da su “aktuelni pojmovi hibridnosti, migracije, putovanja, premeštanja, slike kretanja i nejasni obrisi identifikacije.”¹⁴

3.1 Pitanje nacionalnog identiteta

Migracije, premještanja i hibridnost uopće pojmovi su koje neizbježno pronalaze vezu s egzilantskom pozicijom, “u čijoj se iluziji iznova imaginira i iluminira jedan urušeni svijet tradicionalne Bosne, u kojoj se, prema Kasimu Prohiću, “na volšebno simboličan način sjedinjavalo ono što je naizgled nepomirljivo, sileći isključivosti da otupe i da se nikad ne iskažu u čistom identitetu, budući da takav identitet više ne postoji. O tome Duraković dalje piše:

*Prosjaji i fragmenti prvotnog i izgubljenog svejedinstva bića i zavičajnog svijeta, artikuliranih iz nepouzdana, egzilantske pripovjedačke pozicije, iz koje se, paradoksalno na prvi pogled, pouzdanije prepoznaje izgubljeni i lični i kolektivni identitet, o čemu piše i Faruk Azri u Šahrijarovom prstenu: “I tako postajemo sve potpunije svjesni svoga bosanstva, i tako postajemo sve više Bosanci, i tako smo sve odsutniji s mjesta na koje smo se iz Bosne sklonili.”*¹⁵

Time dolazimo do veze između nacionalnog identiteta i egzila, za koje Borjana Prošev-Oliver smatra da su isprepleteni.¹⁶ Hemon kao autor

13 Dubravka Oraić Tolić, *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Biblioteka “Razotkrivanja”, Zagreb, 2005, 81.

14 Jelena Đorđević, *Postkolonijalna teorija diskursa*; “Ljudi su kao individue, doduše, ‘nedeljivi’, ali ni u kom slučaju nisu samodovoljni entiteti. Svako ‘ja’ povezano je sa jednim ‘mi’ koje mu obezbeđuje važne osnove njegovog sopstvenog identiteta. Ni to ‘mi’ nije nikakav entitet, nego je višestruko stepenovano i markira relacione horizonte (...) Vlastita biografska sećanja su neophodna, jer su ona građa od koje su izgrađeni iskustva, odnosi, a pre svega slika vlastitog identiteta.” (Alaida Asman, *Duga senka prošlosti, Kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka “XX vek”, Beograd, 2011)

15 Enes Duraković, nav. djelo, str. 365, 366.

16 Borjana Prošev-Oliver, *Makedonska egzilantska književnost – dio interkulturalne povijesti*

jednom prilikom je kazao da su njegovi identiteti mnogobrojni i raznovrsni te da se svaka redukcija na nacionalni ili rasni identitet smatra nasiljem nad pojedincem¹⁷: *Svako ljudsko biće se sastoji od identitetskih slojeva i to je ono što ih konstituše kao pojedince, ta neponovljiva kombinacija slojeva. (...) Ja hoću da imam pravo da odredim ko sam i šta sam.*¹⁸ Hemonov pripovjedač umjesto nacionalne naglašava pripadnost raji: *Svaka druga kolektivna pripadnost bila mi je potpuno apstraktna i apsurdna.*¹⁹ Budući da se svaki identitet, svako Ja, najbolje očituje u saodnosu prema Drugom i drugačijem, u *Knjizi mojih života* čitamo kako su Hemonovi roditelji sastavljali popis razlika “između nas i njih – gdje smo mi bili Bosanci ili bivši Jugoslaveni, a oni čisti Kanadani”.²⁰ U nastavku možemo govoriti i o pitanju patriotizma, tj. ljubavi prema domovini, koju Dubravka Ugrešić ne osjeća, budući da je “domovina sinonim za državu. “...multiplicirani, transkulturni identitet – moj su prirodan izbor. I nisam usamljena.”²¹ U Višnjinom slučaju, čitamo ispovijest o tome šta to znači biti stranac, i to biti stranac po nekom imperativu sredine, a opet *u inat* toj istoj sredini.

Nisam imao srca da joj kažem da sam ja često bolno, i ponekad radosno, komplikovan.

(Aleksandar Hemon)²²

U prvom poglavlju romana nižu se podnaslovi u obliku pitanja: *Ko je to, Ko smo mi, Mi protiv njih, To sam ja, Ko su oni, Šta si ti, Šta sam*

književnosti.

“Neću da budem ono što mi je rečeno da moram biti. (...) To što sam negdje rođen nije stvar moje sposobnosti. To je samo detalj u biografiji. Detalj koji ne smije odrediti moju sudbinu.” (Mirko Kovač, *Pisanje ili nostalgija*)

18 INTERVJU: Aleksandar Hemon: *Književnost se zasniva na suverenosti pojedinca*

19 Aleksandar Hemon, *Knjiga mojih života*, “Buybook”, Sarajevo, 2013, str. 13-15.

20 Andrea Zlatar, nav. djelo: “Na sebe navlačimo društvene maske, koje mijenjamo, jedne skrivamo a druge pokazujemo, ili poput ruskih lutaka babuški, navlačimo jedne na druge. (...) Odakle nam ta potreba za čvrstim i fiksiranim identitetom, za nečime na čemu bismo kao na vrsti duhovnoga tla, mogli čvrsto stajati i osjećati se dobro, pouzdano i sigurno? (...) izvire iz osjećaja sigurnosti koji podaruje pripadnost grupi.”

21 Dubravka Ugrešić, *Kultura laži (Antipolitički eseji)*, “Konzor & Samizdat”, Zagreb-Beograd, 2002, 334.

22 Aleksandar Hemon, nav. djelo, str. 18-22.

ja, gdje u dijaloški suprotstavljenj formi sklapamo priču o mogućem multiplicitetu – višestrukom identitetu Hemonovog pripovjedača. Nakon što u odgovoru na jedno od ovih pitanja ispriča kako je zbog zanimljivog džempera *odrugacio* Almira, prijatelja iz djetinjstva, pripovjedač se suočava sa direktnim pitanjem o svom određenju: *Kada me pitaju “Šta si ti?”, često sam u iskušenju da ponosno odgovorim: “Ja sam pisac.” ...onda odgovorim da sam komplikovan. Također bih htio dodati da sam ja, možda prije nego bilo šta drugo, gomila pitanja bez odgovora, skupina drugih ljudi.*²³

3.2 Egzil i jezički diskontinuitet

Ja sam pisac zato što sam uvijek – u djetinjstvu, kao i sada, sretan ili nesretan – apsolutno opsjednut jezikom.

(Aleksandar Hemon)

Jezik je nesumnjivo jedan od najvažnijih, čak determinirajućih elemenata bilo kojeg identiteta, a naročito pišćevog. Renata Jambrešić Kirin²⁴ naglašava pitanje jezika u egzilantskom položaju kao izuzetno važnog i sudbinskog, objašnjavajući da je “pisac izguran iz maternjeg jezika i ponovo ga osvaja.”²⁵ Hemon u jednom intervjuu kaže kako se ne smatra izgnanikom, bezdomnim, budući da ima pristup svojoj matičnoj kulturi, bez obzira na to što piše i na engleskom. Razlog zamjene maternjeg jezika, s kojim je izgubio vezu, za njega je metafizičke prirode jer je iskustvo ono što mijenja jezik: *Moja je podsvijest dvojezična.*²⁶ Hemonov pripovjedač objašnjava taj proces na sličan način: *Nakon što sam se godinama osjećao zaglavljenim između svog maternjeg i usvojenog jezika, nesposoban da pišem i na jednom od njih, napokon sam počeo pisati na engleskom.*²⁷ Beganović piše kako “Hemon i Stanišić, pišući na engleskom odnosno njemačkom ostaju dio tradicije bh. književnosti, štoviše kreiraju je upravo u njezinom elementarnom svojstvu – hibridnoj, ili sinkretičkoj ... pomiješanosti raznih slojeva koji se odupiru mehaničkome pojmu multikulturalnosti.”²⁸

23 Aleksandar Hemon, nav. djelo, str. 28.

24 Renata Jambrešić Kirin, nav. djelo.

25 Vinko Grubišić, nav. djelo.

26 INTERVJU: Aleksandar Hemon: *Književnost se zasniva na suverenosti pojedinca.*

27 Aleksandar Hemon, nav. djelo, str. 160.

28 Davor Beganović, *Od periferije ka centru i natrag. Nomadizam u prozi Aleksandra*

3.3 *Prostor: izmještenost / smještenost i gradovi egzila(nata) – Pariz, Sarajevo, Chicago – i opet, Sarajevo*

Ako su moj um i moj grad bili ista stvar, onda sam gubio um.

(Aleksandar Hemon)

Grad je, također, važan i formativan dio identiteta. *Grad je umjetničko djelo, a umijeće življenja u njemu jedna posebna umjetnost, on nastaje njegovim iscrtavanjem u tekstu.*²⁹ U slučaju ova dva romana, gradovi sublimiraju sve ono prostorno što je važno u konstrukciji identiteta – dakle, važnije od bilo kakve države/domovine ili koncepta nacije. Počevši od Sarajeva i Pariza u romanu *Mraz i pepeo*, pa do Hemonovog Sarajeva i Chicaga, sasvim jasno možemo iščitati gotovo urbanu mitologiju ili geografiju duše. Gradovi egzila(nata) slavljani su od strane pripovjedačalika, čineći ih nepovratno upisanim u egzilantske identitete. Ili, kako to primjećuje Duraković:

*Pretapanje (...) književnog iskustva u neomeđenim prostorima svekolikog teksta kulture izraz je (...) i tragične sudbine novovjekih progona, logora i prisilnog egzila i stoga opsesivnog traganja za izgubljenim vrijednostima identitetske postojanosti, za prosjajima sjećanja na grad kao sveto mjesto, neuništivi topos kulture pamćenja.*³⁰

Znajući da postmoderni doživljaj grada nije sasvim pozitivan, kako to objašnjava Andrea Zlatar, smatram da su pripovjedači u oba romana – slaveći Sarajevo, pa i Pariz i Chicago – ostali unutar paradigme modernističkog poimanja grada. Hemon i njegov pripovjedač u romanu priznaju da su Sarajevo upisali u Chicago. *Postupno sam postao svjestan da je moja unutrašnjost neodvojiva od onog što me izvana okružuje. Fizički i metafizički, bio sam smješten.*³¹ Kako bilježi Iva Kosmos, Sarajevo je nakon dolaska u Chicago demistificirano i konkretizirano, a Chicago je postepeno dobijalo na

Hemona i Saše Stanišića.

29 "(...) grad postaje povlaštenim mjestom pamćenja, počinje funkcionirati kao sustav znakova, kao osobit tekst kulture." (Andrea Zlatar, *Tekst, tijelo, trauma – ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada "Ljevak", Zagreb, 2004, 155)

30 Duraković, Enes, nav. djelo, str. 74.

31 Aleksandar Hemon, nav. djelo, str. 107.

važnosti i postajalo blisko, budući da je Hemonov pripovjedač *hitno trebao novi grad ne bi li u njemu izgradio nove "metafizičke" temelje*.³² Pitanje koje nas ostavlja zbunjenim jest: kako grad približiti sebi, učiniti svojim? *Da li negdje pripadaš ili ne pripadaš, ne zavisi od tebe, tu odluku neko drugi donosi. Ali da bi ti nešto pripadalo moraš da uložiš trud*.³³ *Osjećao sam se izmješten u gradu koji je nekada bio moj*.³⁴ Paradoksalno, ali samo na prvi pogled: ponovno vraćanje u Sarajevo nije proizvelo osjećaj povratka kući, već samo novi, još teži egzil jer taj dom više nije onaj isti kojeg smo ostavili, niti smo isti mi. S druge strane, vraćajući se iz posjete kući, vratio sam se kući, i pristao na Chicago.

To je moj nacionalni identitet: Sarajevo i Pariz.
(Jasna Šamić)

Usvajanje Chicaga učinilo je Hemonovog pripovjedača prostorno i duhovno smještenim, dok se Višnja ne uspijeva – i ne pokušava – učiniti domaćom ni u jednom gradu, ironično govoreći kako joj se “ta ljubav prema domovini nije primila”. “Moj ideal je uvijek bio da budem stranac, da sve udišem iz daljine. I više nego stranac, ja bih voljela da budem sjena. Oko koje sve vidi, ni od kog viđeno. U Parizu sam, nažalost, postala svjesna iluzije o utočištu.”³⁵ Spominjući, ipak, pariške topose mnogo više nego sarajevske (naročito Eiffelov toranj kao simbol grada), Višnja izražava ljubav prema tom gradu: “Možda je Pariz zaista ono što volim više od svega. (...) Sam taj detalj dovoljan je da me vrati u predjele magije i da od Pariza ponovo stvori grad-mit, koji učini da iznova zatreperim od ljepote koja mi stalno izmiče.”³⁶

32 Iva Kosmos, “Isti projekat, drugi materijal”: *Hemonovo Sarajevo i Chicago*.

33 Aleksandar Hemon, nav. djelo, str. 110.

34 Aleksandar Hemon, nav. djelo, str. 102-108.

35 Jasna Šamić, nav. djelo, str. 43.

36 Isto, str. 105.

ZAKLJUČAK ili *Život je drugdje (?)*

S obzirom na granični karakter egzilantske književnosti, razumljivo je da se njen korpus teško može uklopiti u sisteme bilo kojeg nacionalnog (ili nacionalnih) kanona. To pitanje neizbježno se veže za pojam identiteta, naročito nacionalnog, koji u postmodernoj kulturi više nema središta niti je homogen i zatvoren, već je uvjetovan mnoštvom faktora. Pisci egzilanti pogotovo ne prihvataju koncepte nacije, domovine i svega što ih na bilo koji način ograničava. Međutim, iako negiraju sve što ih smješta u zadate okvire nacije ili države, ni Višnja ni Hemonov pripovjedač ne mogu se oduprijeti želji da izgovore srdačno “da” gradu, pa i gradovima kojima pripadaju i koji su ih donekle formirali. Hemon možemo posmatrati kao kosmopolitskog, globalnog autora, tipičnog za postmoderno društvo – on može pronaći dom svugdje gdje ga stvori (Sarajevo je upisao u Chicago), dok je Jasna Šamić ipak bliža onom što poznajemo kao model modernističkog egzilanta, koji ljubomorno čuva svoje izgnanstvo, smatrajući ga privilegijom umjetnika-intelektualca i, nažalost, ne nalazeći dom. S obzirom na to da životno iskustvo uvjetuje kojim će se jezikom neko koristiti, i Šamić i Hemon su bilingvalni autori, a to je sudbinski važno za pisca koji iz ove pozicije mora ponovo osvajati maternji jezik. Nadam se da su pitanja postavljena u uvodnom dijelu rada istražena u mjeri koja je dovoljna da čitaocima usmjere na moguće odgovore, kojih ima otprilike koliko i naših identiteta: mnogo, te podstakne na nova čitanja ovih romana.

IZVORI:

- Hemon, Aleksandar (2013), *Knjiga mojih života*, “Buybook”, Sarajevo
- Šamić, Jasna (1997), *Mraz i pepeo*, “Bosanska knjiga”, Sarajevo

LITERATURA:

1. Asman, Alaida (2011), *Duga senka prošlosti, Kultura sećanja i politika povesti*, prevela s njemačkog: Drinka Gojković, Biblioteka “XX vek”, Beograd
2. Beganović, Davor (2009), “Od periferije ka centru i natrag.

- Nomadizam u prozi Aleksandra Hemona i Saše Stanišića” u: *Poetika melankolije: Na tragovima suvremene bosanskohercegovačke književnosti*, “RABIC”, Sarajevo
3. Beganović, Davor, *Prilog za kritiku 2*; <http://www.balkan-sehara.com/DavorBeganovic%20-%20kritika%202.html> (preuzeto: 6. 5. 2014)
 4. Beganović, Davor (2009), “Topografska i temporalna nostalgija u prozi Aleksandra Hemona” u: *Poetika melankolije: Na tragovima suvremene bosanskohercegovačke književnosti*, “RABIC”, Sarajevo
 5. Denić-Grabić, Alma, *Etika i trauma nepripadanja*; <http://www.sveske.ba/bs/content/etika-i-trauma-nepripadanja> (preuzeto: 14. 4. 2014)
 6. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, “Dobra knjiga”, Sarajevo
 7. Đorđević, Jelena, *Postkolonijalna teorija diskursa*; http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.fpn.bg.ac.rs%2Fwp-content%2Fuploads%2F2010%2F05%2F2-Prof.-dr-Jelena-%25C4%2590or%25C4%2591evi%25C4%2587-Postkolonijalna-teorija-diskursa.pdf&ei=fnQoVJjC-MuH_ygPKgYG4Cw&usg=AFQjCNFWR59QGAueZHfZ-tuigPeThN8KEw&sig2=diUHqtOHQpuHlx0UP5R85g&bv=vm=bv.76247554,d.bGQ (preuzeto: 10. 9. 2014)
 8. Eagleton, Terry (2005), *Teorija i nakon nje*, “Algoritam”, Zagreb
 9. *Exile in Literature Essay – Critical Essays*; <http://www.enotes.com/topics/exile-literature> (preuzeto: 5. 7. 2014)
 10. Grubišić, Vinko (1991), *Hrvatska književnost u egzilu*, “Knjižnica hrvatske revije” (urednik: Vinko Nikolić), Barcelona
 11. Jambrešić Kirin, Renata (2008), *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, “Centar za ženske studije”, Zagreb
 12. Jergović, Miljenko, *Aleksandar Hemon – Život drugoga*; objavljeno na: <http://www.jergovic.com/subotnja-matineja/aleksandar-hemon-zivot-drugoga/> (preuzeto: 10. 8. 2014)
 13. Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, “Biblioteka BOSNIŠTIKA”, knjiga 2, Naklada “ZORO”, Zagreb–Sarajevo
 14. Kazaz, Enver, *Nova pripovjedačka Bosna (Nacrt pripovjednih modela)*; <http://www.sveske.ba/bs/content/nova-pripovjedacka-bosna> (preuzeto: 7. 5. 2014)
 15. Kosmos, Iva, “*Isti projekat, drugi materijal*”: *Hemonovo Sarajevo*

- vo i *Chicago*; http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fradio.hrt.hr%2Fep%2Fisti-projekat-drugi-materijali-hemonovo-sarajevo-ichicago%2F45881%2F&ei=Q4UoVlyiKorhywPl1IKAAg&usg=AFQjCNFgEl_iguRxN02RfTYJoGXvnsC-N6A&sig2=NEXrka-C86RifA-PcX349w (preuzeto: 25. 6. 2014)
16. Kovač, Mirko, *Pisanje ili nostalgija*; <http://sveske.ba/bs/content/neprilagodan> (preuzeto: 2. 7. 2014)
 17. Oraić Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Biblioteka "Razotkrivanja", Zagreb
 18. Prošev-Oliver, Borjana, *Makedonska egzilantska književnost – dio interkulturalne povijesti književnosti*; http://www.google.ba/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0CEgQFjAG&url=http%3A%2F%2Fphilologicalstudies.org%2Fdokumenti%2F2009%2Fvol2%2F1%2F26.pdf&ei=emwoVJjkF4KGywPOwIHoBg&usg=AFQjCNE9FjF-GNRGd25ebRdL98hm7_EEw&sig2=XaNaJcuMYnVnWTWPd_DCNg (preuzeto: 21. 6. 2014)
 19. Said, Edward, *Razmišljanja o egzilu*; <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu> (preuzeto: 10. 5. 2014)
 20. Ugrešić, Dubravka (2002), *Kultura laži (Antipolitički eseji)*, "Konzor & Samizdat", Zagreb–Beograd
 21. Zlatar, Andrea (2004), *Tekst, tijelo, trauma – ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada "Ljevak", Zagreb
 22. INTERVJU: *Aleksandar Hemon: Moja generacija ima najmanje dva života*; <http://radiosarajevo.ba/novost/125263/aleksandar-hemon-moja-generacija-ima-najmanje-dva-zivota> (preuzeto: 14. 5. 2014)
 23. INTERVJU: *Hemon: "Knjiga mojih života" – putanja između BiH i SAD*; <http://www.slobodnaevropa.org/content/knjiga-mojih-zivota-putanja-izmedju-bih-i-sad/25107750.html> (preuzeto: 3. 9. 2014)
 24. INTERVJU: *Aleksandar Hemon: Književnost se zasniva na suverenosti pojedinca*; <http://bhknjiga.com/intervjualeksandar-hemon-knjizevnost-se-zasniva-na-suverenosti-pojedinca.html> (preuzeto: 11. 6. 2014)
 25. INTERVJU: *Aleksandar Hemon: Sarajevo sam upisao u Chicago*; <http://novinar.me/index.php/moj-heroj/item/982-aleksandar-hemon-sarajevo-sam-upisao-u-chicago> (preuzeto: 6. 4. 2014)

**NAUKA O KNJIŽEVNOSTI –
PRIKAZI I OSVRTI**

821.111(73).09 Faulkner W.
821.163.4(497.6).09 Selimović

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

KOMPARATIVNA ANALIZA FAULKNEROVIH I SELIMOVIĆEVIH ROMANA

Monografija *Modernizam, otuđenje i dezintegracija u odabranim djelima Faulknera i Mehmeda Meše Slimovića* dr. Selme Raljević jeste kritička, analitičko-komparativna analiza djelâ najznačajnijih romanopisaca modernizma u američkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Ona se prihvatila izuzetno zahtjevnog komparativnog pristupa, posebno kad se ima u vidu da komparativistika u književnokritičkoj praksi u Bosni i Hercegovini tek uzima maha. Istina, autorica je već ranije iskusila izazove poređenja pisaca eksperimentalnog modernizma iz engleske i američke književnosti u okviru teme *Anglo-američke reakcije na moderni svijet u djelima "Dubliners" Jamesa Joycea i "Winesburg, Ohio" Sherwooda Andersona*. Međutim, Mešu Selimovića je komparativno-kritičkoj procjeni, s velikim svjetskim piscem Fjodorom Dostojevskim, *U svjetlu teorije polifonog romana Mihaila Bahtina*, podvrgao slavist Nazif Kusturica, pokazujući književnoteorijsku bliskost u konstrukciji njegovog romana onoj polifonijsko-diskurzivnoj praksi u romanima Dostojevskog.

Izbor Faulknera i Selimovića za istraživanje sličnosti i razlike geneze djela i književne misli obrazlaže se uvjerenjem da su svaki, na svoj način i zasebnim *hodom u nepoznato* ispisali novi mit o životu savremenog čovjeka i pritom i jedan i drugi "napravili radikalani iskorak na putu prevazilaženja tradicije" u američkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti. Pritom je esencijalni cilj monografije o modernizmu, otuđenju i dezintegraciji da se detaljističko-komparativnim čitanjem istraže Faulknerovi romani *Krik i bijes (The Sound and the Fury, 1929)*, *Svjetlost u augustu (Light in August, 1932)*, *Absalome, Absalome! (Absalom, Absalom!, 1936)*, *Idi, Mojsije (Go Down, Moses, 1942)* i Selimovićeve prozna djela *Derviš i smrt (1966)*, *Tvrđava (1970)*, *Ostrvo (1974)* i *Sjećanja (1976)* unutar konteksta moderne književne teorije i širih književnohistorijskih, teorijskih i kulturoloških rasprava. Pritom, u poređenjima i kontrastiranjima književnih zamisli i svjetova, korištene su savremene metode komparativno-historijskog istraživanja i

proučavanja književnosti te odgovarajuće procedure savremenih književnih teorija i posebno proze i romana.

Rad se sastoji iz tri glavna dijela: 1. *Poetika modernizma*, 2. *Moderni svijet Williama Faulknera i Meše Selimovića* te 3. *Otuđenje i dezintegracija u odabranim djelima W. Faulknera i M. Selimovića*. Prvi, uvodni dio rada, bavi se “književnohistorijskim razmatranjima epohe modernizma u sveukupnoj svjetskoj pojavnosti” i u svjetovima iz kojih su pisci potekli te je podijeljen na tri segmenta: *Opće književnohistorijske odrednice modernizma*, *Modernizam u književnoj Americi* i *Modernizam u književnoj Bosni i Hercegovini*.

Drugi dio rada, znatno obimniji i složeniji, podijeljen je na poglavlja *Kilroy je bio ovdje – Život i umjetnost Williama Faulknera i Meše Selimovića*, *Težišta Faulknerove i Selimovićeve proze* i *Modaliteti egzistencije, etičke paradigme i kozmopolitski (anti)esteticizam istine*. Unutar tih poglavlja rasvjetljavaju se život, stvaralaštvo i utjecaji na književni izraz, ali i jedinstveni trag koji su zasebno svojim književnim djelom obojica ostavila u američkoj i bosanskohercegovačkoj, ali i svjetskoj književnosti. Drugo poglavlje bavi se načinima i oblicima pripovijedanja, stilom i jezikom te modernim koncepcijama vremena i likova na odabranom korpusu. Analizom pripovjedačkih oblika, tehnika i težišta, kao i tematskih preokupacija u djelima dvojice pisaca uočavani su i podvrgnuti svestranoj analizi njihovi uzajamni odnosi u skladu s implementacijom poetike modernizma.

Otuđenje i dezintegracija u posmatranim Faulknerovim i Selimovićevim djelima proučavani su s aspekta komparativnih tema i strategija modernizma u trećem, završnom dijelu rada u poglavljima *Poetika prostora*, *Polifonija identiteta*, *Subverzivnost Faulknerovog i Selimovićevog “pisma groteske”* i *Ljubav u mogućem svijetu*. Unutar prvog poglavlja komparativno je istraživana i protumačena koncepcija prostora u poređenim djelima, a u skladu s teorijama, principima i tvrdnjama o književnom prostoru. Težište drugog poglavlja jeste na (raz)gradnji identiteta u djelu dvojice pisaca, tumačeći “nestabilnost modernog subjekta unutar samoga sebe i svijeta u kojem taj subjekat biva ili ne biva, kao i (ne)mogućnost potrage za identitetom u skladu/neskladu sa modernim (ne)mogućnostima čovjekovog bivanja u svijetu”. Unutar trećeg segmenta, a u skladu s općim književnoteorijskim razmatranjima umjetnosti groteske, Raljević posebnu pažnju posvećuje definiranju “pisma groteske” kao književne kategorije, tumačeći groteskno pisanje Faulknera i Selimovića, kao i njihove težnje u ispisivanju moderne

subverzivnosti “grotesknog pisma” u odabranim djelima. U završnom dijelu rada ona se bavi “mogućnostima i nemogućnostima književnog svijeta kao jednog od *mogućih svjetova* u modalitetima svijeta ljubavi i/ili svijeta bez ljubavi, što je jedna od velikih književnih tema dvojice pisaca”.

Odabrana djela Williama Faulknera i Meše Selimovića u radu su sagledana, kako je i najavljeno, “tekstualno i kontekstualno u cjelini i u svim nivoima od mikrostrukture do makrostrukture teksta s težištem na komparativnom istraživanju sličnosti i razlika dvojice književnika”. Na taj je način predočena jasna slika uzajamnih odnosa američkog i bosanskohercegovačkog književnika u ostvarenju zasebnih modernih književnih zamisli. Raljević u svojim poredbenim analizama nalazi brojne sličnosti u domenu književnih preokupacija. Oba književnika žudjela su za *nemogućim* i/ili pokušavala dosegnuti *nedokučivi san o savršenstvu* u pričama o čovjekovoj duši. Svijet posmatraju kao cjelinu i nastoje ga izraziti u sveukupnosti njegovih obilježja i manifestacija, pa kaže: “Pisanje je za njih bilo emanacija onoga što je u čovjeku skriveno i nepoznato, nesaznano i nedostupno, čak i samome čovjeku.” Likovi su im u sukobu sa samim sobom, drugim čovjekom i društvom. Ona ističe da Faulkner i Selimović nisu pisci ideja, da autor i njegova ličnost nisu važni i da je jedino bitno umjetničko djelo, pa kaže da je za njih umjetnost bila vjera i životno uvjerenje. Smatra da su njihove težnje u stvaranju svjetskih proznih vrhunaca bile u duhu eliotovskog nastojanja da se govori odvažno u vjeri da se krhkošću riječi može zasnovati novi smisao. Ali koliko god su težili savršenstvu, ipak su izražavali skepsu, pa je Faulkner sam sebe nazivao “propalim pjesnikom”, dok ga francuski nobelovac Claude Simon naziva “Picassom književnosti”, a dobio je i Nobelovu nagradu za književnost 1949.

Zajedničko Faulkneru i Selimoviću jeste privrženost rodnom tlu, pa je jedan, na američkom jugu, u imaginarnoj općini Yoknapatawpe sa gradićem Jeffersonom, u svojim djelima stvorio južnjački, ali i univerzalni *mit roda i doma*, taj isti univerzalni mit, a drugi je stvarao u zamišljenom svijetu iz prošlosti Bosne i Hercegovine i ličnog životnog iskustva svog vremena. Selimović, na način zapadnjačkih pisaca, problematizira specifični orijentalni islamski senzibilitet i dileme, pa je prostor njegovog književnog svijeta “dramatiziran egzistencijalističkim i kulturološko-političkim traumama bivanja u modernom svijetu”. Roman *Derviš i smrt* smatra se jednim od najvrednijih ostvarenja bosanskohercegovačke književnosti, prvim velikim romanom egzistencijalističkog modernizma i najbitnijim modernim

bošnjačkim romanom, kako ga je okvalificirala književna kritika. Međutim, kritička recepcija *Derviša i smrti* i *Tvrđave* kao Selimoviće-
ćevih najbitnijih ostvarenja uveliko je zanemarila značaj i vrijednost najmodernijeg romana *Ostrvo*, kao i njegove romansirane memoarske proze *Sjećanja*, također vrlo bitnih i vrijednih umjetničkih djela, smatra autorica s pravom. Stvaralački putevi Faulknera i Selimovića, kao i umjetnički ciljevi ta dva daleka, a u određenom domenu ipak bliska pisca, susreću se u pravcu implementacije poetike modernog teksta i njegovog konteksta te umjetnosti kao samog života.

Književnost Faulknera i Selimovića iz svijeta realnosti crpi svoje sadržaje u umjetničkim mijenama. Pritom je njihov svijet, kako na planu *viđenja* i *gledanja*, tako i na onom u pravcu njegovog iskaza, sazdan na suprotnostima, smatra Raljević. Fokusravajući se na stilske odlike Faulknerovog i Selimoviće-
ćevog umjetničkog teksta, ističe da im je sličnost “sinteza finesa modernih pripovjednih tehnika i jezičkog izraza tradicionalne poetike u vlastitim oblikovanjima istih”, zato im stil i jezik ponekad odišu patinom stare književnosti. Nastojali su pronaći novi način izricanja staroga, dok je, s druge strane, njihov stil i jezik određen modernom neodređenošću. Forma i struktura njihovih romana, u sličnostima i razlikama od djela do djela, jeste “razbacana, alternativna, *hologramska* i difuzna, te simfonična, masivna, gusta i *rashomonska*, često meditativno-esejistička, kao i opuštena, labava i slobodna”. Dalje, nalazi da se u stilu miješaju i preklapaju elementi “mitskog i usmenog pripovijedanja, epike, lirike i drame, te polifonije, kontrapunkta, karnevalizacije i heteroglosije, a onda i romantizma i gotike, te realizma, pa i grotesknog i magijskog realizma, i naturalizma”, i sve to u pravcu poetike modernizma. Također se ukazuje da je ton njihovih djela “alegoričan, tragičan i/ili komičan, s primjesama crnog i grotesknog humora, satire i ironije, svečan i/ili ponizan, pa i kolokvijalan”. Ističe se da im je zajednička lirizacija proze, lirska natopljenost mirisima, slikama i zvukovima te subjektivizacija ličnim iskazom.

Preciznim naratološkim analizama Raljević pokazuje kako se Faulkner i Selimović igraju izmjenom, miješanjem, pa i neprozirnošću pripovjednih perspektiva i tehnika. Prepliću se i izmjenjuju *Ich* i *Er* forma, odnosno subjektivni i objektivni, nepouzđani i pouzđani, sveznajući pripovjedač. Prema Genetteu, to bi u određenim kombinacijama bili *unutar-dijegetski* i *izvan-dijegetski*, *homodijegetski* i *heterodijegetski* te *autodijegetski* i *metadijegetski* pripovjedač(i). U interpretaciji Faulknerovog i Selimoviće-
ćevog

teksta primjenjivana je i Boothova klasifikacija, koji pripovjedača dijeli na *samosvjesnog dramtiziranog pripovjedača*, koji je svjestan da priča priču, i *dramtiziranog pripovjedača*, koji je pripovjedač-lik. Gustim koprenama njihovog stila i jezika umnogome doprinosi i upotreba tehnike “struje svijesti” u obliku unutrašnjeg monologa, kojim se daje pogled iz svijesti i podsvijesti pojedinaca unutar njihovog umjetničkog svijeta, u kojem se čulnom i intuiciji daje prednost nad razumom i inteligencijom. Sve to, uočava ona, omogućava dezintegraciju dotadašnjeg romana, kako u SAD-u, tako i u BiH.

Faulkner i Selimović nastojali da u svom književnom svijetu predstaviti pravu prirodu svijeta stvarnosti koji se sagledava *iznutra*, ukazujući na vrijednosti života kako bi ga čovjek punije živio, promišlja autorica. Njihova umjetnost insistira na različitosti između istine i činjenice u historiji, gdje činjenice uglavnom podrazumijevaju tek jedno viđenje istine, a koja je poliperspektivna, baš kao što je sam život splet i zbir polidimenzionalnih perspektiva. Njihov povratak u historiju u većini djela, kaže ona, “predočava ono što čovjek sopstvenim povratkom iskonskim istinama srca mora spoznati u sebi i oko sebe u vremenu vječne sadašnjosti kako bi istupio iz vrtložnog kretanja bitka i života”. Oba pisca relativizirala su dobro i zlo u ljudima, smatrajući da savršenstvo ne postoji, ali čovjek mora spoznati greške prošlosti kako bi prošlu, pa i sadašnju pojavnost čovječanstva zamijenio boljom u budućnosti, kao i u sadašnjosti, i to ličnim izborom na osnovu *slobodne volje*. U svemu tome, kaže Raljević, njihovo djelo “ostvaruje se u relativnom zbiru naturalističke i avangardne misli, zatim filozofije egzistencijalizma i apsurdna, te nihilizma, psihologije, socijalnog darvinizma i političkog romana”, tako da se u jedinstvenom i zasebnom izričaju životnih istina, između ostalih, slučajno ili namjerno prelama misao Kierkegaarda, Nietzschea, Elijadea te Hegela, Kanta i Heideggera, zatim Zole, Kafke, Dostojevskog, Joycea i Eliota, a onda i Sartrea i Camusa, kao i Darwina, pa i Freuda i Junga. U prozama oba književnika jukstaponiraju se dvije historije čovjeka, ona kolektivna i privatna. Njihov čovjek budi se u životnom besmislu i apsurdnu te djeluje u pravcu nade i/ili pobune ili je paraliziran zatečenošću i nemogućnostima, kako životnim, tako i vlastitim. Nemogućnost spoznaje i ostvarenja života na osnovu istina srca glavni je uzrok paralize duha i duše tragičnih, oštećenih i grotesknih živih mrtvacu njihove mitske zemlje, zaključuje autorica. Faulknerovim i Selimovićevim čovjekom upravlja haos u kojem je pojedinac ili potpuno izgubljen ili mu se pokušava oduprijeti, a koji nameću diktatorske ideologije i/ili totalitarni režimi. Zajedničko im je

i nastojanje da ukažu na antiesteticizam dogmatiziranih “istina”, na mrak, prokletstvo i zlo svijeta u kojem vladaju dogme i u kojem su se ljudi u strahu odvikli od toga da slobodno misle. Ona primjećuje da se naslijeđe *nečiste krvi*, seksualnog opterećenja, silovanja, incesta te mržnje, nasilja, nemorala, zla, prevare i lukavstva, u cjelini svijeta bez ljubavi i humanosti, prenosi u vidu mita o proklesoj baštini predaka u Faulknerovim, pa i Selimovićevim knjigama. Takav mit dezintegrira mit o porodici, *mit doma i roda*, a moralno i biološko propadanje raspad porodice, kao i pojedinca. Osim toga, Faulknerov svijet nalazi se *između* starog i novog svijeta, *između* dvije katastrofe, historije i modernog mehaničkog doba. Selimovićev svijet, također, opterećen je prokletstvom svijeta *između*, uvijek na nekom raskršću *između* dva svijeta, između Istoka i Zapada, ali i *između* svoga i tuđega. Njihov čovjek, misli Raljević, sam je svoj ubica i vlastiti (anti-)Bog, istovremeno tvorac historije i njena žrtva, nosi krvavo iskustvo zla; zato se zalažu za nastanak slobodnog *novog* čovjeka oslobođenog tereta naslijeđa predaka, ali i dogmatskih ideologija. Upravo zbog trijumfa sila moći nad silama razuma, i jedan i drugi pisac odriču smisao historije i ispisuju mit o savremenom čovjeku i njegovom životu. Iz takvih promišljanja izvodi se zaključak da je njihovo djelo i *muzej znakova*, ogledalo sadašnjosti, pa i testament umjetnika čovjeku i čovječanstvu.

Faulknerova i Selimovićeva umjetnost ujedno je i (re)kreiranje prostora historije, tumači Raljević, preplet prostora sjećanja i realnosti, gdje se sjećanje, i to u međusobnoj prožetosti individualnog i kolektivnog pamćenja, a onda i stvarnosti, isprepliće i s maštom i predočava prošlost i sadašnjost, a u svjesnosti cjelokupnog iskustva gleda u budućnost. Njihova prozna ostvarenja, kaže ona, moderni su eksperimenti kojima se istražuje prostor svijesti i podsvijesti, a onda i “vanjski” prostor života iz perspektive “unutarnjeg”, kakvim ga pojedinac doživljava. Pritom su činjenice i faktografija neuhvatljivi isto kao i osjećaji i psihogram. Iako su umjetnički univerzum stvarali na osnovu stvarnog modela svoje zemlje i uže životne sredine, “prostor njihovog književnog svijeta poprima razmjere univerzalne ili kozmičke *arhetipske zavičajnosti*”, promišljanje je autorice. Historijski prostor u djelima oba književnika jeste *zaustavljeni pokret* društvenih kretanja, gdje se *pregledom unazad* spoznaje moderno društvo kao *pusta zemlja*. To je prostor (ne)ostvarivanja pojedinca, mitski prostor modernog čovjeka i njegovih različitih emocionalnih prostora, izvodi se zaključak.

Nestabilnost identiteta modernog književnog subjekta predstavlja jednu od osnovnih preokupacija Faulknerove i Selimovićeve proze, kaže Raljević. Njihov moderni (anti)junak traga za svojim ličnim i društvenim identitetom, najčešće je na nekom razmeđu, *između* dviju suprotnosti, zbog čega je vječno razapet. Oba pisca nastojala su predočiti polifonu istinu o polivalentnom identitetu modernog čovjeka, otkrivajući identitet kulture, prostora i čovjeka njihovih zemalja. Međutim, kod oba pisca potraga za identitetom izjednačava se s potragom za srećom, pa pojedinac svoj identitet uvijek iznova traži i/ili gradi u pravcu dobra ili zla, a u traganju za ljubavlju ili mržnjom. Oni upućuju na to, sugerira autorica, da od čovjeka zavisi da li će život i identitet čovjeka i društva biti izgrađeni u polifoniji glasova srca i afirmaciji različitosti i biti očuvani. Nasuprot tome stoji princip isključivo jedne životne istine, koju pojedinac, kao i društvo, prihvata kao svoju u pravcu grotesknog (de)formiranja identiteta i života, ali i propasti čovjeka i čovječanstva.

Umjetnost i Faulknera i Selimovića, u jednom nivou, jest ekscentrična umjetnost groteske, primjećuje Raljević, koja, u određenom domenu, oblikuje grotesknu izobličenosť modernog čovjeka i svijeta. Tako njihova djela u manjoj ili većoj mjeri imaju elemente diskursa “grotesknog pisma”, koje obuhvata stiliziranu dispartnost, subverzivnost i izobličenosť, kojom se očituje i iskazuje anarhičnost mislenih zakona koje ispisuje groteska. Dalje, ona nalazi da se subverzije “grotesknog pisma” ostvaruju u mnogostrukim kombinacijama od *mikrostrukturalnog* do *makrostrukturalnog* nivoa, što omogućava da se sjedini *dispartno* i raznorodno, zatim oslobađa od svake uvjetnosti te prelazi i ruši granice. Na taj način Faulknerovo i Selimovićevo “groteskno pismo” ostvaruje jednu vrstu polifonije i polifonog koncepta istine. Ideja o postojanju samo jedne istine jeste groteskna, ali groteska tu ideju ne učvršćuje, već je, zapravo, ruši.

Prema Leibnizovoj *teoriji mogućih svjetova*, Raljević smatra da Faulkner i Selimović u svom književnom djelu predočavaju različite *moguće svjetove* stvarnoga, ali da je svijet ljubavi najbolji *mogući svijet*. U duši čovjeka vidjeli su nadu u ljudsko izdržavanje i nadvladavanje vlastitih (samo)rušilačkih poriva, nadu da će čovjek to ne samo izdržati već i pobijediti. Smatrali su da je čovjekov spas u nadvladavanju straha i istinskoj čovječnosti i ljubavi. Stoga je književnost Faulknera i Selimovića više *krik* života nego njegova slika, zaključak je na kraju rada.

Selma Raljević se u monografiji *Modernizam, otuđenje i dezintegracija u odabranim djelima Williama Faulknera i Mehmeda Meše Selimovića* prihvatila komparativne interpretacije modernističke poetike i filozofije na odabranom korpusu iz djela jednog američkog i najznačajnijeg svjetskog pisca zrelog modernizma i bosanskohercegovačkog pisca evropskog egzistencijalističkog modernizma. Njen rad u cjelini je utemeljen u savremenoj nauci o književnosti, zasniva se na književnoteorijskim, književnohistorijskim i kritičkim pristupima i na primjeni metodoloških inovacija i analitičko-interpretativnih procedura novih književnih i kulturalnih teorija. Širinom i cjelovitošću zahvata obogaćena su saznanja o specifičnoj upotrebi poetike modernizma u književnom svijetu oba pisca i, što je posebno važno, ona je iz novog ugla rasvijetlila Selimovićevu umjetnost pripovijedanja i time dala vrijedan prilog već odavno konstituiranoj selimovićologiji. Poređeni su najznačajniji pisci za status i priznanje svojih nacionalnih književnosti, jedan američke u engleskom govornom području, a drugi za priznanje bosanskohercegovačke i posebno njene bošnjačke književnosti na prostoru južnoslavenskog jezičkog idioma. Više od toga, oni su te književnosti izveli na svjetsku scenu i učinili ih poznatima. Posebna vrijednost rada je u koncepciji i metodologiji izrade komparativne teme, po čemu je rad uzoran, kao i u izboru obimne literature iz najnovijih književnih teorija i načina njihovog korištenja te u funkcionalnoj primjeni i upotrebi fusnota, kojih ima 640. Osobenost stila Selme Raljević su esejistička promišljanja kojima se nadopunjuje analizirana materija i nenametljivo implementiraju nove književne i kulturalne teorijske postavke. Tako su temeljitost analize i uvjerljivost tumačenja upoređivanih književnih fenomena stilom i lahkoćom izraza dovedeni u savršen sklad. Ovom monografijom Raljević je dala značajan poticaj komparativistici u BiH te vidan doprinos i našoj anglistici i bosnistici.

Dr. Selma RALJEVIĆ

U TRAGANJU ZA NEOTKRIVENIM: KNJIŽEVNA HERCEGOVINA: OGLEDI O PISCIMA I KNJIŽEVNIM POJAVAMA DIJANE HADŽIZUKIĆ (“Dobra knjiga” d. o. o., Sarajevo, 2014)

Knjiga *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama* Dijane Hadžizukić otkriva umnogome neotkrivenu i/ili oneobičenu, pa i zanemarenu Hercegovinu u književnom izrazu pisaca koje na određeni način ujedinjuje hercegovački historijski, kulturni i duhovni ambijent u posljednjih 100 godina. Drugim riječima, Hadžizukić u svojim studijama i prikazima *književne Hercegovine* traga za vrijednim, a manje zapaženim literarnim zapisima određenih kanonskih pisaca, kao i za umjetničkim vrijednostima slova mlađe generacije bosanskohercegovačkih književnika, i to u sintezi bivanja Hercegovine u njihovoj književnosti i njihovih pojava u Hercegovini i kao *čuđenja u svijetu*. S tim u vezi, njena knjiga sama po sebi u pozitivnom smislu predstavlja novinu unutar izučavanja književnosti Bosne i Hercegovine te njenog otkrivanja, kako unutar vlastitih prostora, tako i izvan njih. Prije svega, iskorak Hadžizukićeve počiva u tome što u zvaničnom književno-historijskom i književno-teorijskom izučavanju bosanskohercegovačke književnosti ne postoji grupisanje stvaralaca prema regionalnoj pripadnosti. Zbog toga je *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama* pionirski zahvat i originalno ostvarenje u bosanskohercegovačkoj književnoj kritici.

Knjiga je, zapravo, izrasla iz autoricinog dugogodišnjeg rada i kritičkog proučavanja književnosti. Kako sama objašnjava, u istraživanju djela bosanskohercegovačkih književnika nametnula se misao o zajedničkoj tematsko-motivskoj poveznici, prvenstveno mostarskih pisaca, a onda i svih onih koji su na svojstven način životno i duhovno ukotvljeni u topofiliju Hercegovine. Nezanemariva je, npr, činjenica da su Musa Ćazim Ćatić (1878–1915) i Skender Kulenović (1910–1978), iako nisu Hercegovci, svoja najveća ostvarenja napisali upravo u vrijeme kad su živjeli u Mostaru. S druge strane, Hamza Humo (1895–1970), Jasmina Musabegović (1941),

Alija Nametak (1906–1987), Alija Isaković (1932–1997), Sead (1949) i Kemal Mahmutefendić (1942) ili Mak Dizdar (1917–1971), i kad su otišli iz Hercegovine, Hercegovina nije otišla iz njih – u sebi su odnijeli svu ljepotu življenja uz Radimlju, Neretvu i mediteransko sunce, kao i “pjesničku Hercegovinu” viđenu i doživljenu iznutra. Hadžizukić upravo potvrđuje i otkriva značaj bosanskohercegovačkog književnog Juga na novi način. Ona to postiže u jedinstvu znalackog i vještog unutarnjeg dopisivanja sa književnom teorijom i historijom Bosne i Hercegovine, ali i svjetskih historijsko-teorijskih književnih struja te detaljne kritičke analize tekstova određenih autora u samostalnom izboru i iz vlastite vizure, a, naposljetku, i povremenog autoreferencijalnog čitalačkog učešća u pronalaženju neotkrivenih čuda *književne Hercegovine*. Naime, svaka studija donosi specifičan pristup određenom autoru ili autorici, historijskom i kulturnom prostoru u kojima su njihova djela nastajala te niz različitih interpretativnih pristupa u skladu sa dostignućima savremene teorije književnosti, kao i kritički dijalog sa čitaocem u nekoliko navrata. Autoricina autoreferencijalnost unutar diskursa književne kritike doprinosi relativnoj poetizaciji vlastitog stila, poželjnoj u pravcu slikovitosti i oslobađanja od matematičkih formula ne samo u književnosti već i u književnoj kritici jer *čuda se uvijek dešavaju*¹. Na taj način Hadžizukić, iako u vlastitom čitanju detaljno analizira književnost koja se tiče hercegovačkog podneblja, ostaje svjesna i drugih mogućnosti interpretacije. Time što bira da ostane *malena ispod zvijezda* hercegovačkog književnog sazviježđa ona zapravo pokazuje svoju veličinu u tumačenju kako književnog umijeća bosanskohercegovačkih književnika, tako i književnosti uopće. Osim toga, njene težnje i nastojanja ne streme ka razgrađivanju ili ubistvu, tj. usmrćivanju mističnosti *trećeg prostora* Hercegovine. Naprotiv, ona se trudi da očuva taj prostor specifičnog iskustva življenja koji tvori sjedinjenje spoljašnjih, zapravo, fizičkih i geografskih mjesta s unutarnjim, odnosno mentalnim i kulturalnim konstrukcijama prostora u književnom iskazu Hercegovine. Tako, npr. govoreći o poeziji Muse Ćazima Ćatića, autorica kaže i sljedeće:

*Visoke litice kamene, hercegovačke i hladna voda
Neretve nikoga ne ostavljaju ravnodušnim. Nigdje se
čovjek ne osjeća tako sitnim, beznačajnim i smrtnim kao u*

¹ Naslov posljednjeg teksta u knjizi Dijane Hadžizukić koji govori o poeziji Adnana Žetice nosi naslov “Čuda se uvijek dešavaju”.

kanjonu Neretve. Ima li nešto u tom suncu, kamenu i vodi tako inspirativno da je najveći broj naših pjesnika upravo porijeklom iz Hercegovine, a oni koji nisu (Ćatić, Kulenović) ovdje propjevaju snažnije nego ikada? (Hadžizukić 2014: 25)

U smislu poetskog uvoda knjiga se otvara mozaikom hercegovačkih poetskih slika određenih umjetnika od pera, a kojima se, između ostalih, bave studije i prikazi *književne Hercegovine* u izboru Hadžizukićeve. Sintezu *ogleda o piscima i književnim pojavama* hercegovačkog kolorita čine tekstovi o odabranim djelima i autorima u dijahronijskom presjeku strukturalnog, jezičkog i ekstenzionalnog nivoa njihovog stvaralaštva, pri čemu je Hercegovina njihov zajednički *protosvijet*, odnosno izvor, centar i, u određenim modusima, veliko *Sve*. Knjigu sačinjava 17 studija i prikaza nastalih u periodu od 2002. do 2014. u cilju pojedinačnih izlaganja na određenim naučnim skupovima, simpozijima, konferencijama i promocijama knjiga, kako u zemlji, tako i u inozemstvu, doradenih i izmijenjenih u skladu s uobličavanjem rukopisa u jednu cjelinu. U “Predgovoru” autorica naglašava da tekstovi

...nisu nizani hronološki, po nastanku, nego od analize prvih pjesama Alekse Šantića, čije rukopise čuva Muzej Hercegovine, preko Ćorovićeve slutnje modernog i otuđenog čovjeka u kratkim romanima, Ćatićevog uređivačkog i autorskog modernizma u Biseru, Huminog ekspresionizma, Nametkovih proboja iz narativnog tradicionalizma, Isakovića kao apsurdiste, Jasmine Musabegović, koja ženskim pismom progovara iz historijske drugosti, istraživanja inovativnih postupaka u poeziji Modre rijeke Maka Dizdara, do apsurdizma Seada Mahmutefendića, fantastike Kemala Mahmutefendića i poetike sjećanja Marsele Šunjić. (Hadžizukić 2014: 11)

Od prvog do posljednjeg tekstovi su uokvireni sljedećim naslovima: “Kratki roman Svetozara Ćorovića”, “Musa Ćazim Ćatić i mostarski *Biser*”, “Poezija, himne i drame Alekse Šantića u *Zbirci Muzeja Hercegovine Mostar*”, “Funkcija pejzaža u pripovijetkama Alije Nametka”, “Sevdalinka i balada u *Grozdaninom kikutu* Hamze Hume”, “Poezija Maka Dizdara nakon *Kamenog spavača*”, “Pripovijetke i putopisi Alije Isakovića”, “*Laku noć, grade*, Marsele Šunjić”, “Lirizacija proznog iskaza Jasmine Musabegović”,

“Glasovi Jasmine Musabegović”, “Katarina, kraljica bosanska Ibrahima Kajana”, “Pisanje kao potraga za smislom (romani Seada Mahmutefendića)”, “Pogled s pećine u konjičku bajku”, “Kroz slike i narativne crtice *Bestijarijuma* Kemala Mahmutefendića” te “Najmlađa generacija mostarskih pjesnika ili poetika grada”, “*Toliko o tome* Elvedina Nezirovića” i “Čuda se uvijek dešavaju”. Takav niz tekstova zaokružuje estetiku Hercegovine od prvobitnih motiva njene poetike: sunca, zemlje, krša, ljepote vode te smokve, šipka, lubenice ili, kako to Hercegovci kažu, karpuze, i drugih: preko motiva tame i užasa posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, gdje pod vladavinom rasprskavanja granata smrti nestaju prijeratne “raspukle granate” u poetskoj oznaci šipka, karakteristično hercegovačkoj, pa onda, s jedne strane, do bajkovitih motiva u prizivanju nekih davno prošlih vremena “kada su ljudi živjeli nekako drugačije, prisnije i ljepše” (Hadžizukić 2014: 151), a s druge strane, do postratnih motiva nasilno uspostavljenih granica besmisla, podijeljenosti između sjećanja i ironije i potrage za smislom u ogoljenom životu “ovdje” i “sada”. Ukratko rečeno, Hadžizukić svojim studijama i prikazima daje pregled književnosti hercegovačkog kolorita od andrićevskog *svjetla* do mraka i *ponovnog rađanja sunca* “pregažene generacije”. Međutim, takva dijahronija je tek relativna. Unutarnje veze koje, iznad svega, knjigu čine jedinstvenom cjelinom baziraju se na neotkrivenoj književnoj Hercegovini.

U jedinstvu oba pristupa centralno mjesto u knjizi zauzima tekst o romanu *Laku noć, grade*, Marsele Šunjić (1963–2009), objavljenom 1995. Studija o još uvijek nedovoljno poznatom i priznatom prvom romanu Šunjićeve, pri čemu se isto podrazumijeva i o njenoj pojavi, predstavlja jedno od vrijednih “otkrića” Hadžizukićeve. Ona naglašava da je *Laku noć, grade* roman svjedočenja “koji bez sumnje pripada prvom valu ratnog/antiratnog romana u Bosni i Hercegovini, nastao u vremenu vrućih rana, bez u književnoj historiji poznatog vremenskog odmaka, analitičkog i ‘racionalnog’ pristupa događajima” (Hadžizukić 2014: 102). U njemu Šunjićeva progovara “iz ratne ideološke drugosti u ime onih koji trpe historiju i nemaju pravo na vlastiti glas, u ime žrtava fašističkih ideologija” (Hadžizukić 2014: 111) u Mostaru, u kojem je svjetlo ostalo samo u pamćenju. Zbog svega toga, a i zbog očite nepriviligirane kritičarkine iskustvene posebnosti *viđenja* iznutra *toposa bivanja* i *iskustva vlastitosti* Šunjićeve, tekst o njenom romanu ima empatijsku “boju” interpretacije. U sličnom, a opet jedinstvenom tonu i “boji” otkriva se i pristup Hadžizukićeve *Pogledu s pećine* (2004), romanu Kemala Mahmutefendića. Tu ona vlastitim *pogledom* proniče u

svijet čovjeka zanemarenog upravo od strane čovjeka unutar, ali i izvan Mahmutefendićevog romana. Stoga Hadžizukić kritičkom interpretacijom pronalazi “ključ” koji pred čitaocima njene knjige otvara vrata zanemarenog svijeta na koji Mahmutefendić upućuje, a u kojem “postoji dio čovječanstva koji nije iskvaren – Djeca – i njima je posvećena ova priča. Ljepota njegovog djetinjeg zavičaja... nadvladava sve zlo, pa će Prenj kao simbol nedirnete prirode skrivati Knjige, Vodu, Kiseonik i drveće sve dok čovjek ponovo ne postane Čovjek” (Hadžizukić 2014: 162). Vrijednost istinskog otkrivanja *Pogleda s pećine*, između ostalog, Hadžizukić objašnjava sljedećim riječima: “U današnjem svijetu gdje sve mora biti potpuno jasno premalo je vremena ostalo za sanjarenje i čovjekovu potrebu da zaviri ispod površine, u nevidljivo i skriveno” (Hadžizukić 2014: 156).

Iako svaki tekst predstavlja specifičnu vrijednost neotkrivene i/ili oneobičene *književne Hercegovine*, u čemu se nalazi i posebna bitnost knjige kao cjeline i njen doprinos u izučavanju cjelokupne bosanskohercegovačke književnosti, možda naučno najznačajnije studije jesu one koje se bave novim i drugačijim iščitavanjem Maka Dizdara i Alije Isakovića i njihovim manje zapaženim ostvarenjima. U traganju za zanemarenim i neotkrivenim Dizdarevim izrazom, čak nesaznanom i samom pjesniku u domenu nekih neostvarenih mogućnosti kasnijih, nenapisanih zbirki, Hadžizukić detaljno analizira pjesme koje su prvi put objavljene u njegovoj posljednjoj zbirci *Modra rijeka* (1971). Tim pjesmama kritika, u potpunosti usmjerena ka *Kamenom spavaču* (1966), nije posvetila mnogo pažnje. Hadžizukić, između ostalog, zapaža sljedeće:

Makov dualizam prisutan od prve zbirke, dominantan u Kamenom spavaču, i u ovoj posljednjoj našao je svoje mjesto. Ali, umjesto čovjeka kroz historiju i religiju razapetog između neba i zemlje, u Modroj rijeci je mnogo češći čovjek razapet između tišine i riječi, između potrage da se istina spozna i spoznaje da ju je nemoguće dosegnuti, između potrebe za smirajem i ljepote nemira koji donosi lutanje... Na taj način, na razmeđu između stvarnosti i jezika, između motiva i pjesničke forme, nastaje jedan novi umjetnički svijet zasnovan na preoznačavanju riječi i njihovoj semantičkoj raskoši čineći pjesme Maka Dizdara izrazitim umjetničkim kreativnim činom. Uz sve ovo, valja napomenuti da Dizdarove nove pjesme nisu

otišle u nečitljivo i zaum već su samo otvorile nove jezičke mogućnosti ovostranog. (Hadžizukić 2014: 75)

U svom “čitalačkom pohodu” (Hadžizukić 2014: 99) kroz pripovijetke i putopise Alije Isakovića Hadžizukić analizira ne samo zasebne karakteristike dviju književnih formi Isakovićeve proze već se bavi i ukrštavanjem njihovih puteva, odnosno putopisom unutar pripovijetke i pričom u putopisu. Ona temeljito ispituje piščeve putopisne linije kojima je, kako bilježi, ispisao kratku historiju bosanskohercegovačke književnosti, i to od balada, “koje možemo smatrati temeljnim tekstovima bošnjačke književnosti” (Hadžizukić 2014: 98) i sufijskih pjesnika do najznačajnijih bosanskohercegovačkih autora 20. stoljeća. Hadžizukić naglašava da je Isaković svojim pohodima obilježio ključna mjesta književnosti i prostora Bosne i Hercegovine, u čemu posebno mjesto pripada Hamzi Humi i njegovom *Grozdaninom kikotu* (1927).

Naposljetku, knjiga *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama* Dijane Hadžizukić, iako pojedinačno i u cjelini zaokružuje jedinstven kolorit Hercegovine u literaturi, ne zatvara krug hercegovačkog slova, već upravo otvara nova pitanja u pristupu bosanskohercegovačkoj književnosti. Upravo u tome, kao i u samostalnom istraživačkom otkrivanju nedovoljno ili u potpunosti nesaznanih pojavnosti Hercegovine u književnosti i književnosti Hercegovine, uključujući i njenu pojavnost, počiva naučni značaj ostvarenja Hadžizukićeve. Osim toga, bogatstvo *Književne Hercegovine* jest i “jednostavnost” izraza u smislu jednostavnosti iskaza naučnog (sa)znanja, a koju je najteže postići, te je knjiga u potpunosti razumljiva i običnom čitaocu.

**KOMUNIKOLOGIJA –
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi**

Sanela KUKO

ULOGA NOVIH MEDIJA U IZGRADNJI IMIDŽA TURISTIČKE DESTINACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Ugled, ime i izgled, uobičajena mjerila koja nekoj stvari daju težinu i značaj – u početku gotovo uvijek pogrešne i proizvoljne (...) – sve se to uvećava iz generacije u generaciju samo zato što ljudi u to vjeruju, sve dok postepeno ne postane dio te stvari i pretvori se u samo njeno tijelo. Ono što je u početku bila spoljašnost na kraju skoro uvijek postane suština koja je djelotvorna kao takva.
(Friedrich Nietzsche)

Sažetak

Novi mediji kao sredstvo odnosa s javnošću igraju značajnu ulogu u promociji imidža turističkih destinacija. Za analizu je izabran internet, odnosno *World Wide Web* (www) kao medij savremene komunikacije, multimedijalan i danas veoma značajan u komunikaciji imidža turističke destinacije. Komparativnom analizom veb-stranica entitetskih turističkih organizacija daje se uvid u izbor komunikacijskih sredstava koji posreduju u izgradnji imidža turističke destinacije. Entitetske turističke organizacije – Turistička zajednica FBiH i Turistička organizacija RS – izabrane su za analizu jer su direktni izvori promocije turističke destinacije.

Ključne riječi: imidž, novi mediji, turistička destinacija, odnosi s javnošću

Uvod

Imidž, kao opća slika u javnosti o nekom ili nečemu, jest ono što ljudi na bilo koji način čuju ili saznaju i što se s vremenom pretvara u opći dojam ili predodžbu, odnosno on je kombinacija emotivnih i estetskih

subjektivnih doživljaja o nekoj zemlji. Pored ciljanih promotivnih aktivnosti organizacije kojima se kreira imidž, na stvaranje predodžbe utjecat će svi oblici komunikacije koji se ponekad čine nevažnim ili manje bitnim, kao i komentari onih koji su se susreli sa destinacijom i doživjeli je.

Na imidž destinacije ne utječu samo promotivni materijali već i politika u državi, publicitet, izjave turista koji su posjetili destinaciju, lokalno stanovništvo. Informacije mogu biti pozitivne i negativne, mogu biti svjesno planirane i neplanske, ali u svijesti javnosti ostaje opći dojam kao zajednički nazivnik svih informacija koje su doprle do javnosti. Jednom formirana slika teško se mijenja. Zato je lakše sprovoditi komunikacijsku politiku na nivou države kojom će se obuhvatiti svi segmenti koji utječu na izgradnju imidža destinacije. Za turizam je posebno značajna promocija na razini destinacije, odnosno države, jer se kroz saradnju s nižim organizacijskim jedinicama radi na postizanju zajedničkog promotivnog cilja, boljem pozicioniranju destinacije ili turističkog proizvoda te izgradnji imidža turističke destinacije (zemlje, regije ili grada/općine) kao jedinstvene cjeline. Jasno je, dakle, da izgradnja imidža zahtijeva dobru koordinaciju promotivnih aktivnosti, pojačanu aktivnost odnosa s javnošću i komunikacijsku konzistentnost.

Savremeni turist tehnološki je moćniji i obrazovaniji, a novi mediji omogućuju da iz više izvora sazna različite pojedinosti o destinaciji na koju putuje. Novi mediji posreduju u izgradnji imidža destinacije te stavljaju potencijalne turiste u poziciju da sami pretražuju informacije o destinacijama unutar “mreže” i da izaberu one koje sami žele te da brzo pristupe različitim izvorima i stvore cjelovitiju sliku o destinaciji. Svakako je otvorena mogućnost ostvarivanja “virtuelnog” kontakta s predstavnicima turističke organizacije, ali i s ljudima koji su posjetili destinaciju, a koji se okupljaju u “forum-grupama” ili društvenim mrežama turista, zbog čega i predstavnici turističkih organizacija putem svojih veb-stranica moraju obratiti više pažnje na informacije koje postavljaju na stranicu, njihovu valjanost, aktuelnost, privlačnost itd.

Novi mediji i komunikacija imidža turističke destinacije Bosne i Hercegovine

Druga polovina 20. stoljeća period je nastanka i brzog razvoja informatičke tehnologije (prvi računar napravljen je za potrebe vojne

industrije) i mogućnosti virtuelne¹ komunikacije koja se odvija unutar vještačkog prostora posredovanog tehničkim uređajima – računarima. Informacijski sistem pomaže institucijama, organizacijama, da održe veze sa svojim okruženjem, ali i da održavaju i unapređuju unutrašnje međudnose.

Računarska mreža², kao multimedijски sistem, prevazilazi prostorno-vremenska ograničenja i u sebi integrira određene štampane i elektronske medije, zbog čega je moguće da na veb-stranici turističke organizacije pratimo tekst, video i audiozapise, fotografije ili da prelistamo *online* publikacije kojima se promoviraju određeni turistički potencijali (katalog, brošura i slično). Internet³, kao medij globalnog tržišta, daje mogućnost za sveobuhvatniji pristup informacijama, interaktivnu komunikaciju, promociju i danas je jedan od najboljih turističkih vodiča jer nudi vrlo kompleksne informacije kojima korisnik može pristupiti sa bilo kojeg mjesta u svijetu i u bilo koje vrijeme te saznati gotovo sve pojedinosti o određenoj destinaciji. Internet je postavio izazov i priliku da se na globalnom tržištu kreira jedinstven identitet destinacije u virtuelnom svijetu. Također je u velikoj mjeri uslovio uspostavljanje tzv. *bijele* promocije⁴ jer internet omogućava i blogerima i turistima da se okupe u virtuelne društvene zajednice i dijele informacije o destinaciji. On je omogućio da svaka turistička zajednica ili organizacija putem veb-stranice promovira destinaciju i kreira željeni imidž, koji će istovremeno stvarati konkurentnu prednost destinacije na globalnom tržištu, što je posebno važno zbog činjenice da se u *“turizmu prodaje i ono*

1 *“Izraz virtuelan, naime, potiče od latinske riječi virtus (hrabrost, snaga, vrlina) sa značenjima: (1) snažan, jak, sposoban za djelovanje, ali skriven, koji se ne pojavljuje, ali se može pojaviti, moguć u budućnosti, potencijalan, eventualan; (2) nestvaran, zamišljen, uobražen. Ova značenja mogla bi se fiksirati na snažnu i jaku prividnost, odnosno prividnu stvarnost, sličnu onoj koju izaziva fatamorgana u pustinji. Unutar kompjuterske mreže razvija se novi oblik komuniciranja kao ‘digitalna fatamorgana’.”* Radojković, Mirosljub, Miletić, Mirko, *Komuniciranje, mediji i društvo*, “Stylos”, Novi Sad, 2005, str. 162.

2 *“Kompjutersku mrežu čini ograničen ili neograničen broj različitim fizičkim kanalima (kabl, radio talasi, satelit) međusobno povezanih kompjutera.”* Radojković, Mirosljub, Miletić, Mirko, navedeno djelo, str. 157.

3 *“Etimološki, ovaj izraz nastao je od latinskog prefiksa inter (u složenicama: među, između) i engleske riječi net (mreža). U tom smislu, svaka računarska mreža, lokalna ili globalna, jeste ‘internet’.”* Isto, str. 158.

4 *“Promidžba može biti ‘bijela’, što znači da se temelji na tačnim izvorima informacija, i ‘crna’, tj. ona koja donosi lažne informacije, te ‘siva’, gdje izvor može i ne mora biti tačan, a informacija je nepouzdana.”* Pančić Kombolt, Tonka, *Selektivni turizam: uvod u menadžment prirodnih i kulturnih resursa*, “Sagena”, Matulji, 2000, str. 329.

što nema karakter robe ili usluge” (Senečić 1998: 8), odnosno atraktivnost turističkog doživljaja osnovni je motiv dolaska turista. *Web (World Wide Web)* jest i najkorišteniji servis interneta koji omogućava pristup neograničenom broju povezanih dokumenata unutar mreže. Korisnik se “kreće” kroz mrežu na način da jednostavnim klikom izabere riječ u dokumentu ili naslov koji predstavlja poveznicu (*link*) na drugi tekst. Time se otvara mogućnost da turističke organizacije na svojim veb-stranicama postavljaju poveznice na druge veb-stranice i kreiraju mrežu informacija kroz koje korisnik “surfa” (pretražuje ih) i zadržava se na onim koje ga zanimaju. Novi mediji stavili su korisnika i u ulogu pošiljaoca poruke, a ne samo pasivnog primaoca (recipijenta), te otvorili mogućnosti za pretapanja masovne i interpersonalne komunikacije uz ostvarivanje direktne povratne informacije od strane korisnika mreže, bilo da se radi o potencijalnom turistu, organizaciji, udruženju, ustanovi i slično.

Novi mediji omogućavaju turističkim organizacijama da na efikasniji i kreativniji način kreiraju imidž turističke destinacije.

Imidž Bosne i Hercegovine

*World Economic Forum*⁵, prema indeksu konkurentnosti turizma⁶ za 2013. godinu, Bosnu i Hercegovinu (ne entitete) stavio je na 90. mjesto od 140 zemalja, što je bolje u odnosu na 2011. godinu kad je zauzimala 97. mjesto.

Prema istom indeksu za područje Evrope, Bosna i Hercegovina⁷ je na

5 “(...) Travel & Tourism (T&T) sector is all the more important today (...) The sector already accounts for 9 percent of GDP, a total of US\$6 trillion, and it provides 120 million direct jobs and another 125 million indirect jobs in related industries. This means that the industry now accounts for one in eleven jobs on the planet, a number that could even rise to one in ten jobs by 2022, according to the World Travel & Tourism Council.”; http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf

6 Više o parametrima koji su uzeti u obzir može se pogledati na veb-stranici http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf (preuzeto: 31. 1. 2014)

7 “As in past years, at the bottom of the European rankings are a number of Balkan

41. mjestu od 42 zemlje. Na vodećem mjestu je Švicarska, a od susjednih zemalja najbolje je rangirana Hrvatska (23). Složenost političke situacije u Bosni i Hercegovini odražava se i na razvoj turizma, njegovo institucionalno praćenje, planiranje i promociju.

Podjele unutar bosanskohercegovačkog društva evidentne su na nivou društva u cjelini. Podjele su zadržane i 20 godina nakon rata. Administrativno i političko uređenje države odražava se na svaki segment društva, otežavajući razvoj i napredak. U javnosti se turizam spominje kao *potencijal za ekonomski napredak države*, a istovremeno na nivou države ne postoji nijedno tijelo koje bi se bavilo razvojnom strategijom turizma u Bosni i Hercegovini.⁸ Turizam Bosne i Hercegovine, njegov razvoj i promocija, refleksija je društva u cjelini ili, drugačije rečeno, društvena, politička, socijalna, ekonomska i druga pitanja društva odražavaju se na turizam i njegov razvoj.

Imidž Bosne i Hercegovine čini sustav mentalnih reakcija (predodžbi i stavova) domaće i međunarodne javnosti na vidljive aspekte njene egzistencije. To je način na koji Bosnu i Hercegovinu doživljavaju (percipiraju) njeni građani i građani drugih država (iz bližeg i daljeg okruženja), kao pojedinci ili različite interesne skupine. (Kurtić 2011: 44)

Dakle, identitet turističke destinacije osnova je za izgradnju imidža. Ako u državi ne postoji jedinstvena strategija razvoja turizma, pa ni izgradnje imidža, da li je u Bosni i Hercegovini moguće integrirati turističke vrijednosti zemlje? Postoje li i koji se materijalni artefakti izbjegavaju u promoviranju (na veb-stranicama) jer su nepoželjni, problematični ili se žele ignorirati jer su simbol Drugog unutar bh. prostora? A istovremeno imamo problem poimanja prostora Balkana⁹ kao onog Drugog u odnosu na Evropu, a koji

countries (Serbia, Bosnia and Herzegovina, and Moldova). In line with their less-advanced development, these countries will require significant investments in upgrading the infrastructure needed to support healthy and growing T&T sectors.”; http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf, str. 49; preuzeto: 31. 1. 2014.

⁸ U slučaju BiH imamo Federalno ministarstvo okoliša i turizma i Ministarstvo trgovine i turizma Republike Srpske. Distrikt Brčko nema svoju strategiju za razvoj turizma.

⁹ “Malo se zna o Južnim Slavenima na Mediteranu, ni njihovi susjedi na Jadranu ne znaju dovoljno. Sami nismo učinili sve što je trebalo da se sazna više. Ponavljali smo često

se vrlo često percipira kao “tamni vilajet” (Karahasan). Taj odnos zasniva se na suprotnostima, gdje se sve pozitivne karakteristike pripisuju Evropi, a negativne Balkanu.

Zatvorenost društva odraz je njegovog neprihvatanja promjena i kulturnog zatvaranja. “*Kultura je istinski vezana za imidž mjesta, a otvorena kultura u načelu izgrađuje pozitivni imidž, a razni se aspekti imidža stvaraju na mnoge izravne i neizravne načine koji proizlaze iz kulture.*” (Pančić Kombol 2000: 172)

Medijsko i političko okruženje pridonosi da se Bosna i Hercegovina doživljava na negativan način, i to dvostruko: iznutra, od strane njenih građana, i izvana, od strane ostatka svijeta.

U komunikacijske subzajednice je zarobljen potencijal bosanskohercegovačkog diskursa, bez kojeg je nemoguća rekonstrukcija bosanskog društva u smislu reafirmacije sinkretičkih interkonfesionalnih, interkulturnih, internacionalnih i intersocijalnih veza, koje bi zamijenile sadašnje stanje nepomirljive različitosti i u najpovoljnijem slučaju uporedne ravnodušnosti. (Kurtić 2011: 8)

Posebno je naglašena uloga države u međunarodnom okruženju kada treba “razbiti” predrasude koje postoje općenito o zemlji, zbog čega je bitno da država ima strategiju razvoja turizma i njegovog promoviranja i strategiju komuniciranja s ciljanim javnostima u cilju boljeg pozicioniranja i izgradnje imidža destinacije. Da bi se izgradila konkurentna prednost, neophodna je komunikacijska konzistentnost. Upravo bi državne institucije u saradnji s medijima trebale promovirati vrijednosti svih naroda i kulturno naslijeđe

*kako su ovo tlo obilježile mediteranske struje: ono je raskršće Istoka i Zapada, razmeđe Istočnoga i Zapadnog carstva, stjecište latinstva i bizantstva, poprište kršćanskog raskola, ratište kršćanstva s islamom. Naša se kultura stvarala u izravnoj vezi s mediteranskim kulturama, kao ‘treća komponenta’ među njima: među protuslovljima zapadnim i istočnim, južnim i sjevernim, primorskim i kontinentalnim, balkanskim, evropskim i drugim, našim vlastitim. (...) I sami se pitamo, kao i drugi, što smo zapravo svatko napose i svi zajedno: narodi na rubu kontinenta, stanovnici Balkana, Slaveni na Jadranu, prva zemlja Trećeg svijeta u Evropi ili pak prva evropska zemlja u Trećem svijetu. Mogli bismo biti i jedno i drugo: Mediteran ne određuje takve pripadnosti.” Matvejević, Predrag, *Mediteranski brevijar*, “Sarajevo Publishing”, Sarajevo, 1998, str. 80.*

Bosne i Hercegovine s ciljem podizanja svijesti o ljepoti različitosti, po kojoj je Bosna i Hercegovina bila prepoznatljiva i u čemu je, u turističkom pogledu, njena prednost, te komunikacijskim tehnikama reformulirati poimanje bosanskohercegovačkog duha u ono što je zavidljivo, privlačno, tajanstveno i lijepo u svojoj različitosti, znajući da *“temeljnu odrednicu dugoročno održive konkurentnosti bilo koje turističke destinacije predstavlja ponajviše mogućnost njenog učinkovitog diferenciranja od potencijalno konkurentskih destinacija kroz ponudu većeg ili manjeg broja emotivno nabijenih turističkih doživljaja koje je teško imitirati”*.¹⁰

Komunikacijska strategija razvoja imidža

Repozicioniranjem imidža Bosne i Hercegovine turizam može biti faktor ekonomskog, društvenog, odnosno humanističkog razvoja društva, a što bi se ogledalo u upoznavanju i spoznavanju kulturnih vrijednosti i razbijanju predrasuda o Drugom na bh. prostoru, što i u političkom smislu može doprinijeti boljem razumijevanju među ljudima, zbližavanju i prevazilaženju predrasuda i negativnih poimanja ili predstava koje su često medijski iskonstruirane.

Nepostojanje jedinstvene strategije razvoja turizma, pa ni izgradnje imidža BiH, dodatni je teret ka boljem pozicioniranju zemlje, ali i njenih pojedinih proizvoda ili usluga.

Dok se u svijetu zemlje udružuju u zajedničkom promoviranju vrijednosti i privlačenju turista (primjer Belgije i Njemačke), u Bosni i Hercegovini promoviraju se turistički potencijali entiteta. Čak ni diplomatska tijela ili predstavništva Bosne i Hercegovine nemaju ujednačenu ni jasnu strategiju promoviranja turizma države.¹¹ Za izgradnju imidža destinacije

¹⁰ Ivo Kunst, “Ocjena konkurentnosti turističke destinacije – specifičnosti i ograničenja”, *Acta turistica*, sv. 21, decembar 2009, br. 2, str. 148; preuzeto sa: www.hrca.hr/76238

¹¹ Ministarstvo vanjskih poslova BiH na veb-stranici ima link na TZ FBiH. Veb-stranica ambasade BiH u Grčkoj promovira turizam Grčke (vidjeti: http://www.bhembassy.gr/ambasada_bih_lat.htm), dok je stranica ambasade BiH u Kini najbogatija informacijama o kulturi, prirodnim ljepotama, tradiciji, vjeri, saobraćajnoj infrastrukturi, stanovništvu, geografskom prostoru, organizaciji države i vlade Bosne i Hercegovine. BiH se na ovoj stranici promovira kao zemlja čistih rijeka, zemlja u koju se može pobjeći od svakodnevice i odmoriti se, zemlja duge tradicije, bogata kulturom i prirodnim izvorima; posebno su naglašeni kuhinja, bogatstvo religija, utjecaj različitih kultura u urbanim centrima; promovira

bitno je da postoji koherentnost u promoviranju turističke destinacije Bosne i Hercegovine na državnom nivou, pa dalje, do nižih organizacijskih jedinica.

Politička i ekonomska nestabilnost Bosne i Hercegovine bitno utječu na njen imidž u međunarodnoj i domaćoj javnosti. Politika, odnosno vladajuća ideologija ili, pak, ideologije, se negativno odražava i na turizam u smislu da se određeni kulturni spomenici ostavljaju zubu vremena i propadaju jer se ne uklapaju u željenu predstavu o identitetu.

U kontekstu međunarodnog tržišta Bosna i Hercegovina je u novije vrijeme poznata po ratnim sukobima, genocidu, urbicidu, političkoj i ekonomskoj nestabilnosti, socijalnim nemirima te je generalno teško mijenjati predodžbu koja već postoji u pozitivnu sliku zemlje bogate kulturnim vrijednostima, prirodnim bogatstvima, ljubaznim i srdačnim stanovništvom, bogatom gastronomijom i slično. Da bi Bosna i Hercegovina bila pozitivno doživljena, država treba strateški raditi na stvaranju, prenošenju i izazivanju pozitivnih asocijacija kod interne i eksterne javnosti. Pa ipak, činjenica je da je plasman nogometne reprezentacije BiH na Svjetsko prvenstvo 2014. u Brazilu više doprinijelo pozitivnom imidžu Bosne i Hercegovine nego država u posljednjih 20 godina. Upravo je to pokazalo da i mediji u zemlji mogu pozitivno izvještavati o događaju koji povezuje sve njene građane, ali i da se vanjskoj javnosti može pokazati slika drugačije Bosne i Hercegovine. Takvi događaji su prilika da se pažnja svjetske javnosti usmjeri na isticanje pozitivnih vrijednosti zemlje i stvaranja pozitivnih asocijacija na ono što Bosna i Hercegovina jest ili može biti. Dobar imidž zemlje utječe na to da se i njeni pojedinačni proizvodi visoko vrednuju, rangiraju, da na globalnom tržištu dostignu veću pažnju, pa, kako navodi Kurtić (2011: 49), “(...) potrebno je utvrditi elemente na kojima bi, komunikacijskom obradom (estetizacijom), bilo moguće razviti i intrumentalizirati pozitivne nevidljive vrijednosti zemlje (vjerovanja u njene posebnosti koje obećavaju konzumentima dobro iskustvo sa proizvodima koji dolaze iz nje).”

se kao zemlja unikatnih historijskih relikta, muzičkih talenata i zemlja koja je potencijal za modernu infrastrukturu, uz bogatu galeriju bh. ljepota i znamenitosti koje se smjenjuju na naslovnoj stranici (vidjeti: <http://www.bhembassychina.com/>), dok veb-stranica ambasade BiH u SAD-u (vidjeti: <http://www.bhembassy.org/>) informacije o turizmu u BiH prenosi preko poveznice na naslovnoj stranici sa stranicom Predsjedništva BiH. Pet ambasada na veb-stranicama ima poveznicu samo na veb-stranicu TZFBiH, četiri imaju poveznicu i na stranicu TORS, a čak sedam veb-stranica ambasada BiH nema poveznice na veb-stranice turističkih zajednica entiteta. (Podaci preuzeti s navedenih veb-stranica 14. 1. 2014.)

Organizacijski sistem u sektoru turizma dosta je složen i njegov glavni nedostatak je nepostojanje krovne institucije koja će raditi na strategiji razvoja i promociji turizma Bosne i Hercegovine, a kroz to i na imidžu zemlje kao turističke destinacije. Potrebno je promovirati vrijednosti koje su specifične za Bosnu i Hercegovinu u cjelini, a te promotivne aktivnosti potrebno je iskomunicirati i u zemlji kako bi se kod lokalnog stanovništva razvijala percepcija istih vrijednosti bez obzira na to kojem entitetu ili kantonu pripadaju. Prednost ovakvog “cjelovitog” ulaska na tržište jest u mogućnostima boljeg iskorištavanja kapaciteta turističke destinacije, kvalitetnijoj ponudi, boljoj mogućnosti za promociju i plasman turističkog proizvoda, a istovremeno je veća garancija turistima da će imati sadržajni boravak i bolje uvjete boravka. Čini se da prvi problem leži u činjenici da je opća promocija Bosne i Hercegovine u nadležnosti entiteta, mada se u *Strategiji razvoja turizma Republike Srpske* kao nedostatak ne navodi nepostojanje državne turističke organizacije, već ističe potreba formiranja “*Međuopštinske turističke organizacije (MTO)*”¹², ali se u *Strategiji razvoja turizma FBiH* kao nedostatak navodi potreba za “*integriranim upravljanjem destinacijom FBiH, odnosno destinacijom Bosne i Hercegovine*”.¹³

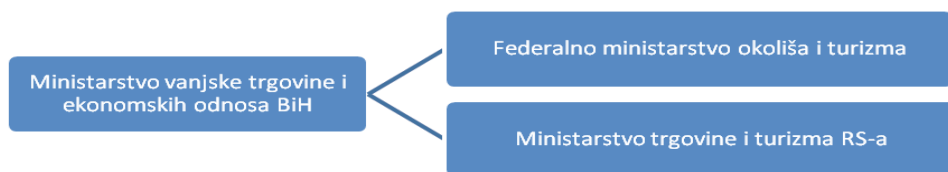
Organizacijski sistem sektora turizma i komparativna analiza komunikacije imidža BiH na primjerima veb-stranica entitetskih turističkih organizacija

Promociju turističkih potencijala Bosne i Hercegovine sprovode entiteti, kantoni, odnosno općine i gradovi. Izgradnja imidža destinacije u nadležnosti je entitetskih turističkih organizacija: Turističke zajednice FBiH (TZ FBiH) i Turističke organizacije Republike Srpske (TORS). Sljedeći grafikoni pokazuju kako je sektor turizma organiziran u Bosni i Hercegovini.

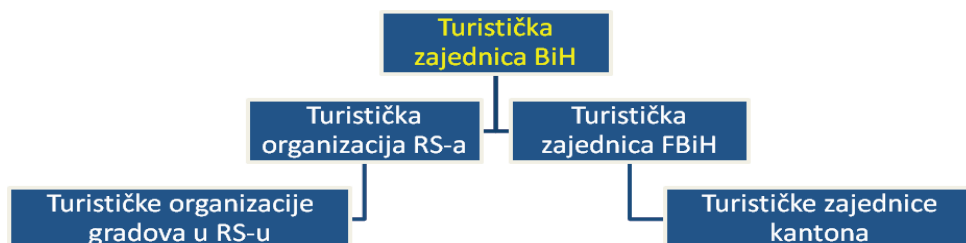
12 <http://www.vladars.net/sr-sp-cyrl/vlada/ministarstva/mtt/Pages/Default.aspx>, str. 44.

13 http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/tenderi/strategija_turizma.pdf, str. 55.

Institucionalna organizacija

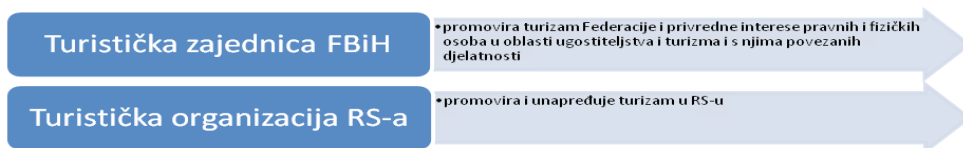
*Grafikon 1: Institucionalna organizacija sektora turizma
Organizacijska struktura turističkog sektora u BiH*

Grafikon 2: Organizacijska struktura turističkog sektora u BiH

*Napomena: Žuto označena TZBiH **ne postoji** u organizacijskom smislu u zemlji*

Zadaće entitetskih turističkih organizacija/zajednica:

Grafikon 3: Komunikacijske zadaće entitetskih turističkih organizacija

Kako se iz grafikona vidi, institucionalno država nema ministarstvo za turizam već su poslovi iz ovog sektora prepušteni Ministarstvu vanjske

trgovine i ekonomskih odnosa te je u njegovoj nadležnosti da koordinira rad entitetskih ministarstava za turizam. Isto ministarstvo, kako se vidi na njegovoj veb-stranici¹⁴, nema direktno zaposlenih za oblast turizma.¹⁵ Tako je promocija turističkih potencijala prepuštena entitetima, a istovremeno otežana promocija i izgradnja imidža Bosne i Hercegovine. Turizam pripada privrednoj grani, a na nivou države nemamo jednu strategiju razvoja privrede, a zatim ni razvoja turizma. Zašto je to važno? Zato jer Evropska unija ne želi ulagati u entitete, već u državu i potrebne su joj vizije, planovi i strategije na nivou države. Razvoj turizma Bosne i Hercegovine tako ostaje zarobljen podjelama i administrativnim granicama umjesto da se otvori dinamičnim procesima prateći standarde na koje upućuje i Svjetska turistička organizacija.

Veb-stranice grade imidž destinacije na osnovu vizuelnog identiteta, simbola koji pomažu da se turistička destinacija bolje pozicionira u svijesti javnosti, izbora slogana koji predstavlja promotivnu poruku koja ističe prednosti destinacije, izaziva pozitivnu predstavu i motivira na posjetu destinaciji. U kontekstu promocije imidža Bosne i Hercegovine analizirali smo koje državne simbole promoviraju navedene veb-stranice te koje opće informacije o državi navode TZ FBiH i TORS:

Analiza veb-stranica turističkih organizacija na nivou entiteta

Naziv organizacije	Slogan	Dominantna boja	Zastava BiH	Naziv države	Naziv entiteta
Turistička organizacija RS	–	–	–	–	+

¹⁴http://www.mvteo.gov.ba/o_nama/Nadleznosti/default.aspx?id=29&langTag=bs-BA (pregledano: 25. 9. 2014)

¹⁵http://www.mvteo.gov.ba/o_nama/Organigram/default.aspx?id=2320&langTag=bs-BA (pregledano: 25. 9. 2014)

Turistička zajednica FBiH	<i>Zemlja u obliku srca</i>	Plava i žuta	+ (kod izbora jezika)	+	-
----------------------------------	-----------------------------	--------------	-----------------------	---	---

Tabela 1: Analiza veb-stranica turističkih organizacija entiteta

Analizom veb-stranice TZ FBiH dolazimo do zaključka da ona pretendira da promovira imidž BiH i da nastoji objediniti turističku ponudu. To se ogleda ne samo u mogućnosti da korisnik bira mjesto ili grad u BiH i za njega relevantne informacije već i u podjeli države na turističke regije, nezavisno od administrativnog i političkog uređenja zemlje, gdje je za svaku regiju dat slogan. Tako je BiH na ovoj stranici podijeljena na Sarajevsku (*Mjesto blizu srca*), Hercegovačku (*Miris Jadrana*), Srednjobosansku (*Sjedište starog bosanskog kraljevstva*), Sjeverozapadnu (*Krajina: Zeleni dragulj*) i Sjeveroistočnu regiju (*Dom daleko od kuće*). Diskutabilan je izbor slogana za hercegovačku i sjeveroistočnu regiju. Glavni izbornici na naslovnoj stranici TZ FBiH su *Zemlja u obliku srca*, *Šta raditi*, *Kuda ići* i *Dolazak*. BiH se promovira kao *zemlja u obliku srca u srcu jugoistočne Evrope, zemlja male površine, a dugog imena*, bogata kulturno historijskim spomenicima i prirodnim potencijalima. S druge strane, TORS u naslovnom izborniku ne koristi naziv države, a ni službeni naziv entiteta već pojam *Srpska (O Srpskoj)*, a naziv turističke organizacije preveden je na engleski kao *National tourist organization*.

Veb-stranica TZ FBiH u izborniku *Servisne informacije* donosi *Turističke informacije* kako je prikazano u tabeli:

Turističke informacije na veb-stranici TZ FBiH					
R. br.	Naziv turističke organizacije	Tel/fax	Adresa	E-mail	Veb-stranica
1.	Turistički informativni centar sarajevske regije	+	-	+	+
2.	Info desk Turističke zajednice HNK	+	+	+	-

3.	Turistička zajednica Srednjobosanskog kantona	+	+	+	-
4.	Turistički ured Zeničko- dobojskog kantona	+	+	+	+
5.	Turistički informativni centar Banja Luka	+	+	+	+
6.	Turistička zajednica Unsko-sanskog kantona	+	+	+	+
7.	Turistički informativni centar Pliva ekoturizam	+	-	+	+
8.	Turistička zajednica Tuzlanskog kantona	+	+	+	-

Tabela 2: Dostupnost informacija na veb-stranici TZ FBiH

Dakle, nisu ponuđeni svi kontakt-podaci za nabrojane, a nisu ni dati podaci svih turističkih zajednica ili organizacija. S obzirom na to da je u Republici Srpskoj niža organizacijska jedinica od turističke organizacije entiteta grad ili općina, tako bi bilo jednostavnije da je postavljen link ili data veb-adresa TORS-a, imajući u vidu da TZ FBiH pretendira da promovira sve destinacije u BiH. Podaci o turističkim zajednicama ili info-centrima nisu usaglašeni ni s podjelom na turističke regije, pa je to pokazatelj nekonzistentne komunikacije na samoj veb-stranici. Tako postavljeni podaci stvaraju konfuziju.

S druge strane, veb-stranica TORS-a daje sve linkove na turističke organizacije gradova i općina u RS-u (izbornik *Destinacije*) te u izborniku *Korisne informacije*¹⁶ izborom destinacije korisnik dobije niz podataka i linkova na organizacije, udruženja, banke, turističke agencije, institucije i druge podatke koji bi mogli koristiti turistima.

Sljedeća tabela pokazuje koje vrste turizma promoviraju entitetske turističke organizacije:

¹⁶ http://www.turizamrs.org/pocetna.php?page=9&menu_id=6&cid=6 (primjer informacija za destinaciju Trebinje); preuzeto: 27. 9. 2014.

Vrste turizma koje promoviraju turističke zajednice/organizacije		
Vrste turizma	TZ FBiH	TORS
Ekoturizam	+	+
Kulturni	+	–
Festivali	+	–
Religijski/vjerski	+	+
Banjski	–	+
Zimski/planinski	+	+
Posjeta gradovima	+	–
Jadransko more	+	–
Banjski	+	+
Nacionalni parkovi	–	+

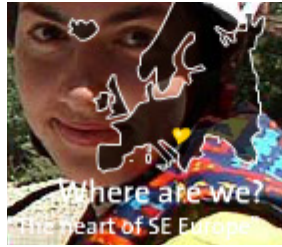
Tabela 3: Promovirane vrste turizma u BiH

Svaka destinacija razvija one vrste turizma za koje postoje potencijali, međutim, turističke zajednice nisu usaglašene ni oko naziva (ekoturizam/ekoavantura, vjerski/religijska preplitanja). Kulturni turizam, iako se sadržajno promovira na stranici TORS-a, nije prepoznat kao vrsta turizma koju treba posebno izdvojiti. Čak je daleko veći broj manifestacija i festivala koje promoviraju na svojoj stranici, ali tu vrstu turizma nisu izdvojili, za razliku od TZ FBiH, koja u izborniku *Festivali* nudi samo 13 festivala, od kojih je 10 na području Sarajevskog kantona, a nazivi festivala su poveznice na veb-stranice organizatora.

Na naslovnici TZ FBiH ispisano je ime države, pored kojeg je dat logo “zemlje u obliku srca”, kao i područje Evrope s pulsirajućim žutim srcem kao simbolom Bosne i Hercegovine, kao na slikama:

Slika 1: Simbol zemlje u obliku srca

Slika 2: BiH kao "srce Evrope"

Žuta boja srca simbolizira i boju bosanskohercegovačke zastave; žuta je i boja Sunca, što opet simbolizira radost, opuštenost, ljeto, zabavu. Dizajn veb-stranice TZ FBiH je privlačan; dominantna je plavo-bijela boja, koja u kombinaciji sa žutom projektira simbol državne zastave.

Što se tiče veb-stranice TORS-a, ona nema slogana, ne ističe naziv države, a grafički je simboliziraju voda, sunce, nebo, brda/planine (slika 3). Isto grafičko rješenje prilagođeno je i za ćirilčno pismo.

Slika 3: Grafičko rješenje za TORS

Nekonzistentnost komunikacijske politike entitetskih turističkih organizacija ogleda se i u sljedećem: informacije o prijevozu na veb-stranici TZ FBiH dostupne su u naslovnom izborniku *Dolazak*¹⁷, gdje je korisniku ostavljeno da izabere način prijevoza. Izborom opcije "avionom" dobiju se informacije o sarajevskom aerodromu, ali i linkovi na međunarodne aerodrome u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci. Za dolazak željeznicom navodi se da je "malo sporiji", ali "mnogo udobniji" te da vožnja, npr, Sarajevo–Zagreb "traje nekih deset sati", dok se za vožnju automobilom navodi da je "prijatna koliko to vožnja može biti". Ipak, više od navedenih informacija zabrinjavaju:

"Svakako treba voditi računa o sljedećem:

- *Uvijek je potrebno imati sa sobom mapu. Putokazi su tačni i veoma česti, ali se zna desiti da na pojedinim dionicama jednostavno iščeznu.*

¹⁷ <http://www.bhtourism.ba/loc/gettinghere.wbsp> (pregledano: 25. 9. 2014)

- *Putokazi u Republici Srpskoj su na ćirilici.*"¹⁸

Da li je u toj *čudesnosti* konkurentna prednost Bosne i Hercegovine? Avantura je podjednako zagarantirana turistima koji se trebaju snalaziti na putevima sa ćirilčnim oznakama.

Na naslovnici TORS-a se u izborniku *O Srpskoj*¹⁹ u *Generalnim informacijama* navodi: "*Republika Srpska je proglašena 9. januara 1992. godine, a entitetom Bosne i Hercegovine verifikovana Dejtonskim mirovnim sporazumom 21. 11. 1995. godine. Republika Srpska graniči sa Srbijom, Crnom Gorom i Republikom Hrvatskom i entitetom Federacijom Bosne i Hercegovine.*"²⁰

Na istoj su stranici za usluge avioprijevoza dati linkovi na stranice ovim redoslijedom: <http://www.banjaluka-airport.com>; <http://www.airserbia.com>; ²¹<http://www.bhairlines.ba>.²² Dakle, prvo je istaknut avioprijevoznik iz Republike Srbije, a zatim iz Bosne i Hercegovine. Turisti su uskraćeni za informacije o avioprijevoznicima u Tuzli, Mostaru, Dubrovniku i Splitu. U istom izborniku (*O Srpskoj*) navodi se i podatak da su službeni jezici *srpski, hrvatski i bošnjački*, iako je poznato da je jezik *bosanski*.

TORS za sve turističke organizacije unutar entiteta nudi linkove te podatke o organizaciji, adrese, telefon, veb-stranicu, e-mail i mogućnost direktnog slanja upita, što je primjer dobre iskorištenosti veb-stranice za povezivanje sa drugim izvorima informacija na destinaciji Republike Srpske.

Usporedimo li informacije koje nude dvije turističke organizacije zadužene za promociju imidža turističke destinacije, zaključujemo da TZ FBiH pretendira da promovira imidž države, ali istovremeno ne nudi linkove i poveznice na druge turističke zajednice i organizacije u Federaciji i RS-u. Također, veb-stranica TORS-a promovira isključivo entitet i ne daje kontakt podatke turističkih organizacija u Federaciji. Izbor jezika na veb-stranicama govori za sebe:

18 <http://www.bhtourism.ba/loc/bycar.wbsp> (pregledano: 25. 9. 2014)

19 <http://www.turizamrs.org/> (pregledano: 25. 9. 2014)

20 http://www.turizamrs.org/pocetna.php?page=18&menu_id=1&cid=11&hd=1 (pregledano: 25. 9. 2014)

21 http://www.turizamrs.org/pocetna.php?page=7&menu_id=4&cid=4 (pregledano: 25. 9. 2014)

22 http://www.turizamrs.org/pocetna.php?page=7&menu_id=4&cid=4 (pregledano: 25. 9. 2014)

Izbor jezika na veb-stranicama entitetskih turističkih organizacija

TORS	Srpski	Srpski (ćirilica)	Engleski
TZ FBiH	Engleski	Njemački	Bosanski/hrvatski/ srpski*

Tabela br. 4: izbor jezika

*Napomena: Jezici su navedeni redoslijedom kako se pojavljuju na veb-stranicama, a na stranici TZ FBiH kod izbora jezika data je zastava država, a ne naziv jezika.

Paradoksalno je da turizam jeste putovanje, prevazilaženje granica i ograničenja, susretanje sa Drugim, upoznavanje s različitim kulturama, običajima, tradicijama, dakle, u turizmu je očita humanistička dimenzija, ali turizam Bosne i Hercegovine ostaje zarobljen unutar malih zajednica i njihovih kultura, tradicije, jezika. Da li je pretjerano konstatirati da je Bosna i Hercegovina *naučena* živjeti u strahu od Drugih, da je ona u strahu od sebe same, što je i kočnica u razvoju turizma u zemlji? Svakako, i novi mediji su pod utjecajima vladajućih ideologija, što se odražava i na dostupnost, vrstu i kvalitetu informacija i promociju kulturno-historijskih vrijednosti turističke destinacije. Strategijama razvoja turizma regulira se i komunikacijska politika i promocija imidža turističke destinacije, ali država institucionalno nema organizaciju koja bi integrirala vrijednosti Bosne i Hercegovine i radila na promociji i izgradnji imidža zemlje kao turističke destinacije.

Zaključak

Opća predstava o destinaciji stvara se i na osnovu veb-stranica turističkih organizacija, izbora boje, slogana, odnosno vizuelnih i verbalnih elemenata. Analiza je pokazala da na veb-stranicama turističkih organizacija entiteta ne postoji jedinstveno pozicioniranje simboličnih elemenata koji sugeriraju prepoznatljivost Bosne i Hercegovine. Nepostojanje jedinstvene strategije razvoja turizma BiH odražava se na nepostojanje jedinstvene strategije razvoja imidža BiH. Ključni problem u izgradnji imidža turističke destinacije BiH jeste nepostojanje osnovnog ili glavnog komunikacijskog kanala koji bi ponudio cjelovite podatke o zemlji (opće informacije, demografske, ekonomske, političke, privredne, socijalne), a koji bi sadržavao

linkove na veb-stranice nižih organizacijskih jedinica u sektoru turizma (entiteti, kantoni, gradovi ili općine). To bi olakšalo snalaženje turistima, omogućilo brže pretraživanje informacija o mikrodestinacijama u zemlji ili vrstama turizma za koje su zainteresirani, ali bi se predstavili i svi potencijali destinacije.

Turizam zahtijeva da se odgovori na savremene trendove svjetskog turističkog tržišta, da se fokus stavi na potrebe i želje turista, a da se istovremeno sačuvaju posebnosti lokalnog područja, specifičnosti podneblja, uz uvjet da je sektor turizma dobro organiziran na svim nivoima u državi Bosni i Hercegovini i da postoji koordinacija promotivnih aktivnosti i komunikacijske politike od najviše do najniže organizacijske jedine u turizmu te koordinacija aktivnosti između sektora turizma i svih drugih sektora koji su od značaja za njegov rad i razvoj turističke destinacije.

Vrijednosti koje Bosna i Hercegovina posjeduje i koje su od značaja za turizam ovog podneblja potrebno je njegovati, razvijati i čuvati, a u tome značajno može doprinijeti komunikacijska politika i uključenost svih javnosti, od lokalnog stanovništva do turista kao konzumenata destinacije. Vrijednosti se ne mogu razumjeti bez kvalitetnih odnosa s javnošću, koji će znati kako i kada upotrijebiti različite alate za stvaranje imidža destinacije i njenu prepoznatljivost u masi drugih. Izazov je još veći kad znamo da smo zemlja u tranziciji, da smo "poznatost" stekli na osnovu ratnih sukoba, stradanja, političke nestabilnosti, pa se, logično, takva zemlja doživljava kao nesigurna, nestabilna. Dakle, kod izgradnje imidža bitno je utjecati na javnost da promijeni sliku o zemlji koju je stekla ranije te održavati željeni imidž u javnosti. To implicira potrebu za otvorenim dijalogom u društvu i izgradnjom sistema u kojem će svaka struktura, organizacija i pojedinac biti svjestan svoje uloge i zadataka koje treba realizirati kako bi se društvo razvijalo iznutra i zatim reflektiralo pozitivan imidž ka vani. Međutim, u Bosni i Hercegovini prije svega treba raditi na otvaranju dijaloga između entiteta, razmjeni informacija i upoznavanju lokalnog stanovništva s vrijednostima koje su ukorijenjene na bosanskohercegovačkom prostoru, koje su iste, slične i bliske svima i na osnovu kojih u cjelini možemo graditi konkurentnu prednost na globalnom tržištu. I u ovom slučaju je ključna politička stabilnost i promjena percepcije o Drugom unutar bosanskohercegovačkog društva, što je velik izazov za sektor turizma u BiH dok god se vladajuće ideologije zasnivaju i održavaju na medijskoj konstrukciji straha od Drugog.

Summary

Image is an important topic in tourism research. The image of touristic destination is a summary of all perceptions tourist or potential tourists have of that destination.

New media, as a tool of public relations, play an important role in promoting the image of tourist destinations. The focus of this research is to find out visual and verbal elements that represent the image of Bosnia and Herzegovina.

This paper particularly concentrates on virtual presentation made by tourist organizations in Bosnia and Herzegovina: tourist organizations of the Federation and Serbian republic. A comparative analysis of websites entity tourism organizations gives an insight into the variety of communications facilities that mediate the construction of the image of a tourist destination. At the destination, the image is not influenced by promotional materials only, but also politics in the state, publicity, testimonials of tourists who visited the destination, the local population.

Internet laid down a challenge and opportunity to the global marketplace which creates a unique place of identity in the virtual world. It has also largely influenced the establishment of so-called *white promotions* because the Internet allows bloggers and visitors to come together in a virtual community and share information about the destination. The Internet has allowed that each tourist board or organization can create the desired image through the website promoting the destination, which will in turn create a competitive advantage in the global market destinations.

Tourism in Bosnia and Herzegovina, its development and promotion, is a reflection of society as a whole, or, in other words, social, political, economic and other issues of society reflect on tourism and its development. Is it possible in Bosnia and Herzegovina to integrate touristic values of the country? The lack of a unified strategy for tourism development, even building the image of B&H is an additional burden to a better positioning of the country, but also in better positioning of some of its products. The values of tourist destination cannot be understood without quality public relations.

Key words: image, new media, public relations, promotion, touristic destination

Literatura

1. Barrios, Catarina, Hannig Christian, Hoppe, Annekatriin, *Interkulturalna komunikacija: metode, modeli, primjeri*, "Erudita", Zagreb, 2009.
2. Brkić, Nenad, *Upravljanje marketing komuniciranjem*, Ekonomski fakultet u Sarajevu, 2003.
3. Cutlip, M. Scott, Center, H. Allen, Broom, M. Glen, *Odnosi s javnošću*, "Mate", Zagreb, 2003.
4. Galičić, Vlado, Šimunić, Mislav, *Informacijski sustavi i elektroničko poslovanje: u turizmu i hotelijerstvu*, Fakultet za turistički i hotelski menadžment, Opatija, 2006.
5. Geić, Stanko, *Turizam i kulturno-civilizacijsko naslijeđe*, Veleučilište u Splitu, 2002.
6. Geić, Stanko, *Organizacija i politika turizma: kulturološko-ekologijski i sociogospodarski aspekti*, Sveučilište u Splitu, Sveučilišni studijski centar za stručne studije, 2007.
7. Jelinčić, Daniela Angelina, Gulišija, Deana, Bekić, Janko, *Kultura, turizam, interkulturalizam*, Institut za međunarodne odnose, Zagreb, 2010.
8. Kurtić, Najil, *Komunikološki ogledi (Mogućnosti dekonstrukcije internog imidža Bosne i Hercegovine)*, "Bosanska riječ", Tuzla, 2011.
9. Lovrić, Martina, *Online odnosi s javnošću*, priručnik, "Algebra", Zagreb, 2012.
10. Magaš, Dragan, *Turistička destinacija*, Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski fakultet Opatija, 1997.
11. Pančić Kombolt, Tonka, *Selektivni turizam: uvod u menadžment prirodnih i kulturnih resursa*, "Sagena", Matulji, 2000.
12. Senečić, Josip, *Promocija u turizmu*, Ekonomski fakultet, "Mikrorad", Zagreb, 1998.
13. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka "XX vek", Beograd, 2006.
14. Tomić, Zoran, *Odnosi s javnošću, teorija i praksa*, "Synopsis", Zagreb-Sarajevo, 2008.

Internetski izvori:

1. Federalno ministarstvo okoliša i turizma, *Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine za period 2008–2018*, decembar 2008 ([http://www.ruralexextension.org/doc/Strategija%20razvoja%20turizma%20FBiH%202008-2018%20\(2008\).pdf](http://www.ruralexextension.org/doc/Strategija%20razvoja%20turizma%20FBiH%202008-2018%20(2008).pdf))
2. Vlada Republike Srpske, *Strategija razvoja turizma RS-a 2011-2020* (<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mtt/Pages/default.aspx#collapsible3>)
3. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH (http://www.mvteo.gov.ba/Default.aspx?langTag=bs-BA&template_id=95&pageIndex=1)
4. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf
5. http://www.bhembassy.gr/ambasada_bih_lat.htm
6. <http://www.bhembassychina.com/>
7. <http://www.bhembassy.org/>
8. http://www.turizamrs.org/pocetna.php?page=9&menu_id=6&cid=6
9. TZ FBiH (<http://www.bhtourism.ba>)
10. TO RS (<http://www.turizamrs.org/>)

Članci:

1. Ivo Kunst, “Ocjena konkurentnosti turističke destinacije – specifičnosti i ograničenja”, *Acta turistica*, sv. 21, decembar 2009, br. 2, str. 148 (preuzeto sa: www.hrcak.srce.hr/76238)
2. Kesić, Tanja, Jakeljić, Marija, *Utjecaj determinirajućih čimbenika na imidž turističke destinacije* (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=132294)
3. Kukić, Slavo, Čutura, Marija, Mabić, Mirela, *Internet kao medij komunikacije imidža Bosne i Hercegovine* (http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=66285)

STIPENDIJA “AMIR HUMO”

Od 2010. godine na Fakultetu humanističkih nauka dodjeljuje se stipendija “Amir Humo”. Mr. sc. Amir Humo bio je stalno zaposlen na Fakultetu humanističkih nauka u svojstvu asistenta na predmetima *Civilizacija Velike Britanije* i *Civilizacija SAD-a*. Rođen je 7. augusta 1975. u Sarajevu. Diplomirao je na *Florida State Universityju, College of Social Sciences*, a zvanje magistra nauka stekao je na Fakultetu humanističkih nauka 16. 1. 2010. Mjesec dana kasnije, 17. 2. 2010, Humo nas je zauvijek napustio. Njegova porodica odlučila je finansijski pomagati studente koji su ostvarili odličan prosjek ocjena, studente III ili IV godine studija, a koji imaju i loš socijalni standard. To je bio način da se sačuva sjećanje na Amira Humu te zbog toga fond nosi njegovo ime. Dosadašnji dobitnici stipendije “Amir Humo” jesu:

- 1) Ramajana Nazdrajić, studentica Odsjeka za njemački jezik i književnost
- 2) Azra Maslo, studentica Odsjeka za historiju
- 3) Fatima Čolaković, studentica Odsjeka za engleski jezik i književnost
- 4) Fatima Trbonja, studentica Odsjeka za bosanski jezik i književnost
- 5) Aldin Zahirović, student Odsjeka za historiju
- 6) Anisa Husnić, studentica Odsjeka za bosanski jezik i književnost.

Porodica mr. sc. Amira Hume će u znak sjećanja nastaviti stipendirati studente Fakulteta humanističkih nauka.

Dekan Fakulteta humanističkih nauka,
prof. dr. Adnan Velagić

UPUTA AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnom formatu A4 (prored 1.5, font *Times New Roman*, veličina slova 12). Napomene i fusnote stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta i pišu se proredom 1.

Rukopis mora sadržavati sljedeće dijelove:

Naslovna stranica: *ime i prezime autora, ustanova u kojoj autor radi, adresa, e-mail adresa, naslov rada, podnaslov rada.*

Prva stranica i dalje: *naslov; (podnaslov); sažetak; ključne riječi* na jeziku na kojem je rad napisan; *integralni dio teksta; zaključak* koji se piše na kraju integralnog dijela teksta, i to na jeziku na kojem je rad napisan i na stranom jeziku (ako je djelo pisano, npr, na bosanskom, zaključak ili sažetak pišu se i na bosanskom i na engleskom ili njemačkom ili kojem drugom stranom jeziku, a ako je pisano, npr, na engleskom, zaključak ili sažetak pišu se i na engleskom i na bosanskom, odnosno, ako je rad pisan na njemačkom, zaključak ili sažetak pišu se i na njemačkom i na bosanskom, odnosno engleskom i slično); *spisak citiranih izvora i literature*. Autori su, također, dužni poslati obavezan prijevod naslova i ključnih riječi na engleskom jeziku.

Poželjno je da rad, ako ima potrebe, bude razvrstan po pojedinim poglavljima i odjeljcima, radi cjelovitosti i preglednosti. Naslov se piše velikim slovom, a poglavlja i odjeljci pišu se malim masnim slovima, s tim da se naslov piše veličinom 14, a ostala poglavlja i odjeljci veličinom 12.

Navodi i citati u radu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja te broja stranice, iako se nekad broj stranice može izostaviti, ako je to irelevantno, i to sve u zagradama, npr. (*Bourdieu 1992*) ili (*Bourdieu 1992: 158*), odnosno, ako je prezime autora integrirani dio teksta, onda se piše npr. ...*Bourdieu (1992: 158)*. Kraći citati (do 4 reda) navode se otvorenim i zatvorenim navodnim znacima, a ako je u pitanju citat duži od 4 reda, onda se citat oblikuje kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova, radi uočljivosti. Fusnote se ostavljaju za naknadne i dodatne informacije, a ne za bibliografske potrebe.

Spisak izvora i literature piše se na novoj stranici, abecednim redom prema prezimenima, svaka jedinica u novom redu. Ime autora može se pisati punim oblikom ili dati inicijal – bitno je biti konzistentan u navođenju. Ako je u jednoj godini objavljeno više radova istog autora, onda se uz godinu izdavanja piše i malo slovo, npr. (2001, 2001a); ako je u pitanju citat iz nekog časopisa ili ako je u pitanju citat u kojem je više autora, onda postoji specifičniji princip navođenja bibliografskih podataka. Naslovi knjiga i časopisa pišu se kurzivom, a citirani članci iz časopisa pišu se pod navodnicima, npr:

Bourdieu, Pierre (1992): *Što znači govoriti*, Biblioteka “Psiha”, Zagreb.

Beaugrande, R. de, Dressler, W (1981): *Introduction to Text Linguistics*, “Longman”, London

Šator, Muhamed (2004): “Transmutacija srednjovjekovnog jezika u *Kamenom spavaču*”, *Književni jezik*, 22/1-2, 110-122.

PODACI O AUTORIMA

1. **Dr. Adnan Velagić:** Fakultet humanističkih nauka u Mostaru; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: adnan.velagic@unmo.ba
2. **Dr. Memnuna Hasanica:** Filozofski fakultet u Zenici; Univerzitet u Zenici; e-mail: memnunahasanica@gmail.com
3. **Dr. Belma Šator:** Fakultet humanističkih nauka u Mostaru; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: belma.prndelj@unmo.ba
4. **Dr. Selma Đuliman:** Filozofski fakultet Sarajevo; Univerzitet u Sarajevu; Franje Račkog 1; e-mail: selma.djuliman@gmail.com
5. **Dr. Adi Fejzić:** Fakultet humanističkih nauka u Mostaru; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: adi.fejzic@unmo.ba
6. **Dr. Alisa Trbonja-Kahriman:** Fakultet humanističkih nauka; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; Vukovarska br. 6; 88101 Mostar; e-mail: alisa_trbonja@yahoo.com
7. **Ivana Tomić:** Institut za jezik; Sarajevo, Hasana Kikića 12; e-mail: ivana.tomic@izj.unsa.ba
8. **Mr. Lejla Žujo-Marić:** Fakultet humanističkih nauka; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: lejla.zujo@unmo.ba
9. **Fatima Trbonja:** Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; Fakultet humanističkih nauka; Odsjek za bosanski jezik i književnost; Šehovina 41, Mostar; e-mail: fatima.trbonja@gmail.com
10. **Dr. Selma Raljević:** Fakultet humanističkih nauka; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: selma.raljevic@unmo.ba
11. **Sanela Kuko:** Fakultet humanističkih nauka; Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: sanela.kuko@unmo.ba